

ГРАНІТОТА

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 10

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

10

2023

Павло Полянський

«Всесвітня історія (рівень стандарту)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Видавництво «Грамота»

Умовні позначення:

— пригадайте;

— свідчення;

— основні події;

— запитання
та завдання;

— особистості.

Полянський П.

П54 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / Павло Полянський. — Київ : Грамота, 2023. — 272 с. : іл.

Підручник відповідає Державному стандарту, концепції Нової української школи й оновленій програмі зі всесвітньої історії (2022, рівень стандарту). Містить навчальний матеріал на засадах компетентнісного підходу, у якому подано події всесвітньої історії (1914–1945).

Осягнути цей надзвичайно складний період в історії людства допоможуть уривки з історичних документів, висловлення відомих людей, ілюстрації, схеми, таблиці й діаграми, історичні карти.

Запитання та завдання сприятимуть ґрунтовнішому засвоєнню навчального матеріалу.

УДК 94(100)(075.3)

ЗМІСТ

Від автора	5
Вступ	7

Розділ I

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§ 1. Початок і розгортання Першої світової війни	10
§ 2. Події 1917–1918 рр.	20
§ 3. Поразка Німеччини та її союзників. Завершення «Великої війни»	28
§ 4. Міжнародні конфлікти в умовах війни. Розпад імперій та утворення нових незалежних держав у Європі	33
<i>Матеріал до практичного заняття «Перша світова: повсякденне життя в умовах фронту й тилу»</i>	39
Узагальнення до розділу I	42

Розділ II

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 5. Паризька мирна конференція та мирні договори	44
§ 6. Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи, її суперечності	54
<i>Матеріал до практичного заняття «Вогнища напруження в міжна- родних відносинах: причини, сторони та наслідки протистояння» ...</i>	63
Узагальнення до розділу II	67

Розділ III

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 7. Сполучені Штати Америки	70
§ 8. Велика Британія	80
§ 9. Франція	87
§ 10. Італія	95
§ 11. Німеччина	104
§ 12. Советський Союз	115
§ 13. Виклики міжвоєнного часу	123
<i>Матеріал до практичного заняття «Тоталітарні режими: держав- ний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю»</i>	131
Узагальнення до розділу III	133

Розділ IV

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 14. Польща й Чехословаччина в міжвоєнний період	135
§ 15. Угорщина, Румунія, Болгарія та Югославія в міжвоєнний період	144

<i>Матеріал до практичного заняття «Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом»</i>	152
Узагальнення до розділу IV	154

Розділ V

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 16. Японія, Китай та Індія в міжвоєнний період	155
§ 17. Країни Передньої Азії та Латинської Америки в міжвоєнний період	163
<i>Матеріал до практичного заняття «Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів»</i>	169
Узагальнення до розділу V	171

Розділ VI

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 18. Ревізія Версальсько-Вашингтонської системи. Утворення вогнищ війни	173
§ 19. Політика «умиротворення» агресора. Назрівання Другої світової війни	180
§ 20. Світ на порозі війни	188
<i>Матеріал до практичного заняття «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х років у світлі історичних джерел»</i>	196
Узагальнення до розділу VI	200

Розділ VII

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945)

§ 21. Початок і розгортання Другої світової війни	203
§ 22. Події другого періоду війни (1941–1942)	215
§ 23. Людина під час війни	222
§ 24. Перелом у Другій світовій війні	229
§ 25. Завершальний період Другої світової війни. Поразка Німеччини та її союзників	234
§ 26. Завершення Другої світової війни та її наслідки	243
<i>Матеріал до практичного заняття «Примусова праця в Третьюму рейху»</i>	249
Узагальнення до розділу VII	251

Розділ VIII

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 27. Найважливіші досягнення науки та техніки. Література . . .	254
§ 28. Нові напрями в мистецтві	261
Хронологічна таблиця	268

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Як ви вже пересвідчилися на власному досвіді, підручник відіграє важливу роль в успішному навчанні й самоосвіті. Для того щоб він став вам добрим помічником на заняттях чи під час виконання домашнього завдання варто дотримуватися певних правил. Перехід безпосередньо до підручника без загального уявлення про основні теми, розкриті в ньому, ускладнює досягнення результатів.

Попередній перегляд тексту розділу чи параграфа перед читанням допоможе краще зорієнтуватися, що в ньому найважливіше. Радимо прочитати всі заголовки й назви пунктів параграфа, переглянути ілюстрації та діаграми. Зверніть увагу на слова й дати, виділені жирним або курсивним шрифтом і переконайтеся, що ви їх розумієте. Прочитайте запитання та завдання до ілюстрацій і діаграм, уміщених у тексті та наприкінці параграфа.

Під час попереднього перегляду тексту перетворіть кожний заголовок і підзаголовок на запитання. Наприклад, якщо заголовок пункту «Стратегічні плани ворожих сторін», то ваше запитання може бути «Якими були стратегічні плани ворожих країн?».

Подані нижче поради допоможуть вам краще зрозуміти та запам'ятати вміщену в підручнику інформацію.

- Переглядаючи заголовки розділів і параграфів, виділені слова й дати, перевірте, що ви вже дізналися;
- спрогнозуйте відповіді на запитання, сформульовані на основі назв заголовків;
- з'ясуйте, чи правильні ваші прогнози.

Текстова частина підручника складається зі вступу й восьми розділів. Кожний розділ завершується «Узагальненням», у якому стисло викладено ключові тези вивченого матеріалу.

Залежно від складності й обсягу матеріалу, розділи поділено на параграфи. Зверніть увагу на запитання перед параграфом. Вони допоможуть вам повторити й узагальнити матеріал, вивчений у 9 класі.

Важливою складовою підручника є рубрика «Свідчення» — висловлення істориків/історикинь, відомих політиків/політикинь, військових діячів/діячок, митців/мисткинь або пересічних людей, які були свідками подій. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. Деякі події було забуто чи спотворено, деякі — міфологізовано. У підручнику наведено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлень подано запитання та завдання.

На проблемні запитання зазвичай немає однозначних відповідей. Це не випадково, адже їх називають «відкритими» запитаннями. Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, ви дійдете власних висновків щодо подій минулого та зможете перевірити свої навички

критичного оцінювання історичних джерел, навчитеся переконливо захищати власну думку не тільки на заняттях або в позаурочний час, а й у багатьох життєвих ситуаціях.

Пошуковим і проблемним є також характер більшості запитань і завдань вищого рівня складності, які починаються словами: «*Чи вважаєте ви, що...*», «*Як, на вашу думку, ...*», «*Висловіть судження про...*» та ін.

Кожний параграф завершується *запитаннями та завданнями* різного ступеня складності — від простих до складніших. Вони сприятимуть закріпленню набутих знань, навичок і компетентностей.

У підручнику подано *історичні карти*, які допоможуть вам сформувати географічне уявлення про події, а також краще засвоїти історичні факти.

Таблиці, схеми й діаграми містять різноманітний статистичний матеріал, який не обов'язково запам'ятовувати. Він допоможе вам виробити навички з аналізування статистичних даних та оперування ними. Також цей матеріал є джерелом додаткових аргументів на підтвердження або спростування певних оцінок чи поглядів.

Фотографії, малюнки, зокрема й карикатури, фотокопії історичних документів є самостійним джерелом інформації. До них також подано запитання і завдання проблемно-пошукового характеру. Для зручності опрацювання змісту того чи того параграфа пояснення *понять* наведено не наприкінці підручника, а безпосередньо в тексті кожного параграфа як словник.

Найважливіші факти, події, дати й імена виділені в тексті іншим шрифтом. До історичних термінів і понять, розуміння та застосування яких передбачено навчальною програмою і вимогами до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), подано пояснення.

До кожного параграфа є відеоматеріали коротких фрагментів документальних і художніх фільмів, інших зображень. Вони позначені впізнаваним символом . Для перегляду ви можете використовувати камеру або зчитувач кодів на своєму гаджеті, щоб сканувати QR-коди й отримувати посилання на відповідні вебсайти.

У *матеріалах до практичних занять* використано уривки з історичних документів та ілюстративний матеріал. Завдання та запитання спонукатимуть вас порівнювати, систематизувати й узагальнювати історичні події, теорії та явища.

Наприкінці підручника подано хронологічну таблицю, до якої в часовій послідовності включено всі дати, передбачені навчальною програмою.

Вірю, вам усе вдасться якнайкраще. Успіхів у навчанні!

Автор

ВСТУП

Згадайте

- Назвіть особливості розвитку світової цивілізації в період «довгого» XIX ст.
- Яку роль відіграли досягнення науки й техніки в житті людей?
- Охарактеризуйте наслідки індустріальної революції. Як вона, на вашу думку, вплинула на становлення індустріального суспільства в XIX — на початку XX ст.?
- Які зміни в суспільному й повсякденному житті людей унаслідок індустріальної революції видаються вам найбільш значущими?
- Як революції в середині XIX ст. сприяли розширенню прав і демократичних свобод громадян?

У 10 класі ви вивчатимете період історії, що охоплює події між Першою світовою війною (1914–1918) і до завершення Другої світової війни (1939–1945), однієї з найдраматичніших і найсуперечливіших сторінок історії. Війни забрали життя мільйонів людей, спустошили країни й цілі континенти, революціонери всього світу прагнули змінити старий порядок. Але нерідко в результаті їхньої боротьби й навіть перемоги права та свободи людини порушувалися ще більше, а нові порядки виявлялися гіршими за старі.

Дві світові війни й міжвоєнний період умістили в собі як найвеличніші досягнення людства, так і найбільші трагедії. Проте, крім драматичних подій планетарного масштабу, у житті людей було багато захопливого та новаторського.

Зокрема, були неймовірні досягнення в галузі техніки, науки, культури: Альберт Ейнштейн сформулював теорію відносності, Александер Флемінг відкрив пеніцилін, з'явився перший у світі звуковий фільм тощо. Якщо раніше досягнення науки та блага цивілізації були доступні лише нечисленному міському прошарку мешканців високорозвинених західноєвропейських країн і США, то в період між двома світовими війнами завдяки індустріальній революції з ними ознайомилися мільйони людей на всіх континентах.

Також людям доводилося шукати гідні відповіді на соціальні, економічні й екологічні виклики.

Лихоліття світової економічної кризи наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років спонукали інтелектуалів і політиків до пошуку

кращих методів управління економікою, посилення впливу й відповідальності держави за стан господарства, суспільні відносини, добробут людей.

Під тиском зміцнених професійних спілок підприємці мусили збільшувати заробітну плату працівникам, скорочувати тривалість робочого дня, поліпшувати безпеку на виробництві й умови праці. У царині збереження довкілля було розроблено безпечні для природи правила поведінки, ухвалено прогресивні закони про дику природу, збереження прісних вод і скорочення викидів у повітря шкідливих для людини та природи хімічних речовин.

Для цього історичного періоду характерні зіткнення держав та їхніх союзів, утворення і розпад могутніх імперій, боротьба націй за створення власних держав, мужність і наполегливість мільйонів людей, які протистояли гніту й тиранії, виборювали для всіх рівні права.

Перша половина ХХ ст. — це також час протистояння демократичних і диктаторських режимів; у світовій політиці проявилися суперечності як усередині окремих країн, так і в міжнародних відносинах.

Цьому періоду присвячено безліч наукових досліджень, науково-популярних і художніх творів; знято чимало документальних і художніх фільмів. Ваш учитель / ваша вчителька рекомендуватиме вам додаткові джерела інформації з кожної теми, зокрема електронні посібники й інтернет-ресурси, навчальну літературу зі шкільної, сільської чи міської бібліотеки тощо. Однак до матеріалів, у тому числі й розміщених в інтернеті, потрібно ставитися критично; у кожному випадку краще проконсультуватися з учителем/вчителькою.

РОЗДІЛ I

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§ 1. Початок і розгортання Першої світової війни

Згадайте

- Чому наприкінці XIX ст. загострилися англо-німецькі й натомість покращилися англо-франко-російські відносини?
- Чому виникли марокканська й балканська кризи? Чим вони загрожували міжнародним відносинам?
- Коли й за яких обставин утворилися військово-політичні блоки Троїстий союз та Антанта?

1. Початок «Великої війни»

Друга третина XIX — перше десятиліття XX ст. були періодом, який називають «*системою озброєного миру*». Погіршення міжнародних відносин, а відтак і початок світової війни були зумовлені суперечностями й протистоянням провідних європейських держав майже на всіх континентах, морях та океанах: між Німеччиною і Великою Британією, Німеччиною та Францією, Німеччиною і Росією, Австро-Угорською та Російською імперіями, між націями, які виборювали свою державність, та імперіями, а також розбіжністю національних інтересів держав усередині самих військових блоків.

Словник

- **Перша світова війна** — усесвітній збройний конфлікт у 1914–1918 рр. за участі 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб. Інша її назва — «**Велика війна**».
- «**Система озброєного миру**» — стан відносин між провідними державами після франко-пруської війни й об'єднання Німеччини до початку Першої світової війни. Цим відносинам притаманні гонка озброєнь, а також дипломатичні кризи, що посилювали напруженість між країнами — членами Антанти та Троїстого союзу.

Зіткнення інтересів держав у період «системи озброєного миру»

Німеччина

Прагнула стати головною державою на Європейському континенті. Запізнівшись до розподілу колоній, сподівалася заповнити цю прогалину й потіснити Велику Британію, Францію, Бельгію, Нідерланди та Португалію.

Вважала, що англо-франко-російська Антанта вороже налаштована щодо неї та прагне підірвати німецьку могутність.

Австро-Угорщина

Прагнула втримати захоплені нею в 1908 р. Боснію і Герцеговину. Протидіяла Росії, що самочинно проголосила себе «захисницею всіх слов'ян» на Балканах, а також Сербії, яка претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії.

Франція

Прагнула реваншу за поразку від Німеччини в 1870 р. й остерігалася нової німецької агресії.

Хотіла повернути відібрані в неї німцями в результаті франко-пруської війни області Ельзас і Лотарингію.

Зазнавала збитків від конкуренції німецьких товарів на своїх традиційних ринках збуту.

Намагалася за будь-яку ціну зберегти свою колоніальну імперію, зокрема Північну Африку.

Велика Британія

Вела проти Німеччини неоголошену економічну й торговельну війну. Відмовилася від своєї традиційної політики «блискучої ізоляції»; створила антинімецький блок держав.

Насторожено реагувала на проникнення Німеччини в регіони, які вважала «своїми»: Східну й Південно-Західну Африку.

Здійснювала активні військово-морські приготування на випадок агресивних дій Німеччини.

Росія

Намагалася в обхід міжнародних договорів домогтися безперешкодного проникнення свого флоту в Середземне море через протоки Боспор і Дарданелли.

Вороже сприймала будівництво Німеччиною наприкінці ХІХ ст. залізниці Берлін–Багдад, що стала на заваді загарбницькій політиці росіян в Азії.

Протидіяла австрійській та німецькій діяльності на Балканах.

Під маскою «заступництва» прагнула підкорити й зтягнути до своєї імперії всі слов'янські народи; на Балканах підбурювала виступи проти Австро-Угорської та Османської імперій.

У 1914 р. в центрі світової уваги опинилося боснійське місто Сараєво. На той час Боснія входила до складу Австро-Угорщини, проте сербське

Убивство ерцгерцога Франца Фердинанда. Ілюстрація із журналу. 1914 р.

Затримання поліцією Г. Принципа. Фото. 1914 р.

населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії. Наприкінці червня 1914 р. боснійський серб Гаврило Принцип, член організації «Чорна рука», убив спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину. *Сараєвське вбивство* стало формальним приводом для оголошення війни.

Наприкінці липня Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум і почала готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу втрутилися Німеччина й Росія, пов'язані з ними договорами. Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, а Сербію — Росія, яка розраховувала на допомогу Франції та Великої Британії.

Свідчення

- Проаналізуйте уривки з історичних документів. Як, на вашу думку, вони характеризують поведінку окремих учасників міжнародної кризи у зв'язку із сараєвським убивством?

«Дипломатичний успіх, що закінчився б цілковитим приниженням Сербії, не мав би цінності. Тому треба висунути Сербії такі вимоги, які напевно будуть відхилені, а потім вдатися до радикального розв'язання питання через військове втручання».

З протоколу засідання австро-угорського уряду 7 липня 1914 р. (Conrad von Hötzendorff F. Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. Bd IV. — Wien : Berlin, 1924. — S. 51)

«Кайзер сказав мені, що ми можемо розраховувати на цілковиту підтримку Німеччини. На думку кайзера Вільгельма, не варто зволікати. Якщо між Австро-Угорщиною та Росією вибухне війна, Німеччина стане на нашу сторону. Буде шкода, якщо ми не скористаємося ситуацією, яка всім нам на користь».

З повідомлення австро-угорського посла в Берліні про зустріч із Вільгельмом II 5 липня 1914 р. (McAleavy T. Modern World History. — Cambridge University Press, 1996. — P. 7)

Упродовж трьох тижнів після сараєвського вбивства мало хто вірив, що ось-ось розпочнеться війна. Заможні європейці звично проводили відпустки, панувала загальна розслабленість. У Берліні були переконані: якщо Росія виступить на стороні Сербії, вона все одно програє.

Французи покладалися на союз із британцями та росіянами й вірили в неприступність своїх оборонних споруд на кордоні з Німеччиною.

Хоча серби заявляли про готовність виконати майже всі вимоги ультиматуму, **28 липня 1914 р.** Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. Цей день офіційно вважають датою початку *Першої світової війни*.

У відповідь Росія розпочала мобілізацію і, коли Німеччина рішуче зажадала її відміни, проігнорувала німецьку вимогу. 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Через два дні вона оголосила війну Франції, а потім вторглася в нейтральну Бельгію.

Із серпня війну Німеччині від свого імені та від імені домініонів (зокрема, Канади, Австралії, Нової Зеландії) оголосила Велика Британія. З-поміж британських домініонів тільки Південна Африка не вступила у війну, адже африканери, які в англо-бурській війні боролися проти Британії, симпатизували Німеччині.

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії. Світова війна стала доконаним фактом. Її початок посилив войовничі настрої в країнах Антанти й Троїстого союзу. Граючи на струнах патріотизму, політики закликали нації згуртуватися і забути про внутрішні чвари. Тих, хто активно виступав проти війни, переслідували й навіть убивали її прихильники.

2. Стратегічні плани ворожих сторін. Їхні наміри щодо України

Кожна з великих держав мала власні *геополітичні інтереси* у війні, що насувалася, а також плани ведення бойових дій.

Стратегічні плани ворожих сторін

Німеччина	Розроблений на початку ХХ ст. стратегічний план німецького військового командування, відомий як «план Шліффена» (за прізвиськом тогочасного керівника генерального штабу Німецької імперії), ґрунтувався на помилковому припущенні, що Британія залишиться нейтральною у війні. План був розрахований на здобуття блискавичної перемоги спочатку на Західному фронті над Францією, а після цього на Східному над Росією. З метою розгрому французької армії намічалось здійснити наступ через нейтральні Люксембург і Бельгію, в обхід головних сил французів.
-----------	--

Словник

- **Геополітика** — планування та провадження міжнародної політики з урахуванням географічних чинників.
- **Геополітичні інтереси** — інтереси однієї чи групи держав, пов'язані з прагненням переважати у важливих частинах світу або й у всьому світі через ослаблення інших держав.

	На Сході планували захистити Східну Пруссію від можливого вторгнення росіян. Наступальні дії проти Росії в цей час мали вести австро-угорські війська.
Австро-Угорщина	Напередодні війни мала відразу два стратегічні плани. Перший був розроблений на випадок війни проти Сербії, Чорногорії та Росії і передбачав наступ австро-угорських військ через Східну Польщу, а німецьких — зі Східної Пруссії. Другий — на випадок війни тільки проти Сербії. На початку війни одразу був задіяний другий план, однак потім австрійці передумали й почали діяти за першим. Головний удар по росіянам планували завдати з Галичини.
Франція	Французький план ведення війни передбачав швидкий прорив у напрямку німецького Рурського вугільного району, щоб позбавити Німеччину ресурсів для ведення тривалої війни й змусити її капітулювати. У разі, якщо Німеччина вторгнеться в Бельгію, французькі війська мали взаємодіяти з бельгійською армією. У подальшому планували діяти залежно від ситуації в зоні бойових дій німецьких та австро-угорських військ.
Велика Британія	Сутність британського плану — направлення до Франції експедиційної армії у складі кількох дивізій. Основний тягар війни на суші мали нести союзники — Франція та Росія. Водночас британський військово-морський флот мав забезпечити панування на морі.
Росія	Планували, з одного боку, загрожувати Східній Пруссії та відволікти німецькі сили від наступу на Францію, а з іншого — наступати проти Австро-Угорщини в Галичині. Отже, планували російське вторгнення та окупацію Галичини та Східної Пруссії.

Наміри країн — членів Антанти та Троїстого союзу щодо України обмежувалися їхніми власними інтересами. Жодна з них не розглядала в найближчій перспективі Україну як самостійну державу.

Росія, поширюючи створений нею імперський міф про «єдиний православний народ», що нібито складається з власне росіян, українців і білорусів, уже тоді відмовляла Україні й українцям як окремій самодостатній нації в праві на існування.

Австро-Угорщина, у тогочасних кордонах якої проживало багато українців, визнавала українську націю і навіть надала українцям певні представницькі права в органах влади та в самоврядуванні, у розвитку мови й національної культури. У разі перемоги розраховувала поширити свій вплив, крім Галичини, також на Волинь і Поділля.

Німеччину насамперед цікавили сільськогосподарські ресурси України для гарантування власної продовольчої безпеки.

З огляду на чітко виражену антиукраїнську позицію Росії і брутальну русифікацію українців, у разі перемоги Антанти, до якої вхо-

дила Росія, Україні й українцям, цілком імовірно, загрожувало б остаточне знищення Російською імперією.

У разі ж перемоги Німеччини й Австро-Угорщини для України зберігалася історична перспектива стати окремою національною державою, хоча б і залежною спочатку від країн-переможниць.

3. Фронти війни та характеристика основних воєнних кампаній 1914–1916 рр.

З початком війни ворожі сторони отримали відповідні назви: Троїстий союз почали називати *Центральними державами*, а Антанту — *союзниками*. Основними учасниками серед союзників були Франція, Велика Британія і Росія. У 1917 р. у війну на стороні союзників вступили також Сполучені Штати Америки.

Основними учасниками на стороні Центральних держав були Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія та Болгарське царство.

Найбільш важливі й кровопролитні бойові дії в Європі відбувалися на двох фронтах: поля битв на захід від Німеччини отримали назву *Західний фронт*, а на схід — *Східний*.

Західний фронт — це довга лінія окопів, що простяглася від узбережжя Бельгії до Швейцарії. Основні битви на цьому фронті між англо-французькими та німецькими військами відбулися у Франції та Бельгії.

На *Східному фронті* бойові дії велися переважно між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією, з одного боку, та Росією і Румунією — з іншого.

Воєнна кампанія 1914 р.

Західний фронт. Для підтримки французького союзника острівна Британія висадила на континент експедиційний корпус. Німецькі війська, згідно з «планом Шліффена», оминувши оборонні споруди на франко-німецькому кордоні, уторглися в Бельгію та Люксембург, просунулися на північний схід Франції і опинилися під Парижем. Загалом на розгром Франції німці відводили не більше місяця, після чого планували перекинути війська на Схід і завдати поразки Росії.

Проте у **вересні 1914 р.** союзники зупинили німців у *першій битві на р. Марні* на північному сході Франції. Спершу французька армія відступала, але на початку вересня зупинилася і навіть почала контратакувати німців, створивши клин між двома групами німецької армії. Британські та французькі війська атакували між ними й змусили німців відступити на кількадесят кілометрів на північ. Загалом у битві з обох сторін загинуло й було поранено майже пів мільйона вояків.

Битва на р. Марні стала великою перемогою Франції, унаслідок якої німців відтіснили від Парижа й французьку столицю було врятовано. Однак Німеччина все ще утримувала значну частину північно-східної Франції.

На Західному фронті почалася чотирирічна *позиційна (окопна) війна*. Кожна сторона облаштувала в землі довгі траншеї, які простяга-

Битва на р. Марні (1914)

лися від узбережжя Бельгії до кордону Швейцарії. Між траншеями пролягала «нічийна земля», обплутана колючим дротом. Проти відчайдушів, які намагалися перетнути «нічийну землю», обидві сторони застосовували скорострільні кулемети.

Три великі битви Першої світової війни відбулися біля бельгійського міста Іпра. Унаслідок боїв місто було повністю зруйновано, але згодом відновлено. **Перша битва біля Іпра** відбулася в жовтні–листопаді 1914 р. Німецька армія з боями просувалася Бельгією, щоб дістатися моря. Бельгійським, французьким і британським військам вдалося зупинити німців біля Іпра. Битва тривала, поки обидві сторони не відступили до своїх окопів. Надалі тривалий час на цій ділянці Західного фронту відбувалася «окопна війна».

Східний фронт. На Східному фронті армії рухалися швидше. У 1914 р. російські армії рушили на захід до Німеччини й Австро-Угорщини. У серпні–вересні між австрійськими та російськими військами відбулася **Галицька битва**. У Галичині було сформовано легіон Українських січових стрільців (УСС), який успішно воював проти росіян та особливо відзначився в боях на горі Маківці в Карпатах навесні 1915 р.

- Перегляньте фрагменти з фільму «Для домашнього вогнища» (1992). Як бачимо, українські січові стрільці вбрані в строї австро-угорської армії. Чи могли українці на той час мати власну армію?
- Унаслідок яких попередніх історичних подій українці в роки Першої світової війни опинилися по різні сторони фронту, адже вони воювали в складі військ Російської та Австро-Угорської імперій?

Чисельно поступаючись ворогу, австрійські війська мусили відступити. Водночас дві австро-угорські армії перейшли в наступ проти росіян між річками Віслою і Бугом. Наступ успішно розвивався на території Польщі, але через просування російських військ у Галичині його вимушено зупинили. У другій половині серпня росіяни вийшли до

передмістя Львова. Місто оголосили відкритим, і росіяни ввійшли в нього без бою. Розпочалася 10-місячна російська окупація.

Свідчення

- Який висновок на підставі оцінок іноземного сучасника тих подій можна зробити про поведінку російських військ на українських землях?

«Коли наприкінці 1914 р. австрійці були змушені залишити Буковину й більшу частину Галичини, російські окупанти вчинили нечуваний терор... Уніатських (греко-католицьких — Авт.) священників... переслідували як бунтівників. Митрополита А. Шептицького заслали до Сибіру. Найтяжче було в 1915 р., коли російські війська під час відступу грабували села..., убили тисячі місцевих жителів, а багатьох загнали до залізничних вагонів і відправили за Волгу конати на чужині».

Герман Гуммерус, фінський історик, посол Фінляндії в Україні в 1918–1919 рр. (Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві /пер. з фін. — Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 2004. — С. 29)

Австрійці відступали по всій лінії фронту, і до кінця вересня російські війська окупували більшу частину Галичини та всю Буковину. В облогу було взято укріплену фортецю Перемишль.

У серпні 1914 р. росіяни вторглися у Східну Пруссію, де в останній тиждень серпня між ними та німецькими військами під командуванням Пауля фон Гінденбурга й Еріха Людендорфа відбулася *битва під Танненбергом*. Насправді бої точилися ближче до польського міста Ольштина, але німці назвали її битвою під Танненбергом, оскільки саме біля цього міста в середньовіччі німецькі тевтонські лицарі зазнали поразки. Назвавши битву на честь Танненберга, німецьке командування вбачало в ній символічне відродження історичної величі Німеччини.

- Перегляньте документальні кадри битви під Танненбергом. Якою за напруженням і жорстокістю постає на документальних кадрах ця битва? Які збройні засоби застосували противники в битві?

Дві російські армії, які чисельно суттєво переважали німців, діяли нарізно, оскільки їхні командири недоброзичливо ставилися один до одного. Німецькі командувачі скористалися цим, атакували й розгромили Другу російську армію. Згодом настала черга Першої російської армії, яку німецькі війська вибили зі своїх земель. Битва під Танненбергом стала серйозною поразкою для Росії. Німці взяли понад 90 тис. полонених, ще 30 тис. російських солдатів було вбито або поранено.

Після успіху німців до Центральних держав приєдналася Болгарія. Війська Німеччини, Австро-Угорщини та Болгарії захопили Сербію.

Словник

- **Позиційна війна** — збройна боротьба, що впродовж тривалого періоду ведеться на майже незмінній лінії фронту без значних успіхів жодної зі сторін.

Натомість союзники заради допомоги сербам висадились у Греції. Однак загалом до кінця війни вони мало чого досягли на Східному фронті.

Воєнна кампанія 1915 р.

Навесні 1915 р. Троїстий союз розпався і замість нього постав *Четверний союз* у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії і Болгарського царства.

На *Західному фронті* війська супротивників загрузли в малярійних болотах і, викопавши окопи й траншеї, вичікували. Було споруджено розгалужену систему ходів, гірські дороги й залізниці, прокладено телефонні лінії. Жодного істотного прориву з обох сторін не було.

Серйозну спробу атакувати німці здійснили у квітні—травні 1915 р. в районі м. Іпра — *друга битва біля Іпра*. Тут вони застосували хімічну зброю — хлорний газ. Унаслідок газової атаки загинуло понад 5 тис. британських і французьких вояків, а ще 10 тис. отруїлося. В історії цей епізод назвали «чорним днем біля Іпра».

У 1915 р. до союзників приєдналася Італія — нещодавній союзник Німеччини.

Британські, австралійські та новозеландські війська навесні 1915 р. атакували османів на турецькому півострові *Галліполі*. Битва, що тривала понад вісім місяців, завершилася перемогою османів, значними втратами й відступом союзників. Так само невдалою виявилася спроба британців на *Близькому Сході* взяти м. Багдад.

Воєнна кампанія 1916 р.

Західний фронт. У 1916 р. на Західному фронті відбулися дві найкровопролитніші за всю війну битви: під м. *Верденом* (лютий—грудень) і на р. *Соммі* (липень—листопад). Верден — місто на північному сході Франції, давня фортеця і одне з найдавніших міст Франції, яким французи пишалися. Це була одна з причин, чому німці вирішили розпочати великий наступ саме на нього. Для наступу вони зосередили величезну кількість артилерії і численне військо.

Верденську битву Німеччина розпочала з масованого артилерійського обстрілу французів, що став одним із найбільших за всю війну. Перші кілька днів німці просувалися, не зустрівши суттєвого опору, але потім французи отримали підкріплення. Протягом кількох місяців територію бомбардували, атакували, контратакували, вона постійно переходила з рук у руки. Як наслідок, під Верденом загинуло або було поранено майже 400 тис. французьких вояків. Приблизно стільки ж втратила й Німеччина. Під Верденом німецький стратегічний план кампанії 1916 р. — швидким ударом вивести Францію з війни — остаточно провалився.

- Перегляньте документальні кадри зі сценами битви під Верденом. Які епізоди свідчать про запеклість цієї битви?
- Якою, на вашу думку, постає на відео війна: героїчною і романтичною пригодою чи жорстоким та огидним дійством? Які сцени спонукали вас до того чи того висновку?

Верденська битва (1916)

Могила французького солдата на полі бою під Верденом. Фото. 1916 р.

Стійкість захисників Вердена додала впевненості французьким і британським військам. Їхнє командування сподівалося, що наступ на р. Соммі в Північній Франції стане вирішальним і змусить Німеччину капітулювати. На початку першої битви на р. Соммі після тижневого артилерійського обстрілу німецьких позицій англійці та французи на початку липня пішли шеренгою в наступ і стали ідеальними мішенями для німецьких кулеметників.

У середині серпня вперше в історії воєн було проведено танкову атаку: англійці задіяли понад три десятки бойових машин.

Безплідні атаки англійців і французів затягнулися до листопада. Війська союзників загрузли в багні, а німці відступили на заздалегідь підготовлені позиції. Обидві сторони зазнали в битві жахливих втрат.

- Перегляньте відеосюжет «Цей день в історії» про битву на р. Соммі. Наскільки масштабною була ця битва?
- Яку ціну заплатили армії супротивників у битві на р. Соммі?

Східний фронт. У той час, коли на Західному фронті точилися запеклі бої під Верденом, на Східному фронті російська армія влітку прорвала оборону австро-німецьких військ, але просунулася вперед тільки на кілька десят кілометрів. Німецьке командування зняло з-під Вердена кілька дивізій і кинуло їх проти росіян. Це допомогло німцям зупинити російський наступ до жовтня.

У серпні у війну на стороні Антанти вступила Румунія. І майже відразу зазнала поразки від болгарських і турецьких військ, які захопили румунську столицю м. Бухарест.

Війна на морі. Підводна війна. Щоб перерізати лінії постачання між Північною Америкою і Великою Британією, німці зробили ставку на підводні човни (субмарини). У перші два роки війни активність німецьких підводних човнів була незначною.

У 1916 р. Британія почала озброювати свої торгові судна. Спроба німецького флоту в травні прорвати британську морську блокаду біля *півострова Ютландія* в Північному морі зазнала невдачі. Це було зіткнення основних сил англійського й німецького флотів, у якому взяли участь понад дві з половиною сотні кораблів. Битва не принесла перемоги жодній зі сторін.

На початку 1917 р. німці офіційно розпочали *необмежену підводну війну*. Унаслідок торпедних атак їхніх підводних човнів гинув кожний четвертий корабель, що залишав британський порт. Єдиною можливістю протидіяти німецьким субмаринам був *конвой*: група кораблів рухалась у супроводі потужних військових крейсерів, британських і французьких підводних човнів.

Восени того ж року в Німеччині було ухвалено програму будівництва сотень нових підводних човнів. Проте часу на її втілення вже не було. Англійці й американці спільно збудували багато нових кораблів замість утрачених Британією, а наприкінці року спустили на воду власні субмарини, які перевершували німецькі за бойовими якостями.

Основні події

28 липня 1914 р. — початок Першої світової війни.

Серпень 1914 р. — битва під Танненбергом.

Початок вересня 1914 р. — битва на р. Марні.

Лютий–грудень 1916 р. — битва під м. Верденом.

Травень 1916 р. — Ютландська морська битва.

Липень–листопад 1916 р. — битва на р. Соммі.

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «система озброєного миру», «геополітика», «геополітичні інтереси», «Перша світова війна», «позиційна війна».
2. Установіть відповідність.

Військово-політичний блок

Країна

А Антанта

1 Австро-Угорська імперія

Б Троїстий (Четверний) союз

2 Болгарське царство

3 Велика Британія

4 Німеччина

5 Османська імперія

6 Російська імперія

7 Франція

3. Використовуючи схему «Зіткнення інтересів держав у період «системи озброєного миру»» (с. 10), історичні карти атласу та підручника (с. 15, 18), покажіть зони геополітичних інтересів країн Антанти та Троїстого (Четверного) союзу.

4. Порівняйте стратегічні плани країн — членів Антанти та Троїстого (Четверного) союзу. Чиї плани, на вашу думку, найбільш реалістичні?

5. Як ви вважаєте, якби українці на початку ХХ ст. мали власну державу, чи вплинуло б це на геополітичні плани щодо України призвідників війни?
6. Чи була Перша світова війна неминучою? Які аргументи ви можете навести на підтвердження своєї точки зору? Чи можете назвати країни, чия політика свідчила б про бажання уникнути війни?
7. Які із взаємних претензій країн — членів Троїстого блоку й Антанти можна було усунути за наявності доброї волі цих країн? Запропонуйте, як країни могли б порозумітися за тих умов заради збереження миру.
8. Установіть хронологічну послідовність подій і покажіть на карті атласу місця основних битв.
- 1 битва на р. Марні
 - 2 битва під Танненбергом
 - 3 битва під м. Верденом
 - 4 Галицька битва
 - 5 Галліполійська битва
 - 6 початок Першої світової війни
 - 7 Сараєвське вбивство
9. Яку, на вашу думку, мету мало німецьке командування, проводячи підводну війну? Чи вважаєте ви, що в умовах війни міжнародні закони й правила не повинні «зв'язувати руки» супротивникам? Чи поділяєте ви думку, що «переможців не судять»?

§ 2. Події 1917–1918 рр.

Пригадайте

- Що таке доктрина Монро? З якою метою її було проголошено та реалізовано?

1. Вступ у війну США

Америка довго проводила політику невтручання. Більшість американців не бажала вступати у «Велику війну». Вони вважали її винятково європейським конфліктом. Громадська думка щодо війни розділилася, оскільки в США було багато іммігрантів, як із Центральних держав, так і з країн Антанти. До того ж американські підприємці добре заробляли на війні.

Свідчення

- Ознайомтеся з фрагментом виступу американського президента. Як ви вважаєте, чи були названі В. Вілсоном перестороги головними причинами тривалого утримання США від вступу у війну?

«Повести наш народ на війну треба тоді, коли він забуде про те, що існувала терпимість. Щоб воювати, треба бути жорстоким і безжальним, дух

Плакат 1915 р., на якому зображено занурення охопленої полум'ям «Лузитанії». На передньому плані — люди у воді та рятувальні човни

безжальної жорстокості змінить характер нашого національного життя, заразить конгрес, суди, поліцейського на посту й пересічну людину».

Вудро Вілсон, президент США, незадовго до вступу Америки у війну (White W. A. Woodrow Wilson. The Man, His Times and His Task. — Boston, 1924. — P. 355–356)

Навесні 1915 р. німецький підводний човен потопив пасажирський лайнер «Лузитанія», унаслідок чого загинуло більш як 1 тис. осіб, серед яких було понад 100 громадян США. Після цього громадська думка в країні щодо війни почала змінюватися на користь вступу США у війну.

Водночас уряд уживав заходів для військового зміцнення Сполучених Штатів: було створено Раду національної безпеки; конгрес затвердив Морський акт, яким було передбачено впродовж трьох років збудувати понад півтори сотні військових кораблів; чисельність регулярної армії США збільшували до чверті мільйона вояків.

Коли ж німці потопили «Лузитанію» з американськими громадянами на борту, В. Вілсон зажадав від Німеччини припинення атак на пасажирські судна. На якийсь час торпедування пасажирських лайнерів припинили, однак на початку 1917 р. Німеччина повернулася до необмеженої підводної війни. Група дешифрувальників Британського королівського флоту перехопила й прочитала текст таємної телеграми німецького міністра закордонних справ до посла Німеччини в Мексиці — «нота Циммермана», у якій розкривалися наміри Німеччини щодо США.

Свідчення

- Ознайомтеся зі змістом «ноти Циммермана», оприлюднення якої 1 березня 1917 р. сколихнуло американське суспільство. Що, на вашу думку, у ній могло найбільше обурити американців?

«Берлін, 19 січня 1917 р.

1 лютого ми маємо намір розпочати необмежену підводну війну. Водночас ми намагатимемось утримувати Сполучені Штати Америки в стані нейтралітету. У разі, якщо наші зусилля будуть успішні, ми пропонує-

мо укласти союзницьку угоду з Мексикою на таких засадах: ми спільно вестимемо воєнні дії і спільно укладатимемо мир. Ми надамо Мексиці щедру фінансову підтримку й поставимосся з розумінням до її бажання повернути втрачені території в Нью-Мексико, Техасі й Аризоні. Деталі угоди залишаються на ваш розсуд. Вам доручено поінформувати на умовах абсолютної секретності президента [Мексики] про зазначені вище пропозиції, щойно стане очевидно, що буде оголошена війна із США, і запропонувати президентові, щоб він із власної ініціативи запросив Японію долучитися до цього плану й водночас виступив посередником між Японією і нами... Циммерман».

(<https://www.archives.gov/education/lessons/zimmermann>)

Німецькі дипломатичні інтриги й необмежена підводна війна призвели до того, що на початку лютого 1917 р. американський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, а на початку наступного місяця В. Вілсон звернувся до конгресу із закликом оголосити Німеччині війну.

Свідчення

- *Ознайомтеся із сформульованими В. Вілсоном цілями Сполучених Штатів у війні й порівняйте їх з інтересами держав, що вже були її учасниками (див. схему «Зіткнення інтересів держав у період "системи озброєного миру"», на с. 10–11).*
- *Наскільки переконливі для вас запевнення в готовності країни вступити у війну винятково заради блага інших країн і народів?*

«Ми не бажаємо ні завоювань, ні панування. Ми не шукаємо для себе ні контрибуцій, ні матеріального відшкодування за ті жертви, які добровільно принесемо... Ми будемо битися за демократію... за права та свободи малих народів, за всезагальне панування права, створення такого союзу вільних народів, який принесе мир і безпеку всім народам і, зрештою, зробить сам світ вільним. Утіленню цього завдання ми присвятимо наші життя та наші долі».

З виступу Вудро Вілсона в конгресі США 2 квітня 1917 р. (War and Peace. Presidential Messages, Adresses, and Public Papers (1917–1924). — New York, 1970. — Vol. 1. — P. 14; 16)

6 квітня 1917 р. США вступили у війну. При цьому жодної офіційної угоди з Антантою американці не уклали; Сполучені Штати вступили у війну як позаблокова держава.

2. Російська революція 1917 р. та її вплив на перебіг війни

«Велика війна» засвідчила відсталість Російської імперії. Звичні для цієї країни казнокрадство й бездарне керівництво призвели до масового дезертирства з армії, у якій поширювалися бунтарські настрої. Ситуація в тилу також була вкрай поганою; не вистачало харчів і найпотрібніших речей. Імператрицю, німкеню за походженням, і деяких міністрів підозрювали в симпатіях до ворога.

- Розгляньте репродукцію картини. Які емоції викликають у вас дії захопників урядової резиденції? Як такі дії характеризують учасників подій?

І. Владимиров. Узяття Зимового палацу. 1918 р.

На початку 1917 р. імперією прокотилася хвиля робітничих страйків, а в березні (лютому за старим стилем) розпочалася революція. У середині березня було сформовано Тимчасовий уряд, який мав діяти до скликання нового парламенту — Установчих зборів. Тоді ж цар Микола II зрікся престолу, після чого його було заарештовано й пізніше без суду страчено разом із родиною.

У вересні Росію проголосили республікою. Однак уже на початку листопада 1917 р. (кінець жовтня за старим стилем, через що події називають *жовтневими*) більшовики, яких очолював Володимир Ульянов (Ленін), котрий за сприяння німців таємно повернувся з-за кордону, учинили переворот і повалили Тимчасовий уряд, що розміщувався в Зимовому палаці в Петрограді.

Натомість було проголошено створення нового уряду — *Совета народних комісарів* на чолі з Леніним. Скликані Установчі збори не визнали переворот, після чого більшовики їх брутально розігнали.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленнями І. Павлова. Чому, на вашу думку, він ставить знак рівності між російським більшовизмом і фашизмом?

«...Ви даремно вірите у світову пролетарську революцію. Ви сієте по культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм. До вашої революції фашизму не було. ...Скільки разів у ваших газетах про інші країни писалося: "час настав, час настав", а справа постійно закінчувалася лише новим фашизмом то там, то сям».

З листа академіка Івана Павлова до совєтського уряду (<https://nv.ua/ukr/opinion/rosijskij-akademik-ivan-pavlov-poshchadit-zhbatkivshchinu-i-nas-86882.html>)

Репресії більшовиків та опір тих, хто не визнав перевороту, спричинили громадянську війну між більшовиками («червоними») та їхніми противниками («білими»), яка тривала до 1922 р. й завершилася перемогою «червоних».

Події в Росії вплинули на перебіг війни. Поразки на фронтах і революційні події в тилу остаточно деморалізували російську армію:

Полювання на дезертирів у російській армії.
Фото. 1917 р.

падала дисципліна, стало масовим дезертирство, збільшилася кількість самострілів серед солдатів, звичним явищем стало братання з ворогом. Східний фронт стрімко й невідворотно розвалювався.

3. Брестський мирний договір Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки (РСФСР) з державами Четверного союзу. Визнання Української Народної Республіки (УНР)

Захопивши в жовтні 1917 р. владу в Росії, більшовики майже відразу почали шукати шляхи припинення війни з державами Четверного блоку й виходу з війни. Вони розраховували утриматися при владі й дочекатися початку всесвітньої комуністичної революції, у яку вони фанатично вірили. Мир також був вигідний Центральним державам, адже надавав можливість зосередити всі їхні війська на Західному фронті й перемогти у війні або, у гіршому разі, досягти почесного миру.

Отже, на початку 1918 р. в м. Бресті (Брест-Литовську) розпочалися мирні переговори між Центральними державами та Росією. Російська делегація всіляко їх затягувала, очікуючи швидкого комуністичного перевороту в Німеччині.

Водночас, незалежно від росіян, у Бресті відбувалися переговори між делегацією Української Народної Республіки (УНР) і делегаціями Центральних держав. За їхніми підсумками **9 лютого 1918 р.** українська делегація підписала мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, який образно назвали «миром за хліб», бо він пов'язував визнання незалежності України з постачанням зерна до Німеччини. Укладення **Брест-Литовського договору** означало офіційне дипломатичне визнання державами Четверного блоку України як незалежної держави, на що мусила погодитись і російська делегація.

Тактика російської делегації на затягування переговорів зазнала невдачі і після того, як німецькі війська перейшли в рішучий наступ, **3 березня 1918 р.** советська Росія зрештою підписала договір про вихід із війни. Її зобов'язали укласти мир з Українською Народною Республікою і вивести з української території більшовицьку «Червону армію». Оскільки Східного фронту більше не існувало, то Німеччина отримала змогу зосередити всі свої армії на Заході та продовжувати війну.

Українська делегація на переговорах у м. Бресті.
Фото. 1918 р.

Проте й більшовики мали з нього зиск — договір надав їм украї необхідний час, щоб утримати владу в Росії і встановити там свою диктатуру.

Наслідки Брест-Литовського договору для Європи

- Росія виходила з війни, мусила розпустити армію.
- Україна, Польща, Фінляндія, Латвія, Литва й Естонія здобули незалежність.
- Советська Росія мала виплатити державам Четверного союзу значні репарації.
- Майже мільйон німецьких вояків залишилися в нових незалежних державах Східної Європи, зокрема в Україні, аби підтримати їх. У той час, коли відбувалися переговори в Бресті, більшовики зайняли Київ, а Українська Центральна Рада була неспроможна звільнити місто. Після укладення договору українську столицю звільнили від більшовиків більшою мірою німецькі війська.

4. Людина на фронті й у тилу

Повсякдення на фронті. Оскільки під час Першої світової війни велася переважно позиційна (окопна) війна, то до кінця першого її року обидві сторони спорудили мережу траншей завдовжки понад 40 тис. км від Північного моря через Бельгію та Францію.

Під час окопної війни вояки цілодобово перебували у власноруч викопаних глибоких траншеях. На вершині такої траншеї часто був насип та огорожа з колючого дроту. Деякі траншеї укріплювали дерев'яними балками або мішками з піском. Дно вкривали дошками, щоб солдати могли стояти над водою, яка заповнювала траншеї після дощів.

Погодні умови ще більше погіршували й без того важкі умови життя в окопах. Через постійну вологу поширювалася інфекція, так звана «окопна стопа», яка, якщо її не лікувати, могла призвести до ампутації кінцівок вояків. Холодна погода також була небезпечною. Солдати втрачали пальці рук і ніг від обмороження, а дехто просто замерзав.

Французька траншея часів Першої світової війни. *Фото. 1916 р.*

Розкішшю вважали вино й пиво, тютюн і гру в карти. Емоційною розрадою були листи й посилки від рідних. Наприклад, поштова служба британської армії за роки війни опрацювала 2 млрд листів і понад 100 млн посилок.

Коли на фронті було затишшя, солдати шукали можливість пограти у футбол (насамперед англійці), улаштовували боксерські й кінні змагання. Якось у британському танковому корпусі організували навіть танкові перегони.

Повсякденне життя в тилу. Життя в тилу також було підпорядковане потребам фронту. На військових заводах і підприємствах, які забезпечували потреби армій, працювали мільйони людей. Під час Першої світової війни було винайдено або вперше масово застосовано чимало технічних новинок: цепеліни (дирижаблі із жорстким каркасом), бойові літаки, зенітні гармати, підводні човни, глибинні бомби, броньовані автомобілі, танки, ручні кулемети, протигази й інші види озброєння і захисту від нього.

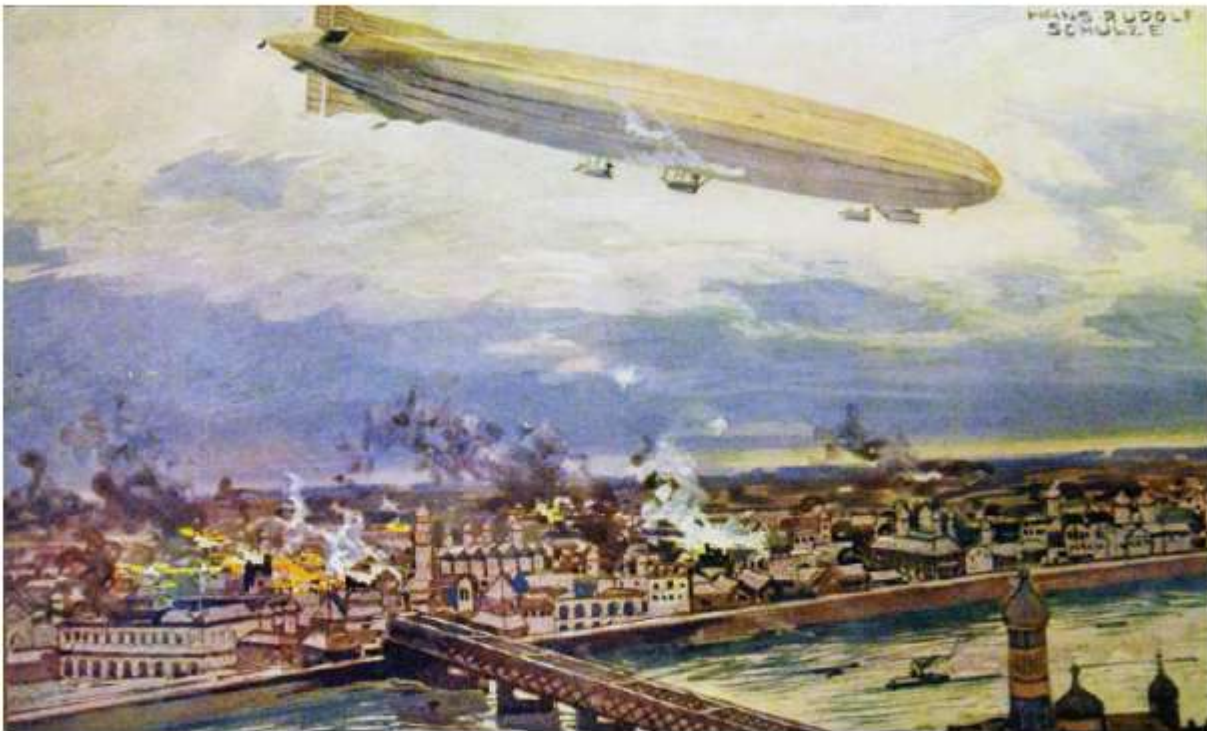
Повсякденне життя змінилося, мирне населення зазнавало дедалі більших труднощів. Багато будинків було зруйновано, цивільне населення страждало від зростання цін і нестачі вугілля, харчів і ліків. Доступ до медичної допомоги ставав важчим через брак медичного персоналу, переповнені лікарні та довгі черги.

У будинках запровадили світломаскування, усім належало затемнювати вікна на ніч.

Унаслідок війни мільйони людей стали *біженцями*.

Війна також спричинила значні *зміни в становищі жінок*. Історія зберегла чимало прикладів їхньої мужності в роки війни. Жінки брали участь у бойових діях нарівні із чоловіками, замінили на виробництві чоловіків, які пішли на війну.

Під час війни жінкам дозволили служити в поліції, освічені жінки працювали в різних установах перекладачками, телефоністками.

Загроза німецьких цепелінів, які дошкуляли лондонцям під час Першої світової війни. *Фото. 1914 р.*

Багато медичних сестер працювало в польових шпиталях. Якщо до війни в країнах Західної Європи та США навіть небагата родина могла собі дозволити хатню робітницю, то тепер жінки з незаможних родин влаштовувалися на краще оплачувану «чоловічу» роботу, а заможнішим жінкам доводилося самим виконувати хатню роботу.

Багато жінок пішло працювати на швейні підприємства, машинобудівні й військові заводи, на верфі. Жінки також працювали водійками трамваїв і кондукторками, доглядали за вуличними ліхтарями, були листоношами, няньками тощо.

У воєнний час жінки почали носити коротші спідниці, у яких було легше та швидше пересуватися. Набули популярності, спочатку як робочий одяг, жіночі штани.

Діти також відігравали важливу роль на внутрішньому фронті. Вони писали листи солдатам і допомагали плести шкарпетки й теплий одяг для військових. Дітей також використовували для розвідувальної роботи, шпигування за ворогом і передавання секретних повідомлень.

Дівчата виготовляли для поранених солдатів бинти, тампони й інші медичні засоби, вирощували овочі, доставляли молоко. Хлопці охороняли дороги та залізничні колії, працювали поштарями тощо. Деякі з них додали собі віку й пішли на війну.

Основні події

Квітень 1917 р. — вступ у війну США.
Березень 1918 р. — вихід із війни Росії.

Запитання та завдання

1. Який вплив на перебіг і результат війни справив вступ у неї Сполучених Штатів Америки?
2. Як, на вашу думку, попередні заяви американських керівників про нейтралітет США у війні узгоджуються з висловленням В. Вілсона та текстом «ноти Циммермана» (с. 21–22)?
3. Якими були причини й наслідки захоплення влади в Росії більшовиками та виходу країни з війни?
4. Як ви вважаєте, яким країнам і чому був вигідний укладений росіянами в Бресті сепаратний мир із державами Четверного союзу?
5. Як ви оцінюєте роль Брест-Литовського договору УНР із Четверним союзом у становленні незалежності України?
6. Порівняйте особливості повсякденного життя в роки війни на фронті та в тилу. Яких труднощів і випробувань зазнавали вояки й цивільні особи?
7. Як змінилася роль жінки в суспільстві, починаючи з 1900-х років, і як Перша світова війна зумовила зростання ролі та статусу жінок у суспільстві?
8. У роки «Великої війни» жінки
 - А несли строкову службу у війську
 - Б не призивалися в армію, оскільки призову підлягали тільки чоловіки
 - В працювали у військових шпиталях
 - Г працювали на військових підприємствах, транспорті, пошті, у сільському господарстві

§ 3. Поразка Німеччини та її союзників. Завершення «Великої війни»

1. Воєнні дії на Західному фронті

Сподівання на американську допомогу додало союзникам оптимізму, хоча перед прибуттям до Франції американські загони мали пройти відповідну військову підготовку. Отже, чи не єдиним шансом для німецького командування уникнути поразки був розгром Британії і виведення її з війни раніше, ніж Європу заповнять американські війська.

У квітні 1917 р. французи значними силами перейшли в наступ у Шампані й зайняли кілька вигідних тактичних пунктів. Проте загальном стратегічне положення сторін не змінилося.

Наприкінці серпня британські війська розпочали *третю битву біля Іпра*, що тривала з кінця липня до початку листопада 1917 р. Упродовж кількох місяців німцям вдавалося відбивати британські атаки. На початку листопада британські й канадські війська врешті-решт відвоювали кілька кілометрів території і на цьому битва закінчилася. Загальна кількість загиблих і поранених з обох сторін становила понад 850 тис. вояків.

- Розгляньте фото. Опишіть територію, де відбувалися бойові дії (усно).

Французька армія в Шампані. Фото. 1917 р.

На *Близькому Сході* в березні 1917 р. британці взяли Багдад, а згодом вибили османів із Палестини. Наступного року британські війська зайняли підконтрольну Османській імперії Сирію.

На осінь 1917 р. найбільша небезпека, пов'язана з необмеженою підводною війною німців, залишилася позаду. Тепер уже Британія повільно затягувала петлю блокади навколо Німеччини. Там з'явилися перші ознаки майбутнього голоду: споживання м'яса зменшилося вчетверо, збільшилася смертність серед новонароджених і малих дітей.

У січні 1918 р. в центрі уваги політиків опинилися **«14 пунктів» Вудро Вілсона** (розглядатимуться в п. 1 § 5), у яких було викладено американське бачення досягнення миру й повоєнного міжнародного устрою.

Поки політики визначалися зі своїм ставленням до «14 пунктів», військові вирішували свої завдання. Узимку 1917–1918 рр. на Західному фронті німецькі війська чисельно все ще переважали сили союзників, але в 1918 р. ситуація змінилася, оскільки щодня у Франції висаджувалися тисячі американських вояків. Загалом восени 1918 р. американська армія у Франції налічувала понад 1,5 млн солдатів.

Німці знали, що американці нарощують сили, і здійснили кілька атак на британців і французів, щоб ослабити їх до того, як американці остаточно переламають перебіг війни. Певного успіху їм удалося досягти в *другій битві на р. Соммі* (березень–квітень 1918 р.).

Німеччина першою атакувала британські позиції, захопивши їхніх оборонців зненацька. Оборону було прорвано, і британці втратили зв'язок із французами. Однак за кілька днів союзники зібрали більше військ і зупинили німецьке просування. Друга битва на р. Соммі закінчилася частковою перемогою німців: вони просунулися майже на сотню кілометрів і захопили майже 70 тис. полонених.

- Перегляньте відеосюжет про другу битву на р. Соммі з кінофільму «Бойовий кінь» (США, 2011). Яким у фільмі зображено психологічний стан вояків під час атаки на ворожі позиції?
- Який ефект справила на британців раптова газова атака німців? Чи готові вони були до такого розвитку подій? Чи мали засоби захисту від отруйних газів і чи встигли ними скористатися?

2. Поразка держав Четверного союзу

На середину 1918 р. Німеччина та її союзники були вкрай виснажені. Останній великий наступ у війні німці здійснили в липні 1918 р. на р. Марні — *друга битва на р. Марні*. Німецьке командування планувало цей наступ, щоб відтягнути французькі війська з Бельгії. Однак французи це передбачили й дали рішучу відсіч. Окремі німецькі підрозділи змогли перетнути р. Марну, але просунулися лише на кілька кілометрів. Британські, американські й італійські війська допомогли французам, і після кількох днів боїв німці припинили бій. Франція та її союзники розпочали одночасно контратаку, і німці відступили. Відтоді союзники остаточно взяли військові дії під контроль і до листопада 1918 р. змусили німців відступити на позиції, на яких відбувалися бої в 1914 р.

Німецькі генерали вже не вірили в перемогу, але ще сподівалися укласти мир на прийнятних для Німеччини умовах. Союзники Німеччини почали виходити з війни, залишаючи її сам на сам із потужною коаліцією ворогів. Наприкінці вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а через місяць — Австро-Угорщина й Османська імперія.

На межі краху опинилась і Німецька імперія. За перші два весняні місяці німецькі втрати становили понад чверть мільйона вояків, бойовий дух в армії занепадав, почастишали антивоєнні марші. Економічне становище країни також було загрозливим: промислове виробництво скоротилося наполовину порівняно з довоєнним періодом, резерви були виснажені.

Британські солдати надають медичну допомогу пораненому німецькому полоненому. Фото. 1918 р.

Наприкінці вересня генерали П. Гінденбург та Е. Людендорф заявили, що армія вже неспроможна воювати, і вимагали від уряду підписати перемир'я із союзниками.

- Перегляньте короткометражний фільм, що містить архівні кадри Першої світової війни. Чим, на вашу думку, ці кадри особливо цінні для вивчення минулого?
- Які бойові дії велися на суходолі, на морі та в повітрі? Які види зброї застосовували під час Першої світової війни?
- У яких кліматичних умовах доводилося воякам вести бойові дії?
- Якою була доля жінок і дітей під час війни?
- Яких людських і матеріальних втрат завдала Перша світова війна?

3. Завершення війни та її наслідки

Відступ німецької армії, повстання на початку листопада 1918 р. військових моряків, що стало початком революції в Німеччині, спричинили *повалення монархії* та *проголошення республіки*, втечу колишнього кайзера Вільгельма II до Нідерландів. На тлі цих подій **11 листопада 1918 р.** у штабному вагоні французького маршала Фердинанда Фоша в Комп'єнському лісі Франція, Велика Британія та Німеччина підписали *Комп'єнське перемир'я*, яке фактично підвело риску під «Великою війною».

Більшість пунктів перемир'я стосувалася роззброєння Німеччини, яка визнала себе переможеною, та звільнення німцями окупованих ними територій у Бельгії, Франції, Люксембурзі, Росії і Румунії. Військовополонені, захоплені німцями, мали повернутися на батьківщину, а німців, які потрапили в полон, утримувалися в таборах і надалі.

Населення країн-переможниць сприйняло перемир'я з великим піднесенням, а німці — як національне приниження. Вони поквиталися за нього через два десятиліття під час Другої світової війни, демонстративно змусивши переможених французів підписати перемир'я в тому ж Комп'єнському лісі й у тому самому «вагоні Фоша».

Підписання Комп'єнського перемир'я. Ілюстрація із журналу. 1918 р.

- *Перегляньте хронікальні кадри про святкування в Лондоні закінчення війни. Чому, на вашу думку, жителі Великої Британії, на території якої не велися бойові дії, так емоційно сприйняли Комп'єнське перемир'я?*

Наслідки Першої світової війни

Людські втрати на фронтах

Загинуло майже 10 млн осіб, удвічі більше було поранено. Частина скалічених на війні із часом повернулася до нормального життя, але чимало з них провело решту життя в шпиталях і лікарнях.

Страждання мирного населення

- На війну було мобілізовано майже 65 млн осіб.

Руйнування, економічні збитки

- Війна сповільнила господарський і культурний розвиток цілого покоління; держави зазнали великих економічних збитків унаслідок війни.

- Було вщент зруйновано значні території Франції та Бельгії.
- Окуповані території нещадно грабували; місцеве населення змушували будувати оборонні споруди.

Політичні наслідки

- Новим світовим лідером стали Сполучені Штати Америки.
- «Велика війна» виявилася своєрідним інкубатором для російської революції 1917 р. та більшовицького перевороту.

- Війна також залишила глибокий слід на Близькому Сході. Заохочуючи арабське повстання, Британія сприяла розпаду Османської імперії, на уламках якої постала світська Туреччина. Отже, Велика Британія та Франція встановили контроль над більшою частиною арабського світу.

- Європа перестала бути центром колоніального світу; припинили своє існування чотири імперії: Австро-Угорська, Німецька, Російська й Османська.

- Після війни на політичній карті Європи з'явилися нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців, Туреччина.

- Жінки — рівноправні учасниці війни — отримали виборчі права.

Світоглядні наслідки

- Масові звірства й каральні акції під прикриттям пафосних заяв про «захист вітчизни», «боротьбу проти ворогів-варварів» фізично й морально травмували ціле покоління, яке стали називати «втраченим поколінням».

Основні події

Січень 1918 р. — «14 пунктів» Вудро Вілсона.

Листопад 1918 р. — повалення монархії в Німеччині.

11 листопада 1918 р. — Комп'єнське перемир'я.

Заняття та завдання

- Охарактеризуйте перебіг бойових дій на фронтах у 1917–1918 рр. Покажіть на історичній карті атласу місця основних битв завершального етапу війни.
- Установіть послідовність подій.
 - битва біля Іпра
 - друга битва на р. Марні
 - друга битва на р. Соммі
 - Комп'єнське перемир'я
- Які важливі, крім битв, за вашою оцінкою, події відбувалися на завершальному етапі Першої світової війни?
- Чи могла Перша світова війна закінчитися раніше? За яких умов? Обґрунтуйте вашу відповідь.
- Що можуть розповісти історичні карти про те, як Перша світова війна змінила країни — учасниці війни і світ загалом?
- Як перегляд наслідків Першої світової війни на історичних картах може допомогти вам передбачити й зрозуміти світові події, що сталися після війни?
- Проаналізуйте «Наслідки Першої світової війни». Охарактеризуйте людські втрати, основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни. Які з них вразили вас найбільше?

§ 4. Міжнародні конфлікти в умовах війни. Розпад імперій та утворення нових незалежних держав у Європі

Пригадайте

- Якого значення надавали в Російській, Німецькій та Австро-Угорській імперіях українському питанню?

1. Міжнародні конфлікти в умовах війни

Світова війна — це міжнародний конфлікт планетарного масштабу, за якого неминуче поширення *ксенофобії*.

Словник

Ксенофобія (від грецьк. *xenos* — чужинець, незнайомиць і *phobos* — страх) — неприязнь до звичаїв, одягу людей — носіїв іншої культури, зневага або страх перед ними.

Збройне зіткнення призводить як до протистояння народів країн — учасниць війни, так і до національних утисків у цих країнах.

Труднощі воєнного часу неабияк загострили міжнаціональні відносини в Австро-Угорській, Російській та Османській імперіях, що впродовж століть панували в Центральній і Східній Європі та на Близькому Сході. На початковому етапі війни також посилювалися націоналістичні настрої та наївна віра в те, що війна буде швидкоплинною і закінчиться перемогою над противником.

В *Австро-Угорщині* реакція на початок війни була подібною до настроїв в інших країнах — сплеск патріотизму, демонстрації на підтримку влади, віра у швидку й легку перемогу. Війну підтримували не тільки австрійці й угорці, а також і національні меншини, які сподівалися внаслідок війни здобути власну державність. Отже, імперський патріотизм проявився в Чехії, Богемії, Галичині, Боснії, Хорватії. Та що більших поразок зазнавала австро-угорська армія, то швидше згасав ентузіазм населення. Наростало міжнаціональне напруження і в самому війську.

У *Російській імперії*, яка не зазнала великих поразок у перші місяці війни, імперський патріотизм посилювався аж до «великого відступу» в 1915 р. Окупувавши Галичину, російська армія та чиновники грабували й піддавали репресіям українців, поляків та євреїв.

Після військових поразок у кожній країні, як правило, починалися пошуки внутрішнього «ворога». Така доля спіткала євреїв та етнічних німців у Російській імперії, а вірмен — в Османській.

Серйозним подразником для провокування міжнаціональних конфліктів став призов у 1916 р. російською владою на військову службу представників корінних народів у Центральній Азії. Це, зокрема, спричинило великий конфлікт між киргизькими кочівниками й селянами слов'янського, зокрема й українського, походження. У результаті зіткнень загинуло кілька тисяч людей.

В *Османській імперії* поширювану владою ідею збірного поняття «османи» не сприймало християнське населення. Поразки османів у Східній Анатолії на початку 1915 р., а також десант союзників на Галліполійському півострові спричинили загострення міжнаціонального напруження в імперії.

У 1915–1916 рр. відбулося масове пограбування, переселення та знищення вірменського населення. На той час в імперії проживало 1,5 млн вірмен. Приводом до акції стало звинувачення вірмен у співпраці в умовах війни з ворогом — Росією. Під час переселення тисячі вірмен померли від голоду та хвороб. Оцінки загальної кількості загиблих коливаються від 600 тис. до 1 млн осіб. Нині десятки країн і міжнародних організацій визнали масове вбивство вірмен та інших християн в Османській імперії *геноцидом*. Проте Туреччина заперечує проти такої оцінки подій. Між нею та Вірменією досі не встановлено дипломатичні відносини.

- Розгляньте фрагменти сучасного пам'ятника в Киргизстані, присвяченого повстанню 1916 р. Який, на вашу думку, слід в історичній пам'яті киргизів залишила ця подія? Кого зображено жертвою, а кого — катом?

а

б

Фрагменти пам'ятника жертвам киргизького повстання 1916 р.:
а) російські війська; б) киргизький народ

Свідчення

- Використовуючи наведене нижче міжнародне правове визначення поняття «геноцид», сформулюйте ваше особисте ставлення до того, чи були дії щодо вірмен в Османській імперії геноцидом.

«Під геноцидом розуміють... будь-які з наступних дій, здійснених із наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів цієї групи;
- б) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- в) зумисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи;
- г) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи;
- д) насильницька передача дітей цієї групи іншій групі».

Ст. 2 Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_389#Text)

У німецьких та австро-угорських таборах для українських *військовополонених* утримували майже пів мільйона бранців.

У багатьох країнах здійснювали «сортування» військовополонених за етнічною ознакою. Зокрема в Росії існували табори для габсбурзьких військовополонених. Умови утримання в російських таборах для німецьких та австро-угорських військовополонених були дуже суворими.

Також у країнах, що воювали, існували окремі табори для *інтернованих* — цивільних людей, затриманих без суду до закінчення війни як потенційно неблагонадійних через громадянство ворожої країни або національність.

- Який висновок ви можете зробити про самоорганізацію українських військовополонених у таборах і рівень української просвітницької роботи? Як ви вважаєте, на що розраховувала адміністрація таборів, дозволивши українську агітацію?

Оголошення в таборі Раштат (Німеччина) про свято на честь Т. Шевченка. 1916 р.

- Перегляньте відеосюжет 1917 р. про повсякденне життя в британських таборах для інтернованих. Яким на ньому постає життя людей у таборі?
- Що свідчить про те, що люди, які там утримувалися, обмежені у своїй свободі?
- Чи виправдано, на вашу думку, в умовах війни ізолювати в такий спосіб потенційно неблагонадійних людей?

2. Розпад імперій та утворення нових незалежних держав у Європі

Одним з основних наслідків «Великої війни» став крах континентальних імперій і поява на політичній карті світу нових держав. Ці події не були випадковим збігом обставин.

Розпад Російської імперії. Що більше Росія занурювалась у Першу світову війну, то гіршим ставало становище народів у її складі. У неросійських частинах імперії, особливо після повалення монархії, набрав обертів *національний рух* за державну самостійність. Тимчасовий уряд, як і всі російські уряди, проводив імперську політику «єдиної та неподільної» Росії, але був неспроможний протистояти волі націй до незалежності.

Зокрема, відновила державну незалежність Польща. Ще восени 1916 р. було проголошено Акт створення Польської держави й сформовано Тимчасову державну раду — польський дорадчий орган при австрійській владі. Після російської революції 1917 р. Тимчасовий уряд у м. Петрограді мусив визнати права поляків на власну державу.

Після революції в Росії в Києві було створено Українську Центральну Раду (УЦР) — національний представницький орган. Улітку того ж року у Фінляндії було прийнято закон про верховні права сейму (парламенту), але Тимчасовий уряд його розпустив.

Утворилася Білоруська рада; національні органи влади були сформовані в Латвії, Естонії, Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Бессарабії, Криму, Башкирії та Середній Азії.

Усе це свідчило про фактичний розпад Російської імперії.

Причини й передумови розпаду колоніальних імперій та утворення національних держав

Поразка у «Великій війні»: розпалися ті імперії, що програли у війні.

Унаслідок війни відбулося зростання націоналізму й утвердження права націй на самовизначення.

Утворенню на уламках імперій національних держав посприяли «14 пунктів» Вудро Вілсона.

Розпад Австро-Угорської імперії. Імператор Габсбурзької імперії Карл I, який посів трон після смерті під час війни Франца Йосифа, в умовах поразок на фронтах і посилення рухів за державну незалежність у національних окраїнах у жовтні 1918 р. в надії зберегти імперію проголосив Австро-Угорщину федеративною державою. Її народи отримали право на державність, проте це вже не могло врятувати імперію і вона почала розпадатися як картковий будинок: того ж місяця парламент Угорщини розірвав союз з Австрією, наприкінці жовтня незалежність проголосили Чехословацька республіка та Хорватія.

- Перегляньте документальний фільм «Перші дні незалежності Чехословаччини, 1918 р.». Кінокамера зафіксувала події, пов'язані зі звільненням Чехословаччини від панування Габсбургів і проголошення незалежності. Як би ви охарактеризували настрій, що панував у ті дні на вулицях Праги?

Наприкінці жовтня 1918 р. в Угорщині розпочалася демократична революція. Після того, як на початку листопада Австро-Угорщина підписала принизливі умови перемир'я з країнами Антанти, угорський парламент позбавив Карла I угорського престолу, а сам він зрікся престолу Австрії.

11 листопада німецькі війська вийшли з Варшави й було проголошено відродження незалежної Польщі. Наступного дня у Відні державну самостійність здобула Австрія, ще через день у Львові було проголошено самостійність Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На початку грудня 1918 р. на території Хорватії, Боснії і Герцеговини та деяких інших балканських земель було проголошено створення Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославія). Австро-Угорська імперія припинила своє існування.

Розпад Османської імперії тривав довше і був драматичнішим. Виснажена жорстокими битвами, у яких загинуло майже пів мільйона військових, у 1918 р. Османська імперія підписала з Великою Британією перемир'я і вийшла з війни.

Після завершення війни її території були розділені між країнами-переможницями або стали незалежними державами. *(Про це докладніше йтиметься в п. 7 § 5.)*

Остаточно імперія припинила існування в 1922 р. в ході перетворення Туреччини на світську державу. Того року турецький парламент ліквідував монархію, а вже наступного Туреччину проголосили республікою. Останній султан і члени Османської династії виїхали з країни.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловленнями Б. Єлавич і М. Геффернена. Наскільки природним і навіть неминучим, на їхню думку, був розпад Австро-Угорської імперії?*

«Наближалось закінчення війни. Скоряючись зовнішньому та внутрішньому тиску, Габсбурзька імперія просто розпалася на національні компоненти. Австрійська республіка утворилася 13 листопада, Угорська республіка — на три дні пізніше. 1 грудня було проголошено утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Османська імперія капітулювала ще 30 жовтня... Одним із найголовніших наслідків Першої світової війни стало падіння Османської імперії... і заміна її національною... Турецькою республікою».

Барбара Єлавич, дослідниця історії Балкан (Історія Балкан. ХХ століття / пер. з англ. — Київ : Свенас, 2004. — С. 158; 163)

«Переможена Німеччина мала суттєво зменшитися, а Австро-Угорщина взагалі зникнути з карти світу. Недемократичній та авторитарній, цій дуалістичній монархії не було місця в "новій Європі". Водночас завелика, заслабка й надто багатоетнічна, вона залишалася б джерелом конфліктів, допоки існувала б».

Майкл Геффернен, британський фахівець з історичної географії (Значення Європи. Географія та геополітика / пер. з англ. — Київ : Дух і літера, 2011. — С. 138)

Основні події

- 1917 р.** — розпад Російської імперії.
- 1918 р.** — розпад Австро-Угорської імперії.
- 1918–1922 рр.** — розпад Османської імперії.
- 1922 р.** — повалення монархії в Туреччині.

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «геноцид» і «ксенофобія». Для яких груп населення і в чому, на вашу думку, полягає небезпека ксенофобії та геноциду у воєнний час?
2. Сформулюйте вашу позицію щодо того, чи справді Перша світова війна виявилася живильним середовищем для загострення міжнародних конфліктів. Наведіть приклади таких конфліктів упродовж війни

3. Чим ви можете пояснити той історичний факт, що під час та одразу після завершення «Великої війни» з п'яти імперій, які брали в ній участь, розпалися чотири (Російська, Німецька, Австро-Угорська та Османська), а Британська імперія ще певний час існувала?
4. Як ви вважаєте, якби не світова війна, продовжували б існувати згадані імперії чи вони були історично приречені поступитися місцем національним державам? Аргументуйте свою точку зору.
5. Покажіть на історичній карті новоутворені держави, що виникли на уламках імперій після Першої світової війни.
6. Один із засновників США Б. Франклін зауважив, що «велика імперія, як і великий пиріг, починає кришитися з країв». Який, на вашу думку, зміст він укладав у ці слова?

Матеріал до практичного заняття «Перша світова: повсякденне життя в умовах фронту й тилу»

«Велика війна» незворотно змінила життя не тільки тих, хто пішов на фронт, а й тих, хто залишився в тилу. Війна сформувала іншу систему цінностей, змінилися звички, розпорядок дня, раціон харчування, навіть ставлення до життя. Став звичним вислів: «Це було ще до війни».

- Перегляньте кадри військової хроніки з фільму армії США про повсякденне життя солдатів Першої світової війни, зняті у вересні 1918 р. у Франції. Як кінокадри характеризують умови служби вояків на фронті?
- Які труднощі їм доводилося долати?

I. Повсякденне життя в умовах фронту

- Використовуючи фотографії та документи, зробіть висновок про умови перебування вояків на передовій.

Німецькі солдати після нічного полювання на пацюків.
Фото. 1916 р.

Французькі солдати в окопах біля м. Арраса.
Фото. 1915 р.

Імпровізована перукарня у французькій траншеї.
Фото. 1916 р.

«Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!»

Осип Турянський, український письменник (Поза межами болю — <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344&page=4>)

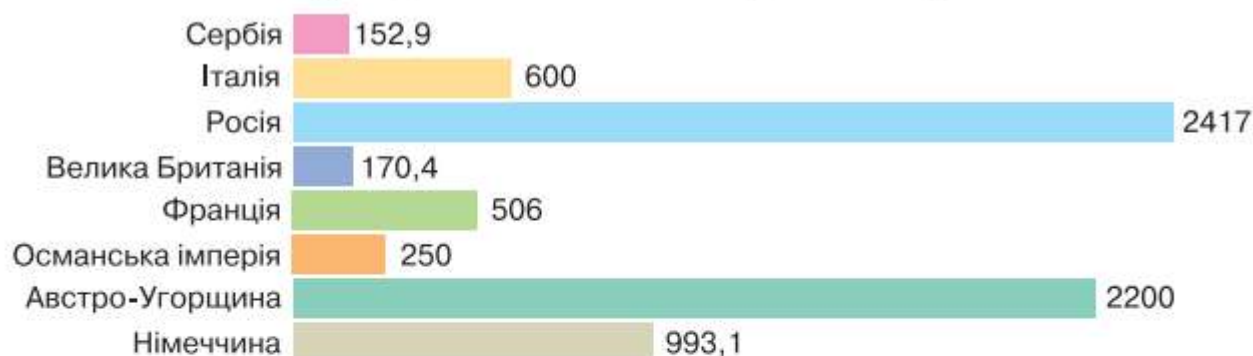
«Шість футів завглибшки й три фути завширшки. Унизу вода та бруд. Ви сидите в траншеї, прихилившись до стіни, щоб трохи поспати, і вам байдуже, чи вона волога, чи незручна, чи тепла, чи холодна. Чотири дні ви знаходитеся там, і ви мусите витримати це. Такими були умови».

Гаррі Патч, ветеран «Великої війни» (https://www.bbc.co.uk/history/worldwars/wwone/last_tommy_gallery_03.shtml)

Військовополонені. За чотири роки війни в полон потрапили майже 8 млн військовослужбовців. Умови утримання військовополонених у різних країнах були не однаковими. Часто їх використовували як робочу силу, багато з них померло від хвороб і виснаження.

- Проаналізуйте діаграму. Чому, на вашу думку, кількість військовополонених у різних країнах суттєво відрізнялася?

Кількість військовополонених у Першій світовій війні (тис. осіб)

II. Повсякденне життя в умовах тилу

Інтерновані. З початком війни уряди деяких країн запровадили практику інтернування — примусового затримання до закінчення війни. Не оминула лиха доля й українців, які проживали в Канаді — британському домініоні.

- Ознайомтеся з висловленням Л. Луцюка. Як ви вважаєте, чи можна застосувати визначення «безвинно обвинувачені» до інтернованих?

«Більшість... українців, яких привабили до Канади обіцянки вільної землі та свободи, приїхала з габсбурзьких півдавстрійських Галичини й Буковини. Їхнє громадянство (а не їхня національність) офіційно визначалося як «австрійське» або «австро-угорське». Ті, хто належав до цих категорій, підпадали під

дію Закону про військові заходи (1914) і... мали бути направлені до... "концентраційних таборів" або... підлягали реєстрації як "ворожі чужинці"».

Любомир Луцюк, канадський історик і географ (Luciuk Lubomyr. In Fear of the Barbed Wire Fence: Canada's First National Internment Operations and the Ukrainian Canadians, 1914–1920 / Kashtan Press, in cooperation with the Ukrainian Canadian Civil Liberties Association, 2001. – P. 5–6)

Доля цивільного населення. У родинях оплакували загиблих, чекали на повернення полонених. Жінки брали участь у бойових діях, працювали в сільському господарстві та на військових заводах. Турбота про дітей і хворих також лягла на плечі жінок.

Роздавання безкоштовного супу. Німеччина. Фото. 1916 р.

На військовому заводі. Велика Британія. Фото. 1917 р.

- Які зміни сталися в роки війни в побуті людей? Як змінився статус жінок? Складіть план відповіді, використовуючи фотографії, а також матеріал § 3 (п. 4, с. 27–29).

Біженці. Тільки в Європі 12 млн осіб скуштували гіркої хліба біженців. На початку війни свої домівки залишили майже третина жителів Бельгії; у Франції біженцями стали приблизно 2 млн осіб. Не менш трагічною була доля сербських, польських, українських і німецьких біженців.

Отже, Перша світова війна стала тяжким випробуванням. Її руйнівний вплив на життя десятків мільйонів людей зробив «Велику війну» однією з найдраматичніших сторінок всесвітньої історії.

- Яким постає життя біженців на поданих фотографіях?

Французькі біженці. Фото. 1915 р.

Польські біженці. Фото. 1916 р.

Діти-біженці в черзі за хлібом. Росія. Фото. 1917 р.

Узагальнення до розділу I «Передумови Першої світової війни. Війна та революції»

Перша світова війна мала глобальний характер. Її особливістю було те, що в бойових діях брали участь неєвропейські держави, зокрема Японія, Османська імперія, США. До того ж Велика Британія та Франція мобілізували економічні й військові ресурси колоній.

У Першій світовій війні жертвами атак були не тільки військові, а й цивільне населення. Людські втрати виявилися приголомшливими. Економіка Європи була зруйнована, минули роки, поки вона досягла довоєнних показників.

У роки війни жінки нарівні із чоловіками брали участь у боях, працювали на військових заводах і на фермах, а також у шпиталях, зробивши вагомий внесок у модернізацію гендерних ролей у суспільстві.

Війна не оминула й дітей. З одного боку, підлітки активно допомагали дорослим у боротьбі, чимало з них отримало бойові нагороди. З іншого боку — загибель на фронті батьків, злидні й голод забрали в дітей безтурботне дитинство, змусили їх передчасно вступити в доросле життя.

Перша світова була також економічною війною. Держави Четвертого блоку були значною мірою відрізані від світових ринків морською блокадою, організованою державами Антанти, а згодом і США. Вони мусили перебудувати економіку, посиливши роль держави в господарському житті, фінансах і торгівлі.

У 1915 р. стало зрозуміло, що приватні підприємства неспроможні задовольнити військові потреби. У всіх державах *уряди дедалі активніше втручалися в економіку*: на тих чи тих підприємствах розміщували військові замовлення, установлювали жорсткі терміни їхнього виконання. *Державне регулювання*, яке подеколи застосовували в мирний час, у роки війни стало нормою життя.

Прискорився розвиток військової стратегії та техніки внаслідок війни. На початку війни на фронті було обмаль автомобілів, підкріплення рухалося повільно.

Значних успіхів досягла медицина.

Війна й революції зруйнували імперії: Австро-Угорську, Німецьку, Російську й Османську. Лише Британська імперія проіснувала ще певний час.

Утвердилася ідея про *право народів на самовизначення*, закріплена в «14 пунктах» В. Вілсона. Її підтримали поневолені та пригнічені нації. У колоніях вирували визвольні рухи, унаслідок «Великої війни» на політичній карті світу з'явилися нові незалежні держави. Стала незалежною значна частина Ірландії, уперше гучно заявили про себе як про націю австралійці, новозеландці, канадці. Здобули незалежність Польща, Чехословаччина, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва.

Наслідками «Великої війни» стали також *прихід до влади в деяких країнах носіїв радикальних ідеологій: комунізму (Росія), фашизму (Італія) і націонал-соціалізму (Німеччина).*

За подіями на фронтах війни уважно спостерігали за межами Європи, зокрема в США, Японії та країнах Латинської Америки.

Отже, світ, яким він був до 1914 р., відійшов у минуле. Війна принесла стільки горя і втрат, виснажила ресурси країн-учасниць, що людство зітхнуло з полегкістю, коли вона нарешті закінчилася. Однак вона посіяла між переможцями й переможеними ненависть, гіркоту й підозру, що стало однією з причин Другої світової війни, яка вибухнула через два десятиліття після завершення Першої.

- Перегляньте відеосюжет «Українці в Першій світовій війні». Чому українські землі стали об'єктом зазіхань Російської та Австро-Угорської імперій та якими були їхні наміри щодо України?
- Як розділилася прихильність діячів українського національного руху до цих імперій?
- Якою була доля українських вояків, зокрема військовополонених, під час Першої світової війни?

Заняття та завдання

Підготуйте навчальний проєкт на одну з тем (на вибір):

- Жінки у війнах XX ст. (соціальні статуси та життєві долі);
- Будні війни (збірка візуальних матеріалів).

РОЗДІЛ II

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 5. Паризька мирна конференція та мирні договори

1. «14 пунктів» В. Вілсона

Як зазначалося в п. 1 § 3, завершальний рік війни розпочався важливою подією: у січні 1918 р. президент США Т. В. Вілсон оприлюднив свою програму повоєнного облаштування світу — «14 пунктів», основною метою якої було сформулювати стратегію закінчення війни. На думку В. Вілсона, оскільки Сполучені Штати воюють у Європі, де американські солдати втрачають свої життя, то країна повинна визначити, за що вона воює і яким вона хоче бачити післявоєнний світ.

Зміст «14 пунктів» В. Вілсона

1. Надалі жодних таємних угод між країнами; дипломатія має бути відкритою для світу.
2. Моря повинні бути відкритими для вільного судноплавства як у мирний час, так і під час війни.
3. Між країнами має бути забезпечено вільну торгівлю.
4. Скорочення озброєнь та армій усіх країн.
5. Урегулювання колоніальних вимог, справедливе вирішення колоніальних суперечок з урахуванням інтересів населення.
6. Росії буде дозволено визначати власну форму правління; німецькі війська мають бути виведені.
7. Німецькі війська мають бути виведені з Бельгії.
8. Франції повертаються всі її території, зайняті німецькими військами, включно зі спірною територією Ельзас–Лотарингія.
9. Кордони Італії буде встановлено так, що всі італійці перебуватимуть у межах Італії.
10. Народом Австро-Угорщини буде надано широку автономію.
11. Центральні держави виведуть свої війська із Сербії, Чорногорії та Румунії, які стануть незалежними країнами.

12. Турецький народ Османської імперії створить власну національну державу, а іншим націям буде гарантовано безпеку. Протока Дарданелли має бути відкрита для кораблів усіх держав.

13. Польща буде незалежною країною в межах території, населеної переважно поляками, і матиме вихід до моря.

14. Буде утворено всесвітню організацію, яка захищатиме всі країни, незалежно від їхнього розміру.

(War and Peace: Presidential Messages, Addresses, and Public Papers (1917–1924) by Woodrow Wilson. — New York : Harper & Brothers, 1927. — Vol. 1. — P. 158–162).

Лідери інших союзних держав, зокрема британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж і французький — Ж. Клемансо вважали, що Вудро Вілсон був занадто ідеалістичним. Вони скептично ставилися до того, що вілсонівські пункти можна втілити в реальному світі. Наприклад, Ж. Клемансо не погоджувався з планом В. Вільсона щодо «миру без вини» для Німеччини. Він домагався покарання для неї у вигляді обтяжливих *репарацій*, *контрибуцій* і всіляких обмежень.

2. Паризька мирна конференція

Війна закінчилася. Для облаштування повоєнного світу переможці скликали в Парижі всесвітню мирну конференцію, якій судилося стати найзапеклішою дипломатичною битвою між учорашніми союзниками.

На відкритті *Паризької мирної конференції*, яке відбулося 18 січня 1919 р., були присутні делегати із 27 країн. Найважливіші питання вирішували на засіданнях *Ради десяти*, до якої входили по два представники від Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Невдовзі засідання Ради десяти змінилися засіданнями *четвірки* в особі президента США й прем'єр-міністрів Франції, Великої Британії та Італії.

Зліва направо: Ж. Клемансо, Д. Ллойд Джордж, В. Вілсон. Фото. 1919 р.

Словник

- **Репарації** (від латин. *reparatio* — відновлення) — відшкодування переможеною державою завданих нею під час воєнних дій збитків.
- **Контрибуція** (від латин. *contributio* — усезагальний внесок) — примусові післявоєнні платежі, які сплачує держава, що зазнала поразки у війні, державам-переможницям.

Війна закінчилася швидше, ніж очікували союзники. На підготовку мирних договорів та узгодження позицій залишалось обмаль часу. Виявилось, що переможці по-різному дивляться на майбутнє повоєнного світу.

Велика Британія сподівалася, що конференція сприятиме відновленню її могутності. Добре обізнані із «14 пунктами» В. Вілсона, Д. Ллойд Джордж і Ж. Клемансо не хотіли бачити американського президента в Парижі, оскільки обидва політики вважали, що через його участь у конференції німці маневруватимуть на переговорах і будуть менш поступливими.

Франція на конференції діяла суголосно з позицією Британії і прагнула якнайбільшого покарання для Німеччини.

США не приховували, що їхня мета — політичний вплив на Європу. Для Сполучених Штатів головним було встановлення рівноваги між Британією та Німеччиною завдяки заснуванню міжнародної організації — Ліги Націй.

Під час конференції було підготовлено проекти окремих мирних договорів із п'ятьма переможеними країнами: Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною та Угорщиною.

- *Перегляньте документальні кадри про Паризьку конференцію 1919–1920 рр. Чому, на вашу думку, у кулуарах конференції панувала піднесена урочиста атмосфера?*

3. Українське питання на Паризькій конференції

22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві було урочисто проголошено *Акт злуки* Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Українська делегація (понад 80 осіб) прибула до Парижа без офіційного запрошення. Українці сподівалися домогтися визнання на конференції незалежності України, виведення з її території іноземних військ (Антанти, Польщі та Румунії), надання допомоги в обороні від Росії, а також припинення війни Польщі проти ЗУНР.

Делегація проводила роботу у форматі неофіційних зустрічей із представниками країн-учасниць. Українське питання належного розгляду на міжнародному форумі не отримало. Його обговорювали побіжно під час визначення кордонів між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Росією. До того ж чимало країн підтримувало ідею збереження «єдиної і неподільної» небільшовицької Росії, вони з пересторогою ставилися до національних прагнень народів, що раніше входили до складу Російської імперії.

Прихильно до українського питання поставилися тільки британці, однак це не мало позитивних наслідків. Тим більше, що невдачі українських армій на російсько-українському фронті в 1919 р. послабили й без того хистку позицію української делегації в Парижі.

Свідчення

- Як ви вважаєте, чи могла українська делегація виконати свою місію в описаній атмосфері? Обґрунтуйте висновок.

«З перших днів мого перебування в Парижі я помітив, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, а й у дипломатичних колах не знають про... домагання українського народу та його уряду. Тому вороги республіки вільно поширювали всілякі брехні й інсинуації про нас, улаштовували провокації. В основному наголошували на тому, що ми є більшовики й германофіли».

Григорій Сидоренко (Додатки і документи // Ісаак Мазепа. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — К., 2003. — С. 539)

У грудні 1919 р. Паризька конференція ухвалила декларацію про тимчасовий східний кордон Польщі. Згідно з декларацією, Польщі було передано як території з переважно польським населенням, так і території, де більшість становили українці: Лемківщина, Посяння, Підляшшя та Холмщина.

Польща також отримала дозвіл на включення до свого складу й запровадження польського управління в Галичині за умови забезпечення прав і свобод національних меншин.

Після розпаду Австро-Угорської імперії Закарпаття спочатку увійшло до складу Угорщини. Однак на Паризькій мирній конференції держави-переможниці ухвалили рішення передати її Чехословаччині, частиною якої вона стала восени 1919 р. Автономний статус краю у складі Чехословаччини було закріплено в конституції.

У столиці Франції обговорювали й долю Північної Буковини та Бессарабії, які, зрештою, були передані Румунії.

Отже, на Паризькій конференції українцям було відмовлено в реалізації права на самовизначення. Відсутність інтересу до появи незалежної української держави була зумовлена кількома обставинами. *По-перше*, в Україні змінювалися уряди, що створювало образ нестабільної держави; *по-друге*, для Європи й США Україна була «заплямована» більшовизмом.

4. Версальський договір

Після запеклих дискусій, які часом загрожували зривом конференції, **28 червня 1919 р.** політики підписали **Версальський мирний договір**. Після цього лідери країн, яких привітали шаленими вигуками, приєдналися до натовпу, що зібрався біля Версальського палацу.

Свідчення

- Пригадайте з 9 класу, яка важлива подія сталася під Аустерліцем. Як ви вважаєте, на чому хотів наголосити Ж. Клемансо, згадавши про «сонце Аустерліца» та «сонце Марни»? Чи мав, на вашу думку, французький прем'єр-міністр підстави для таких історичних паралелей?

«Пробило три години. До зали ввійшов дуже блідий, одягнений у старий чорний сюртук новий німецький міністр закордонних справ Г. Мюллер. Несподівано визирнуло сонце... Клемансо стиха промовив: "О сонце, супутник переможців! Сонце Аустерліца... Сонце Марни, не зраджуй нам! Завжди зігривай наші серця і землю Франції!" ...О третій п'ятдесят підписання договору завершилося».

Женев'єва Табуї, французька історикиня і журналістка (Genevieve Tabouis. 20 ans de suspense diplomatique. — Mayenne, 1958. — С. 38)

Обмеження, накладені на Німеччину Версальським договором

Політичні обмеження

- Країну проголосили єдиною призвідницею війни;
- заборонили в майбутньому об'єднання (аншлюс) з Австрією;
- зобов'язали видати військових злочинців.

Територіальні обмеження

- Німеччина визнала суверенітет Австрії, Польщі та Чехословаччини;
- Франції відійшли Ельзас і Лотарингія;
- територію на лівому березі Рейну поділили на три зони, які мали бути звільнені переможцями через 5, 10 і 15 років;
- міста Данциг (нині Гданськ, Польща), Мемель (нині Клайпеда, Литва), а також район Саар переходили під управління Ліги Націй. Згодом долю цих регіонів мали вирішити на референдумі (плебісциті);
- Східну Пруссію відокремлювали від Німеччини так званим «польським коридором»;
- Німеччина втратила всі землі, зайняті її військами на сході внаслідок поразки Росії: Україну, Білорусь, Польщу, Естонію, Латвію, Литву;
- усі німецькі колонії переходили під мандат Ліги Націй (у більшості з них мандатом скористалася Велика Британія).

Військові обмеження

- Армія — не більше 100 тис. вояків;
- установили термін служби в армії: для солдатів — 12, для офіцерів — 25 років;
- генеральний штаб ліквідували;
- заборонили мати важку артилерію та танки, авіаносці й підводні човни, військову та морську авіацію;
- усі фортеці на відстані майже 50 км на схід від Рейну мали бути знищені

Члени делегацій спостерігають за підписанням Версальського договору. Фото. 1919 р.

Економічні обмеження

- призначили великі репарації (переважно на користь Франції), суму яких невдовзі визначила спеціальна комісія (269 млрд золотих марок упродовж 42 років);
- вугільні шахти Саару передали Франції на 16 років.

Свідчення

- Порівняйте висловлення Д. Ллойд Джорджа, В. Черчилля та Й. Феста. Як ви вважаєте, чому оцінки Версальського договору, дані двома видатними британськими політиками й німецьким істориком, збігаються?

«Ви можете позбавити Німеччину її колоній, зменшити її армію до розмірів поліції... Це, зрештою, не важливо: якщо вона вважатиме мирний договір 1919 р. несправедливим, то зуміє помститися переможцям...»

З меморандуму Девіда Ллойд Джорджа, Жоржа Клемансо та Вудро Вілсона від 25 березня 1919 р. («Документ із Фонтенбло») (Lloyd George D. The Truth about the Peace Treaties. — London, 1938. — Vol. 1. — P. 405)

«Територіальні статті Версальського договору зробили Німеччину фактично недоторканною. Маршал Ф. Фош... дуже правильно сказав: "Це не мир. Це перемир'я на двадцять років". Економічні статті договору були настільки злими й дурними, що перетворилися на безглузді».

Вінстон Черчилль (Churchill Winston S. The Second World War: The Gathering Storm (volume 1). — Houghton Mifflin Company: Boston, 1948)

«Навряд хоч одна з проблем, що стали предметом протистояння в 1914 р., була вирішена в цьому трактаті-договорі, який, вочевидь, ігнорував думку, що метою будь-якого договору є мир».

Йоахим Фест, німецький історик (Joachim Fest. Hitler — <https://www.scribd.com/book/363350568/Hitler>)

- Перегляньте відеосюжет про ухвали Паризької мирної конференції. Якою була головна мета конференції? Чи було цієї мети досягнуто?
- Як ви вважаєте, що мали на увазі автори відеосюжету, називаючи Версальський договір «міною сповільненої дії»?

5. Створення Ліги Націй

Перші із чотирьох сотень статей Версальського договору становили статут *Ліги Націй* — міжнародної організації, попередниці сучасної Організації Об'єднаних Націй (ООН). Журналісти образно назвали Статут Ліги Націй «Євангелієм ХХ століття». Його підписали понад 40 держав, які відтоді вважають засновниками Ліги Націй.

Структура організації Ліги Націй

Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, однак проти цього рішуче виступили американська й британська делегації. Натомість США мусили відмовитися від ідеї міжнародних арбітражу й суду.

Ліга Націй не мала офіційного прапора й емблеми. У 1939–1940 рр. використовували неофіційну емблему — п'ятикутник як символ п'яти континентів, офіційні мови — англійську, французьку й іспанську (з 1920 р.). Штаб-квартира організації розташовувалась у м. Женеві (Швейцарія). Формально Ліга Націй існувала до 1946 р., хоча фактично припинила діяльність у 1939 р., напередодні Другої світової війни.

MORAL SUASION.

The Snake: "MY OFFENSIVE EQUIPMENT BEING PRACTICALLY NIL, IT REMAINS FOR ME TO FASCINATE HIM WITH THE POWER OF MY EYE."

- Розгляньте карикатуру з британського журналу «Punch» (липень 1920 р.). На яких, на вашу думку, особливостях Ліги Націй наголосив художник, зобразивши її в образі кролика? Якою на малюнку постає поведінка кролика перед пітоном (міжнародні суперечки)? Що означає фраза кролика в контексті надій, що поклалися на Лігу Націй як на силу, що зможе запобігти новій війні? Яких додаткових повноважень, на вашу думку, потребувала Ліга Націй?

Карикатура «Моральні переконання».

1920 р.

(Унизу напис: Кролик: «У мене немає ні сил, ні можливостей опиратися загрозі. Єдине, що залишається, — загіпнотизувати змію поглядом»).

В. Вілсон вважав створення Ліги Націй основним завданням конференції, однак конгрес США, де переважали республіканці, відмовився ратифікувати Версальський договір. Отже, США, які доклали найбільше зусиль для створення Ліги Націй, так і не стали її членом.

Створення Ліги Націй одні країни сприйняли з надією, що вона не допустить нової війни, інші скептично вважали її свідченням іdealізму її творців, насамперед В. Вілсона. Існування організації із самого початку було проблематичним. Зокрема, чимало неєвропейських учасників конференції були незадоволені тим, що в Раді Ліги Націй домінували європейські країни — Велика Британія, Франція та Італія. На першому ж засіданні асамблеї неєвропейці піддали організацію жорсткій критиці, назвавши її «європейським клубом». Вони вважали, що Раду мають обирати всі країни, однак цю пропозицію було відхилено.

Свідчення

«Ми довіряємо європейським державним керівникам. Та ми не можемо заплющувати очі на європейське честолюбство, що залило світ кров'ю, від якого ми досі страждаємо й страждатимуть прийдешні покоління».

З виступу Ньютона Ровелла (Канада) на першому засіданні асамблеї Ліги Націй (McAleave T. Modern World History. — Cambridge University Press, 1996. — P. 30)

6. Мирні договори із союзниками Німеччини

Паризька мирна конференція не тільки обговорювала долю Німеччини, а й ухвалила важливі рішення щодо майбутнього складових Австро-Угорщини, яка розпалася, а також Болгарії та Османської імперії. Долю їхніх кордонів було вирішено укладенням упродовж 1919–1923 рр. низки договорів. Переможені держави насамперед мали виплатити репарації переможцям.

Основні положення Сен-Жерменського мирного договору з Австрією (1919)

Політичні обмеження

- Договір підтверджував умови Версальського миру щодо заборони аншлюсу (приєднання) Австрії до Німеччини;
- Австрія визнавала кордони створених на її теренах самостійних держав: Угорщини, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців, ЗУНР.

Економічні обмеження

- Австрію зобов'язали виплатити репарації;
- переможці отримали австрійський торговельний і риболовний флот.

Територіальні обмеження

- Австрія передавала: Італії — Південний Тіроль; Королівству сербів, хорватів і словенців — території на півдні Австрії; Румунії — Буковину; Чехословаччині — Богемію та Моравію.

Військові обмеження

- Обмеження чисельності армії;
- заборона мати військово-морський флот і військову авіацію.

Основні положення Нейїського мирного договору з Болгарією (1919)

Економічні обмеження

- Болгарія мала виплатити значні репарації (становили чверть її національного багатства);
- економіку та фінанси країни контролювала міжнародна комісія.

Територіальні обмеження

- Територія Болгарії значно зменшувалася на користь Греції, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Як наслідок, Болгарія була відрізана від Егейського моря;
- країна втратила десятку частину території і сьому — населення.

Військові обмеження

- Скорочувалися чисельність армії та поліції, а також озброєння.

Тим часом у Будапешті владу захопили комуністи. Через це підписання мирного договору було відкладено. Після повалення комуністичного уряду новий угорський уряд у березні 1920 р. підписав у Тріанонському палаці Версаля мирний договір.

Основні положення Тріанонського мирного договору з Угорщиною (1920)

Територіальні обмеження

- Дві третини території колишньої Австро-Угорської імперії переходили Королівству сербів, хорватів і словенців, Румунії та Чехословаччині; Підкарпатська Русь (Закарпаття) увійшла до складу Чехословаччини з правом автономії;
- загалом територія скоротилася втричі, а чисельність населення — більше ніж удвічі.

Економічні обмеження

- Країну позбавили морських портів, майже всіх природних ресурсів, промисловості, залізниць та іншої інфраструктури.

Військові обмеження

- Обмежено чисельність армії;
- заборонено мати військову авіацію, танки, важку артилерію; Угорщина мала передати військові кораблі союзникам.

Договір із переможеною Османською імперією був підписаний у 1920 р. в м. Севрі поблизу Парижа.

Основні положення Севрського мирного договору з Османською імперією (1920)

Політичні обмеження

- Держави-переможниці отримали право втручатись у внутрішні справи Османської імперії;
- протоки Босфор і Дарданелли підлягали повному роззброєнню та переходили під контроль міжнародної комісії;
- Османську імперію позбавили виходу до Середземного моря.

Територіальні обмеження

- Значні османські володіння переходили до Італії та Греції; від Османської імперії відділявся Курдистан; османи визнавали незалежність Вірменії;
- країни на Близькому Сході й о. Кіпр переходили під контроль Великої Британії та Франції;
- загалом османи втратили понад 1 млн км² території з населенням понад 10 млн осіб.

Військові обмеження

- Було суттєво скорочено чисельність армії та військово-морського флоту.

Більшість турків була обурена Севрським договором. Ці настрої поділяв і лідер турецької революції Мустафа Кемаль Ататюрк. Сповнена рішучості протистояти іноземній окупації, турецька армія після кількох років відчайдушних боїв вигнала іноземні війська, які забезпечували виконання умов договору. У результаті нові кордони Туреччини були офіційно встановлені в **1923 р.** в *Лозаннському договорі*.

Лозаннський договір із Туреччиною (1923)

Політичні положення

- Режим капітуляції, економічні й політичні привілеї іноземців, міжнародний фінансовий контроль над країною скасовувалися.

Економічні положення

- Туреччина погодилася виплатити частину зовнішнього боргу вже неіснуючої Османської імперії.

Територіальні положення

- Було встановлено більш справедливі щодо турків кордони Туреччини.

Лозанна стала частиною національного міфу Туреччини. Певний час існувало навіть спеціальне свято — День Лозанни. Після підписання Лозаннського договору головною зовнішньополітичною метою Туреччини було збереження її територіальної цілісності.

Основні події

1919–1920 рр. — Паризька мирна конференція.

Червень 1919 р. — підписання Версальського мирного договору.

1919 р. — заснування Ліги Націй.

1919 р. — підписання Сен-Жерменського та Нейїського мирних договорів.

1920 — підписання Тріанонського та Севрського мирних договорів.

1923 р. — підписання Лозаннського мирного договору з Туреччиною.

Закриття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «контрибуція» і «репарації».
2. Як ви вважаєте, «14 пунктів» В. Вільсона були спрямовані на якнайшвидше завершення війни чи на облаштування повоєнного світу? (Для аргументації вашого висновку див. «Зміст "14 пунктів" В. Вільсона», с. 44–45).
3. Проаналізуйте політичну карту форсажа 1, на якій зображена Європа після Першої світової війни. Які територіальні зміни зафіксовано у Версальському, Сен-Жерменському, Нейїському, Тріанонському, Севрському й Лозаннському мирних договорах? Покажіть на карті кордони нових незалежних держав у Європі.
4. Охарактеризуйте виклики, які постали перед світом на час скликання Паризької мирної конференції.
5. Що, на вашу думку, ставили собі за мету країни-переможниці в період підготовки й проведення Паризької конференції?
6. Назвіть основні положення Версальського мирного договору.
7. У чому полягало українське питання на Паризькій конференції, чи було воно вирішене? Охарактеризуйте, як були налаштовані щодо України основні учасники конференції.
8. Назвіть головні положення мирних договорів з Австрією, Угорщиною, Болгарією та Туреччиною.
9. Використовуючи текст п. 5 (с. 50–51) і схему на с. 50, розкрийте обставини створення, сильні й слабкі сторони Ліги Націй.
10. Вважають, що рішення американського конгресу про неприєднання США до Ліги Націй стало тяжким ударом для цієї організації. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Аргументуйте вашу точку зору.

§ 6. Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи, її суперечності

1. Вашингтонська конференція

Після закінчення Першої світової війни в Європі замість старих проблем з'явилися нові. Континент виявився розділеним на дві групи країн: «Європу переможців» (Велика Британія, Франція і союзники, що приєдналися до них) і «Європу переможених» (Німеччина, Угорщина, Австрія, Росія). Отже, повоєнний світ зіткнувся із серйозними викликами.

Майже відразу після війни між «великими» країнами загострилися суперечності щодо морських озброєнь і сфер впливу на Тихому океані й Далекому Сході. США ініціювали скликання міжнародної військово-морської конференції. У 1921 р. до Вашингтона запросили представників дев'яти країн. Велика Британія, Японія, Франція та Італія мали взяти участь у переговорах щодо скорочення військово-морських сил, а Бельгія, Китай, Нідерланди та Португалія — долучитися до обговорення ситуації на Далекому Сході.

На *Вашингтонській конференції* (листопад 1921 р. — лютий 1922 р.) було підписано три великі угоди: *Договір чотирьох держав* (про спільний захист їхніх територіальних прав у Тихому океані), *Договір п'яти держав* (про обмеження морських озброєнь) і *Договір дев'яти держав* (про Китай).

Договір чотирьох держав

(США, Велика Британія, Франція, Японія)

- Замінив англо-японський договір 1902 р. про поділ сфер впливу на Тихому океані, який не влаштував США;
- країни зобов'язалися поважати права одна одної щодо острівних територій у Тихому океані та спільно захищати їх у разі нападу іншої держави;
- такі самі гарантії надали володінням Португалії та Голландії.

Договір п'яти держав

(США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія)

- Оскільки договір не обмежував загальний тоннаж військово-морських флотів, тому зберігалася перевага британського флоту;
- угода узаконила американські, британські та японські військові бази в Тихому океані, але заборонила їхнє розширення. США та Британія не могли створювати військово-морські бази ближче ніж за 5 тис. км від Японії.

Договір дев'яти держав

(США, Велика Британія, Франція, Японія, Нідерланди, Португалія, Італія, Бельгія, Китай)

- Визнавалися суверенітет і територіальна цілісність Китаю;
- визнано японське панування в Маньчжурії та політику рівних можливостей для всіх країн, що веде бізнес у Китаї

Рішення Вашингтонської конференції зафіксували нове співвідношення сил на Далекому Сході та в зоні Тихого океану. Стало очевидним зростання впливу США не тільки в цьому регіоні, а й у світі. Проте суперечності між країнами зберігалися. Сполучені Штати Америки були незадоволені тим, що Японія утримала сильні позиції в Китаї, а Японія відразу після конференції почала переглядати її рішення.

Міжнародну правову систему, яка утворилася внаслідок укладення низки міжнародних угод (від Версальського договору до рішень Вашингтонської конференції), назвали *Версальською*, або *Версальсько-Вашингтонською системою*. Ця система мала як переваги, так і недоліки.

Переваги Версальсько-Вашингтонської системи

- Поклала край Першій світовій війні;
- розрядила повоєнне міжнародне напруження;
- заклала основи міжнародної стабільності;
- установила цивілізовані засади міжнародного права. Проголошено право народів на самовизначення, відмову від війни як способу вирішення міждержавних проблем;
- гарантувала цілісність Китаю;
- Ряд країн здобули або відновили державну незалежність;
- створено першу міжнародну міждержавну організацію — Лігу Націй.

Недоліки Версальсько-Вашингтонської системи

- За помилки та злочини попередників мали відповідати демократичні уряди й народи Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії;
- несправедливі щодо Німеччини статті Версальського договору сприяли утвердженню в країні політики реваншизму;
- розміри репарацій були несправедливими й нереальними;
- кордони новостворених держав у Європі були не менш несправедливими, ніж довоєнні;
- традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, країни продовжували боротися за ринки сировини та збуту товарів.

2. Джерела нестабільності міждержавних відносин

Новий світовий порядок не розв'язав міжнародних проблем, що виникли після завершення Першої світової війни.

Узгодити позиції і прийняти виважені рішення в інтересах усіх країн мали міжнародні конференції, що відбулися в першій половині 1920-х років.

Зокрема, на *Генуезькій конференції* (1922) обговорювали питання відновлення економіки країн Центральної та Східної Європи, а також політику щодо Росії. У напружені дні роботи конференції в італійському містечку Рапалло поблизу Генуї на пропозицію російської делегації на конференції у квітні 1922 р. Німеччина і Росія уклали *Рапалльський договір*. Для німців російська пропозиція була настільки неочікуваною, що для її обговорення вони після опівночі, перервавши сон, зібралися в готельному номері в піжамах на термінову нараду.

Джерела нестабільності міждержавних відносин

Німеччина, підбадьорена зарубіжними позиками й поступовим подоланням кризи господарства, як і раніше, вважала, що переможці повелися з нею несправедливо. Німці дедалі наполегливіше вимагали ревізії порядку, установленого Версальським договором.

Поза міжнародним порядком залишилася комуністична *Росія*. Вона, опинившись за порогом Ліги Націй, проводила щодо неї ворожу політику й намагалася послабити.

Новоутворені держави на сході й півдні Європи внаслідок довільного визначення кордонів у рамках Версальсько-Вашингтонської системи мали територіальні претензії одна до одної. Кордони Польщі з Німеччиною, Литвою та Росією; Литви — з Німеччиною та Польщею; Угорщини — з Румунією, Чехословаччиною та Югославією; Румунії — з Угорщиною, Болгарією та Радянським/Советським Союзом; Болгарії — з Югославією, Румунією та Грецією; Королівства сербів, хорватів і словенців — з Італією, Угорщиною та Албанією; Італії — з Австрією, Албанією та Королівством сербів, хорватів і словенців; Греції — з Туреччиною, Болгарією та Королівством сербів, хорватів і словенців були потенційно конфліктними зонами.

Через це Рапалльський договір отримав назву «піжамний». Отже, дві країни, що зазнали поразки в Першій світовій війні, на ґрунті образи на переможців розпочали зближення, яке згодом переросло в тісну співпрацю.

- Проаналізуйте подану карикатуру на підписаний між Німеччиною та Росією сепаратний Рапалльський договір, а також діалог між британським прем'єром Д. Ллойд Джорджем і французьким політиком Л. Барту.
- У чому, на вашу думку, полягають закиди британського політика до французького щодо раптового зближення Німеччини та Росії?
- Як ви вважаєте, чи справді Франція мала підстави бути задоволеною укладенням Рапалльського договору, чи тут маємо справу з британським гумором? Аргументуйте вашу точку зору.
- Зверніть увагу на закривавлені руки німецького «нареченого» і російської «нареченої», а також на міністрів закордонних справ двох країн на задньому плані. Що, на вашу думку, хотів висловити художник?

Девід Ллойд Джордж:
«— Ну, мій любий колего, ви, який говорить тільки про репарації, повинні бути задоволені цим шлюбом...»
Луї Барту: «— Шлюб? Як на мене, це більше подібна до похорону вашої конференції».

П. Лоранс. Весілля в Рапалло.

Карикатура з французького журналу. 1922 р.

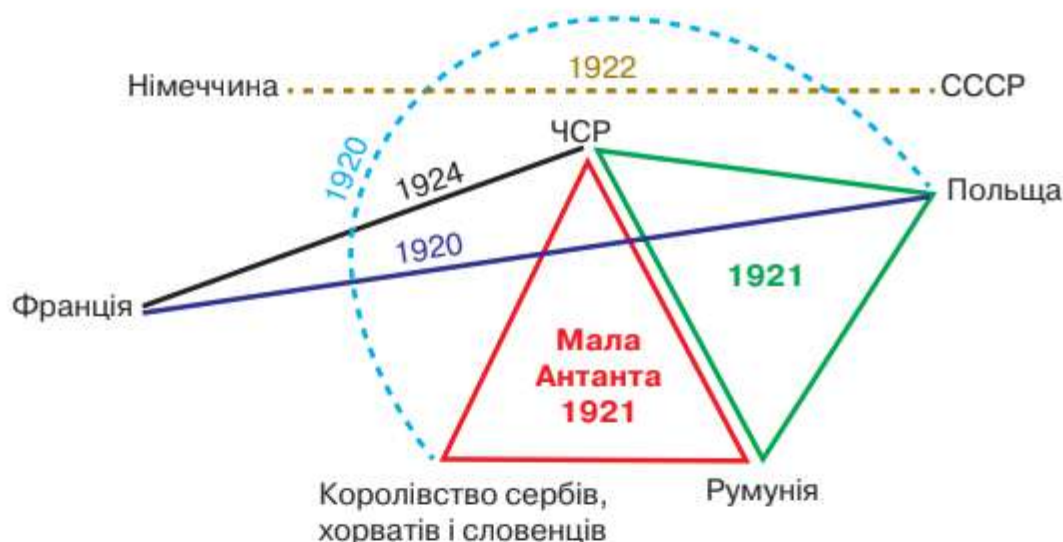
Основні положення Рапальського договору

- Між Німеччиною та Росією відновлено дипломатичні відносини;
- Німеччина визнала націоналізацію німецької власності в Росії і не вимагала її повернення чи відшкодування збитків;
- між країнами встановився режим найбільшого сприяння в торговельно-економічних відносинах;
- країни взаємно відмовилися від відшкодування будь-яких збитків, заподіяних одна одній у попередній період;
- припинення виплат за утримання військовополонених.

У 1925 р. Рапальський договір було доповнено торговельною угодою між двома країнами, а в 1926 р. — договором про ненапад.

Рішення міжнародних конференцій доповнювали дво- і багатосторонні угоди, які створили в Європі систему союзів та об'єднань держав.

Міжнародні союзи й об'єднання в міжвоєнний період

Підписані Великою Британією і Францією з новоутвореними європейськими «малими» державами договори утворили довкола Німеччини та Росії своєрідний *«санітарний кордон»*. Пізніше, у 1930-х роках, було підписано ще й інші угоди, які мали на меті створити *систему колективної безпеки* в Європі.

Словник

- **«Санітарний кордон»** — своєрідний ланцюг із союзних Великої Британії і Франції країн (Польща, Чехословаччина, Румунія, Югославія, Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія), утворений у Європі після Першої світової війни, щоб не допустити зближення переможених Німеччини та Росії. Інша мета — запобігти спробам більшовицького «експорту революції».
- **Система колективної безпеки** — узгоджені заходи країн, спрямовані на гарантування безпеки окремим державам або й усьому світові; колективний захист, у разі потреби, країн, що стали жертвами агресії та війни.

Система безпекових договорів у рамках Версальсько-Вашингтонської системи була вигідною як для «великих», так і для «малих» держав. Перші відгороджувалися «санітарним кордоном» із «малих» держав проти потенційно небезпечних для них Росії та Німеччини, другі — отримували гарантії безпеки й захищеність своїх кордонів на заході, утворених частково за рахунок німецьких та австрійських територій, а також військову допомогу від «великих» держав на випадок агресії Росії.

Нестабільності міждержавним відносинам додавала також *проблема репарацій*. У статтях Версальського договору не було зазначено конкретну суму німецьких репарацій. Після війни це питання спричинило запеклі дискусії між Німеччиною та Францією. Для Франції німецькі репарації були не тільки й не стільки питанням грошей, скільки відновленням «історичної справедливості», як її розуміли французи. Під загрозою санкцій Німеччина мала щомісяця поставляти з Руру до союзних держав по 2 млн т вугілля в обмін на дуже дорогий кредит.

До кінця 1922 р. Німеччина виплачувала репарації, але потім заявила, що більше неспроможна це робити, і припинила виплати.

Свідчення

«Ми очікуємо від Німеччини дій. Вона відмовилася ставити нам умови. Це добре. Але їй належить тепер показати нам, що вона дійсно готова полегшити нам виконання всіх її зобов'язань на зайнятих територіях».

Раймон Пуанкаре, президент Франції (вересень 1923 р.) (Rene Poincaré. La bataille de Ruhr. — Paris, 1924. — P. 290)

- Перегляньте документальні кадри про окупацію Руру. Порівняйте настрої, що панував серед французьких і бельгійських вояків, з однієї сторони, і населенням Руру — з іншої.
- Як ці відмінності характеризують атмосферу, у якій відбувалася окупація Рурського регіону?

Як результат, у січні 1923 р. Франція і Бельгія окупували Рур — «серце» німецької економіки, де добували дві третини німецького вугілля і виплавляли понад половину чавуну та сталі. Французькі й бельгійські війська вступили до Руру для вилучення німецького обладнання та сировини в рахунок репарацій.

У відповідь на окупацію німецькі робітники Руру оголосили страйк і відмовилися співпрацювати з французами. Німецький уряд закликав до пасивного опору й почав друкувати паперові гроші для виплати допомоги страйкарям. Проте чинити опір французам було нелегко: коли шахтарі припинили працювати, окупанти найняли інших: коли німецькі залізничники

Французький солдат охороняє вугілля.

Фото. 1923 р.

паралізували певні напрямки руху, французи у відповідь перекрили всі дороги до Руру, і німці мусли відновити залізничне сполучення. Наразившись на міжнародний осуд та усвідомивши, що силовими методами проблему не вирішити, восени 1923 р. французький уряд вивів із Руру війська.

3. Початок ревізії повоєнних угод

Невдовзі після підписання Версальського договору виявилось, що він не тільки не приніс Європі втихомирення, а навпаки — породив нові гострі суперечності. Це була міна сповільненої дії і питання полягало в тому, коли й за яких обставин вона вибухне.

Події довкола Руру засвідчили, що Версальський договір та інші повоєнні угоди «не працюють» так, як передбачалося. Майже для всіх, окрім хіба що французів, було очевидним, що Версальський договір та деякі інші договори потребують ревізії (перегляду).

На часі було створення за участю Ліги Націй міжнародного механізму врегулювання економічних проблем у повоєнній Європі. Так з'явилися «план Дауеса» і «план Юнга».

Відновлення Німеччини і стабільність у Європі значною мірою залежали від американських позик. **Навесні 1924 р.** американський банкір Ч. Дауес і британський міністр закордонних справ Дж. О. Чемберлен розробили план економічного оздоровлення Німеччини, який отримав назву «*план Дауеса*».

Основні положення «плану Дауеса»

- Франція виводить із Руру війська;
- Німеччина щорічно виплачує частину репарацій;
- США надають Німеччині позику для сплати репараційних внесків.

Відповідно до «плану Дауеса» американську позику спрямували насамперед на подолання інфляції та відбудову економіки, зменшення в країні безробіття.

Ринком збуту німецьких товарів була Росія. Це, з одного боку, загрозливо зближувало дві країни, а з іншого — США, Велика Британія та Франція позбувалися в Європі конкуренції якісних німецьких товарів.

Безробіття в Німеччині зростало, і німці здебільшого не відчували змін на краще. Зміни стали помітними, коли сума репарацій удвічі зменшилася. Відновлення німецької економіки було запорукою оздоровлення політичного клімату в Європі. Але складність полягала в тому, що німці та французи по-різному розуміли, що таке безпека. Для Франції вона означала бездіяльність Німеччини в межах, окреслених Версальським договором, а для Німеччини — свободу дій.

Третій впливовий учасник європейської політики — Велика Британія вважала, що єдиним засобом збереження миру в Європі є примирення з Німеччиною.

Виконання «плану Дауеса» забезпечило надходження до Німеччини іноземного, переважно американського, капіталу. Причому сума отриманих німцями позик значно перевищувала суму репарацій.

Першою крок до примирення зі своїми нещодавніми ворогами й оздоровлення міжнародних відносин зробила країна, яка найбільше страждала, — Німеччина. Німці запропонували договір про взаємні гарантії, згідно з яким Франція та Німеччина відмовляться від застосування сили для зміни своїх спільних кордонів, а Британія прийде на допомогу будь-якій країні, якщо та стане жертвою агресії.

Німецьку пропозицію прихильно сприйняли у Великій Британії і навіть у Франції, де при владі перебував ліберальний уряд, який виступав за діалог з ослабленою Німеччиною. Переговори про пом'якшення найбільш жорстких статей Версальського договору й оздоровлення міжнародних відносин привели до успіху.

У 1925 р. у швейцарському місті Локарно було скликано міжнародну конференцію. На ній між Великою Британією, Францією, Бельгією, Німеччиною та Італією було підписано так званий *Рейнський гарантійний пакт* про взаємне визнання кордонів, ненапад, взаємодопомогу та продовження демілітаризації Рейнської зони. Також було підписано франко-польський і франко-чехословацький договори про взаємну допомогу в разі нападу Німеччини на одну із цих країн.

Свідчення

«Немає певності в питанні про те, чи повинна Англія допомогти Франції в разі, коли наша країна буде змушена виступити проти німців, якщо якогось чудового дня вони нападуть на Чехословаччину чи Польщу».

Жорж Клемансо (Genevieve Tabouis. 20 ans de suspense diplomatique. — Mayenne, 1958. — P. 69)

Локарнські угоди не були ідеальними. Зокрема, вони не задовольняли поляків і чехів, оскільки в разі нападу на них Німеччини Велика Британія та Італія могли завадити Франції стати на їхній захист, мотивуючи свої дії турботою про недопущення нової світової війни.

4. Пакт Бріана — Келлога

Незважаючи на вразливі місця Локарнських угод, вони вселили в європейців надію на тривалий мир. Як зазначив один із тогочасних британських політиків: «“Велика війна” закінчилася в листопаді 1918 р. Великий мир розпочався лише в жовтні 1925 р.».

Наступного року Німеччину прийняли до Ліги Націй, а в **серпні 1928 р.** було підписано договір, який мав раз і назавжди покласти край війнам. За прізвищами французького й американського державних діячів, які найбільше зусиль доклали до його підготовки, договір назвали *пактом Бріана — Келлога*.

Пакт Бріана — Келлога (Паризький пакт)

Дата й місце підписання	Серпень 1928 р., Париж
Учасники	Спочатку договір підписали 15 держав, серед яких США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Польща, Чехословаччина, Японія, а згодом приєдналися майже всі європейські країни.
Основні положення	<ul style="list-style-type: none"> • Угода передбачала відмову від війни й вирішення всіх спірних питань між державами винятково мирними засобами; • країни, що підписали пакт, узяли на себе зобов'язання не вдаватися до зброї, хіба що для самозахисту. Щоправда, кожна країна могла по-своєму тлумачити поняття «самозахист».

- Перегляньте документальні кадри про підписання пакту Бріана — Келлога. Яке враження справила на вас атмосфера на церемонії підписання?

У 1929 р. «план Дауеса» було замінено «планом Юнга», названим на честь діяча Ліги Націй американця *О. Юнга*. За цим планом суму німецьких репарацій було знову зменшено, а в 1930 р., на п'ять років раніше запланованого терміну, з Рейнської зони вивели війська союзників. Фактично план проіснував до 1931 р., коли його втілення було зупинене світовою економічною кризою.

На межі 1920–1930-х років на міжнародному рівні активно обговорювали проєкт об'єднаної Європи — «Пан-Європи», запропонований головою французького уряду А. Бріаном. Однак в умовах того часу цей привабливий проєкт не вдалося втілити в життя.

Основні події

- Листопад 1921 р. — лютий 1922 р.** — Вашингтонська конференція.
1924 р. — прийняття «плану Дауеса».
1928 р. — підписання пакту Бріана — Келлога.
1929 р. — прийняття «плану Юнга».

Закриття та завдання

1. Поясніть зміст понять «санітарний кордон» і «колективна безпека».
2. Установіть хронологічну послідовність подій, що відбулися після Вашингтонської конференції.

А Гаазька конференція	Д окупація військами Франції та Бельгії Рурської області Німеччини
Б Генуезька конференція	Ж прийняття «плану Дауеса»
В Лозаннська конференція	З Рапалльський договір
Г Локарнська конференція	
3. Дайте оцінку рішенням Вашингтонської конференції.
4. Використовуючи історичну карту атласу, покажіть розмежування сфер впливу на Тихому океані й на Далекому Сході згідно з підписаними у Ва-

5. Назвіть переваги й недоліки Версальсько-Вашингтонської системи. Які з них, на вашу думку, переважали за своїм значенням?
6. Якими були джерела та причини нестабільності міждержавних відносин у 1920-х роках? Як, на вашу думку, їх можна було усунути?
7. Охарактеризуйте основні положення та значення Локарнських угод.
8. Чи вважаєте ви, що проблема виплати Німеччиною репарацій була проблемою не тільки для Німеччини, а й для всієї Європи? Поясніть, яке значення мало вирішення проблеми репарацій для забезпечення стабільності у світі.
9. Яку, на вашу думку, роль у ревізії повоєнних угод відіграла французько-бельгійська окупація Руру?
10. Охарактеризуйте значення пакту Бріана — Келлога.

Матеріал до практичного заняття

«Вогнища напруження в міжнародних відносинах: причини, сторони та наслідки протистояння»

I. Версальський договір

- *Ознайомтеся з оцінкою наслідків Версальського договору відомого американського політика й дипломата.*

«Після війни демократична громадськість Франції та Великої Британії зажадала карального мирного договору, ігноруючи історичний досвід, який свідчить, що для забезпечення сталого порядку в Європі потрібно остаточно примирити переможців і переможених... До війни Німеччина мала спільний кордон із трьома провідними державами (Францією, Росією та Австро-Угорщиною), які стримували будь-яку територіальну експансію. Після війни їй протистояв ряд невеликих держав, створених за принципом самовизначення, але тільки частково, бо в Східній Європі й на Балканах народи настільки перемішані, що в усіх новостворених країнах проживали представники інших національностей... На думку англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа, це був "ряд дрібних держав, населення яких досі не створювало сталої форми правління. До того ж у кожній із них проживає чимало німців, які прагнуть возз'єднання з рідною для них землею"».

Генрі Кіссінджер, американський політик, дипломат і політолог (Henry Kissinger. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. — Penguin Press, 2014.)

- *Як ви оцінюєте договірні зобов'язання Німеччини: чи були вони несправедливими й надмірними? Пригадайте, якими мотивами керувалися держави-переможниці, накладаючи на Німеччину суттєві обмеження.*
- *Деякі тогочасні політики й історики стверджували, що поява нових держав у Європі (Польща, Чехословаччина, Югославія, Угорщина та ін.) порушила рівновагу сил на континенті; реалізація права націй на самовизначення була несвоєчасним і навіть згубним кроком. Під керівництвом учителя поділіться на дві групи. **Перша група** добирає аргументи на підтвердження цієї думки, **друга група** — для її спростування. Обговоріть ваші аргументи.*

- Чи був Версальський договір загалом ефективним? Наведіть докази на підтвердження вашої оцінки договору.

II. Ліга Націй

- Чи важливі у XXI ст., на вашу думку, принципи й цілі, що містяться в документі, складеному століття тому? Аргументуйте вашу точку зору.

«Для розвитку співробітництва між народами та забезпечення миру й безпеки важливо... не вдаватися до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, засновані на справедливості й честі, чітко дотримуватися приписів міжнародного права, які відтепер визнані правилами поведінки урядів, забезпечити панування справедливості й добросовісно виконувати всі передбачені договорами зобов'язання».

З преамбули Статуту Ліги Націй (<https://www.ungeneva.org/en/library-archives/league-of-nations/covenant>)

III. Вашингтонська конференція (листопад 1921 р. — лютий 1922 р.)

Договір чотирьох держав

- Використовуючи статті договору та матеріал п. 1 § 6, визначте мету договору: а) засвідчення незалежності колишніх колоній; б) домовленість про графік погашення військових боргів; в) запобігання конфлікту в Тихому океані й у Східній Азії; г) укладання формального союзу між країнами-переможницями?

«Високі договірні сторони погоджуються поважати право кожної з них на свої острівні володіння та острівні території в районі Тихого океану...

II. Якщо зазначені вище права наражаються на небезпеку внаслідок наступальних дій будь-якої іншої держави, Високі договірні сторони проведуть відвертий обмін думками з метою досягнення угоди щодо... найдієвіших заходів, які мають бути вжиті кожною країною або всіма країнами разом.

З договору між США, Великою Британією, Францією та Японією щодо їхніх острівних володінь та острівних територій у Тихому океані, підписаного у Вашингтоні 13 грудня 1921 р. (https://archive.org/stream/jstor-20659883/20659883_djvu.txt)

Договір п'яти держав

- Проаналізуйте наведені статті договору й визначте його сильні та слабкі сторони.

«Розділ I. Загальні положення про обмеження озброєнь на морі

Ст. 3. ...Держави відмовляються від своїх програм із розбудови лінійного флоту й жодна з них не будуватиме та не купуватиме нових лінійних кораблів, окрім випадків заміни тоннажу...

Ст. 14. Сполучені Штати Америки, Британська імперія та Японія згодні, що *status quo* на момент підписання договору щодо укріплень і морських баз буде збережений на зазначених нижче володіннях і територіях:

1. Основні території, якими США володіють чи володітимуть у майбутньому в Тихоокеанському регіоні, за винятком островів біля узбережжя США, — від Аляски до зони Панамського каналу; Алеутських і Гавайських островів;

2. Гонконг та острови, якими Британська імперія володіє чи володітиме в майбутньому в Тихоокеанському регіоні на схід від 110 меридіана східної

довготи, за винятком островів біля узбережжя Канади; Австралія та її території; Нова Зеландія;

3. Острівні території та володіння Японії в Тихому океані: Курильські острови, острови Бонін, Амам-Осіма, Лушу, Формоза, Пескадор, а також острівні території і володіння в Тихому океані, які Японія в майбутньому набуде. Під збереженням *status quo*... мається на увазі, що на зазначених вище територіях і у володіннях не будуватимуть нові укріплення та морські бази... Це обмеження не виключає можливості проведення поточного ремонту й заміни обладнання, які зазвичай проводять у мирний час...

З договору між США, Великою Британією, Францією, Італією та Японією про обмеження морських озброєнь, підписаного у Вашингтоні 6 лютого 1922 р. (<https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/must000002-0351.pdf>)

Договір дев'яти держав

- Проаналізуйте основні положення договору й визначте, чи могли принципи «рівних можливостей» та повага до суверенітету й територіальної недоторканності Китаю, закріплені в ньому, запобігти перетворенню країни на сировинну базу для держав, які його підписали.

«Ст. 1. Держави, які підписали договір (за винятком Китаю), погодилися:

1. Поважати суверенітет, незалежність і територіальну й адміністративну цілісність Китаю.

2. Забезпечити Китаю широкі можливості для розвитку й створення життєздатного уряду.

3. Використовувати свій вплив із метою встановлення і дотримання принципу рівності режиму торгівлі й промисловості для всіх націй на всій території Китаю.

Ст. 5. Китай погоджується не допускати будь-якої дискримінації на залізницях на всій території країни...

Ст. 6. Усі держави, крім Китаю, погодилися поважати нейтралітет Китаю в разі війни. ...Китай також зобов'язаний дотримуватися нейтралітету».

З договору між США, Бельгією, Великою Британією, Китаєм, Францією, Італією, Японією, Нідерландами та Португалією про принципи політики щодо Китаю, укладеного у Вашингтоні 6 лютого 1922 р. (http://avalon.law.yale.edu/20th_century/tr22-01.asp)

IV. Рапалльський договір

- Розгляньте політичну карикатуру щодо підписання Рапалльського договору (1922) між Росією та Німеччиною.

1. Як художник зобразив російсько-німецькі відносини після підписання сепаратного договору?

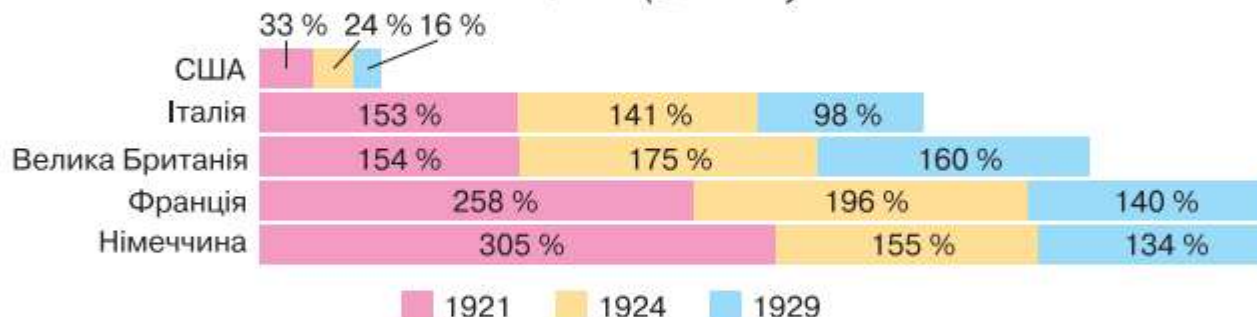
2. Якою була реакція європейських країн (зображені на карикатурі на задньому плані) на підписання цього договору?

V. Проблема репарацій і заборгованості

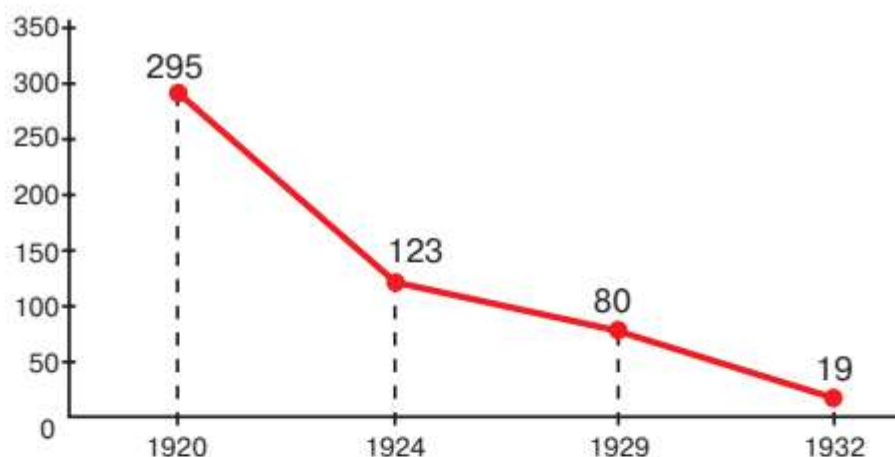
- Проаналізуйте діаграму й зробіть висновок про динаміку подолання кожною з країн фінансових труднощів упродовж 20-х років ХХ ст.

Заборгованість основних європейських країн і США (% ВВП)

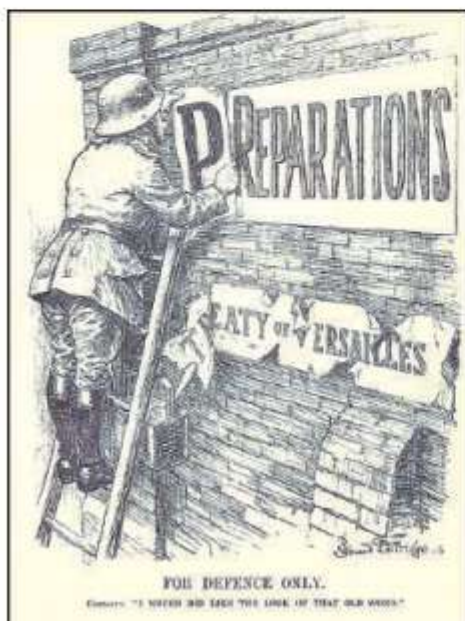

- Проаналізуйте статистичні дані, наведені в діаграмі. З якими важливими міжнародними подіями, що відбулися в 1924, 1929 і 1932 рр., пов'язане зменшення боргу Німеччини?

Питома вага репараційного боргу у валовому внутрішньому продукті Німеччини (%)

VI. «План Юнга»

- Розгляньте англійський політичний плакат на тему Версальського договору.

1. Які події, на вашу думку, на ньому зображені?
2. Як ви розумієте гру англійських слів: *reparations* (репарації) і *preparations* (приготування)?

(Унизу напис: «Тільки для захисту». Німеччина: «Мені ніколи не подобалося це слово»).

- Ознайомтеся з двома основними статтями пакту Бріана — Келлога й проведіть історичну паралель між цим договором і «14 пунктами» В. Вілсона (див. § 5, с. 48). Чи відрізнялися принципи, зафіксовані в пакті, від бачення післявоєнного світу президентом США?

«Ст. 1. Високі договірні сторони урочисто заявляють від імені своїх народів, що вони засуджують війну як метод урегулювання міжнародних конфліктів...

Ст. 2. Високі договірні сторони визнають, що врегулювання конфліктів або узгодження всіх розбіжностей... має здійснюватися тільки мирними засобами».

З пакту Бріана — Келлога (Паризького пакту), 27 серпня 1928 р. (Papers relating to the Foreign Relations of the United States 1928: volume I. United States. — Government Printing Office, 1942. — P. 155)

Узагальнення до розділу II **«Облаштування повоєнного світу»**

«Велика війна» (1914–1918) по-різному закарбувалася в історичній пам'яті народів світу.

Унаслідок підписання країнами-переможницями Версальського мирного договору з Німеччиною та мирних договорів з її союзниками, проведення Вашингтонської конференції змінилося співвідношення сил у Європі та у світі.

Світ поділився на переможців і переможених. Усі труднощі облаштування повоєнного світу лягли на плечі переможених народів. І хоча в Статуті Ліги Націй новим принципом відносин між державами було проголошено відмову від воєн, цей принцип не був реалізований на практиці. Збитки й людські втрати були настільки масштабними, що переможені не могли розраховувати на великодушність переможців.

Німеччина страждала від територіальних, військових, економічних, фінансових і політичних обмежень і вилучень. Німці були переконані, що їх надмірно покарано й принижено. Натомість французи вважали, що німці покарані й принижені недостатньо, аби Франція почувалася безпечно. Для британців санкції, накладені на Німеччину під тиском Франції, а надто економічні, були не виправдано жорсткими. Цю думку поділяли й у США.

Австрія, Угорщина, Болгарія та Туреччина були ображені на «несправедливі» статті мирних договорів із ними. Німеччина й Росія від самого початку були зацікавлені в руйнуванні Версальської системи, що робило їх природними союзниками в міжвоєнний період.

Росія стала парією післявоєнного світу. Зрадивши Антанту й підписавши сепаратний мир із Німеччиною, Росія позбавила себе статусу переможниці у війні й пов'язаних із ним переваг. Крім того, для здійснення «світової революції» Росія створила організацію зі штаб-квартирою в Москві й філіями майже в усіх європейських державах — *Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн)*. Більшовицькі лідери очікували, що російський переворот стане початком «світової революції», але вона так і не відбулася.

Після війни розпочалося *советсько-німецьке зближення*. Підписання Рапалльського договору активізувало економічну співпрацю між країнами. За дозвіл на використання німецьких технологій Росія розмістила на своїй території німецькі військові училища й заводи. Завдяки цьому німці змогли в обхід Версальського договору відновити свій економічний і військовий потенціал.

Локарнська конференція (1925) змінила ставлення до Німеччини. Європейські лідери вважали, що рано чи пізно Росія порушить європейську рівновагу й нападе на Європу. Аби створити бар'єр проти советської експансії, європейцям потрібно було повернути Німеччину до активної політики, прийняти її до Ліги Націй та зняти більшість обмежень у військовій сфері.

Ставлення країн-переможниць до Німеччини

Франція

- Прагнула щонайбільше ослабити Німеччину за допомогою її роззброєння, репарацій і територіальних вилучень;
- намагалася звести нанівець вплив Німеччини на європейські справи;
- прагнула завадити Німеччині стати членом Ліги Націй, домоглася її виключення з Олімпійського руху.

Велика Британія

- Займала щодо переможеної Німеччини помірковану позицію;
- розглядала Німеччину як можливу противагу експансії більшовицької Росії;
- вважала, що Німеччина має бути противагою Франції в Європі, тому в континентальній частині Європи потрібно забезпечити франко-німецьку рівновагу.

США

- Американська позиція щодо Німеччини збігалася з позицією Великої Британії.

Основні ознаки повоєнного Версальсько-Вашингтонського світового порядку

Розплата за війну

- Проблема виплати Німеччиною репарацій була джерелом неспокою в міжнародних відносинах аж до 1929 р., коли за «планом Юнга» німцям надали відстрочку майже на 60 років;
- французи претендували на багатий на вугілля Саар, який був етнічно німецьким. Завдяки позиції В. Вілсона їм дозволили експлуатувати вугільні шахти та промислові підприємства Саару протягом 15 років під керівництвом Ліги Націй, після чого мав відбутися плебісцит (референдум). Отже, те, що в 1935 р. саарці проголосували за приєднання до Німеччини, було прогнозованим.

Територіальні втрати Німеччини

- Країна втратила: Ельзас і Лотарингію, території на кордоні з Бельгією, населений данцями район Шлезвігу, частину Західної Пруссії, порти Данциг і Мемель, а також частину Верхньої Сілезії. Майже 6 млн німців опинилися поза кордонами Німеччини.

Репарації

- Німеччину змусили відшкодувати переможцям збитки. Сума та графік платежів не були детально продумані й зафіксовані.

Роззброєння

- Німеччина була фактично роззброєна, хоча систематично порушувала військові зобов'язання. Переможці також узяли на себе зобов'язання щодо власного роззброєння, принаймні на папері.

Нові держави

- Унаслідок краху Німецької, Австрійської, Російської та Османської імперій утворилися нові «малі» держави. Зокрема, на карті Східної Європи знову з'явилася незалежна Польща, була створена Чехословаччина. Однак принцип права народів на самовизначення не був застосований щодо всіх націй, зокрема й щодо українців.

Ліга Націй

- Заснована з метою збереження миру через застосування принципу колективної безпеки Ліга Націй діяла в складних умовах: її членами не були США, а також Росія. Створення в 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну), який мав стати інструментом поширення «світової комуністичної революції», свідчило, що Росія зацікавлена в підриві стабільності у світі.

Локарнська угода (1925)

- Зафіксувала взаємне визнання франко-німецьких і бельгійсько-німецьких кордонів. Угода означала повернення Німеччини до спільноти націй. Водночас договір гарантував непорушність тільки західних, а не східних кордонів Німеччини, де в Росії набирала силу тоталітарний комуністичний режим.

Отже, Версальський мирний договір і вся система міжнародних відносин у 1920-х роках лише на короткий час утихомирили ситуацію в повоєнному світі.

Заняття та завдання

- Підготуйте есе на тему «Переможені й переможці у Великій війні: узгодження позицій».

РОЗДІЛ III

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 7. Сполучені Штати Америки

Пригадайте

- Які події та обставини сприяли набуттю США статусу світового лідера?

1. Зростання ролі США на міжнародній арені

Спустошена війною Європа лежала в руїнах. Ні Велика Британія, ні Франція, а тим більше Німеччина не могли претендувати на лідерство у світі. Що б там не казали у Версалі Д. Ллойд Джордж чи Ж. Клемансо, але саме мільйонна американська армія в Європі вирішила долю війни. Відшкодуванням за життя і здоров'я майже 300 тис. загиблих американців став міжнародний авторитет США та чималі прибутки: за роки війни національне багатство Америки збільшилось у 2,5 раза.

- Проаналізуйте діаграму. Який висновок ви можете зробити про післявоєнний економічний потенціал Америки?

Частка США у світовій економіці (1920)

До «Великої війни» США були боржником Європи, а тепер стали світовим кредитором. Увесь світ перетворився на зону життєвих інтересів США. За рівнем озброєння Америка наздогнала Німеччину, Брита-

нію та Францію, а її військово-морський флот не поступався славетному британському. У свідомості американців утверджувалася ідея поширення американських цінностей на весь світ. Провідні європейські країни були знесилені війною та революціями, тож не могли конкурувати із США в боротьбі за світове лідерство.

Однак після війни США знову повернулися до політики *ізоляціонізму*. Сенат навіть відмовився ратифікувати Версальський мирний договір і підписати статут Ліги Націй, оскільки сенатори вважали, що США були ошукані Версальським миром і насправді заслуговують на більшу вдячність і винагороду за свій внесок у перемогу.

Сенат не вірив, що країна зможе однаково успішно контролювати Європу й зону Тихого океану. Мовляв, європейські проблеми — справа Європи, а США повинні опікуватися Західною півкулею. Така політика була суголосна настроям більшості американських виборців.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням В. Черчилля. Чому він надавав великого значення участі США в європейських справах і роботі Ліги Націй?

«Щойно створеній Лізі Націй було завдано майже смертельного удару... Наступного ж дня після перемоги республіканців по той бік Атлантики запанували ізоляціоністські ідеї: нехай Європа «вариться у власному соку» і сплачує свої борги, як належить за законом».

Вінстон Черчилль, британський політик (Друга світова війна. Кн. 1. — [//https://www.goodreads.com/book/show/25587.The_Second_World_War](https://www.goodreads.com/book/show/25587.The_Second_World_War))

Після війни американці переймалися не зовнішньополітичними, а внутрішніми проблемами: інфляція, невлаштованість 3 млн ветеранів війни, зростання безробіття. Складною була й психологічна ситуація в країні, породжена страхом перед більшовизмом.

2. Доба «проспериті» (1921–1929)

На чергових президентських виборах на початку листопада 1920 р. В. Вілсон закликав націю не відмовлятися від «морального лідерства» у світі, але виборців не влаштовувала економічна політика президента-демократа в умовах короткочасної економічної кризи 1920–1921 рр. На трьох поспіль виборах вони проголосували за республіканців: *Воррена Гардінга*, *Калвіна Куліджа* та *Герберта Кларка Гувера*. Важливу роль у перемозі республіканців відіграли жінки, яким уперше було надано виборчі права.

Словник

Ізоляціонізм — політична течія і напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів, невтручання в міжнародні справи, зокрема в збройні конфлікти. Ізоляціонізм США полягав у відмові від проведення активної політики поза межами Американського континенту.

Як послідовні протекціоністи, президенти-республіканці всередині країни дотримувалися принципів вільної торгівлі, заохочуючи американських споживачів купувати американські товари. Така політика гарантувала свободу підприємництва, сприяла економічному зростанню і зміцненню американського бізнесу.

Початок президентства **Воррена Гардінга** збігся в часі з початком економічного піднесення країни, яке тривало до 1929 р. В історію США 1920-ті роки ввійшли як період «*проспериті*» («*процвітання*»). У той час суттєво підвищився рівень життя всіх верств населення Америки, сформувався економіка й світогляд споживання. В. Гардінг проголосив політику «*твердого індивідуалізму*», тобто самоусунення держави від регулювання економічного життя і взаємовідносин між роботодавцями та працівниками. Федеральні органи, які в роки війни наглядали за економікою, були ліквідовані. За сприятливих умов економіка успішно давала собі раду, тому відмова від державного регулювання на початку не шкодила країні.

Особистості

Воррен Гардінг (1865–1923) — президент США (1921–1923) від Республіканської партії. За його президентства було введено 8-годинний робочий день, зменшено податки. Установлення високих мит на імпорт спонукало населення купувати американські товари. Організатор продовольчої допомоги Україні в 1920–1922 рр.

Проте президентство В. Гардінга виявилось короткочасним. Сам він мав репутацію чесної людини, однак його оточення не гребувало дорогими «подарунками». До імпічменту не дійшло, бо в серпні 1923 р. В. Гардінг раптово помер. Відповідно до конституції повноваження президента перебрав віце-президент **Калвін Кулідж**, який того ж року переміг на дострокових виборах.

Особистості

Калвін Кулідж (1872–1933) — президент США (1923–1929). Сповідував принцип невторчання держави в економіку. Сформулював гасло політики республіканців: «*Справа Америки — бізнес!*» Вважав, що спочатку потрібно сприяти збагаченню мільярдерів, а потім вони збагатять решту американців. Підписав закон про визнання громадянами США всіх корінних американців.

Словник

«**Проспериті**» (від англ. *prosperity* — процвітання) — період нетривалого (1921–1929) і нестабільного піднесення економіки США після Першої світової війни.

Успіхи в промисловості не забарилися: за 1921–1929 рр. завдяки технічним нововведенням у США спостерігався справжній економічний бум. Щоб заохочувати продаж нових товарів, були запроваджені системи дешевих позик і кредитування. Уздовж автомобільних шляхів, на вокзалах, у газетах і журналах розміщували рекламу, з'явилися універмаги, стала модною купівля товарів за каталогами. Як результат, більшість американців дістала змогу купувати дорогі товари.

Сполучені Штати мали значні запаси природних ресурсів. У країні розвивалась електрифікація — до кінця 1920-х років більшість будинків у країні було електрифіковано. Запровадження нових технологій сприяло поширенню масового виробництва. Американці брали в банках кредити й купували товари на виплат. Завдяки побутовій техніці в них з'явилося більше вільного часу, у країні бурхливо розвивалась індустрія розваг: кіно, радіо, театри, різноманітні шоу. Здавалося, що Америку очікує безхмарне й безтурботне заможне майбутнє.

- Проаналізуйте подану схему. Стисло охарактеризуйте причини й передумови економічного буму в США.

Свідчення

«Час скромного існування минув, і настав час розкошування. Зростання попиту в країні й збільшення обсягу торгівлі за кордоном сприяють розширенню виробництва. Стан справ у країні радує, дає підстави з оптимізмом дивитися в її майбутнє».

*З послання Калвіна Куліджа до конгресу (4 грудня 1928 р.)
(Eric Hobsbawm. Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914–1991. — Abacus, 2000. — P. 85)*

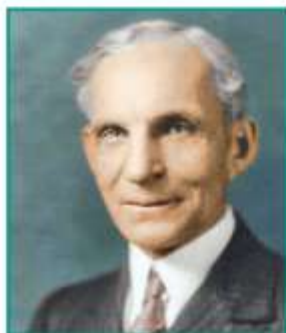

Т. Х. Бентон. Дозвілля в міському танцювальному залі в США в період «проспериті». 1930 р.

Яскравий приклад організації масового виробництва — автомобільна промисловість. Її символом став *Генрі Форд* з його втіленою на практиці ідеєю випуску доступних для американців автомобілів.

Особистості

Генрі Форд (1863–1947) — американський промисловець і конструктор, «батько» автомобільної промисловості. На початку ХХ ст. заснував компанію «Форд мотор», визначальним стало створення моделі «Форд-Т» — «автомобіля для всіх і для кожного». У роки війни заводи Г. Форда випускали військову техніку. У 1926 р. продав рекордні 15 млн моделей «Форд-Т». Згодом були створені інші моделі й установлені нові рекорди.

Новація Г. Форда полягала в складанні автомобілів на конвеєрі. Час складання автомобіля моделі «Форд-Т» скоротився в 9 разів і становив лише півтори години. До середини 1920-х років що десять секунд виробляли новий «форд». Ціна на них знизилась утричі, і нову автівку можна було придбати за 290 дол. США. Г. Форд вважав, що краще продавати більше автомобілів за невисоку ціну, щоб їх могли купити більше людей і, отже, вони швидше розпродавалися.

- Перегляньте відеосюжет про знаменитий атомобіль моделі «Форд-Т». Наскільки, на ваш погляд, зручним і комфортним виглядає автомобіль сторічної давнини?
- Чому, на вашу думку, свого часу такі автомобілі користувалися шаленим попитом і вмиль розкуповувалися?

Автомобілі змінили Америку. Крім того, що робітники на заводах Г. Форда отримували високу зарплату, було створено тисячі нових робочих місць, побудовано дороги, автозаправні станції, готелі, ресторани. Розвивалися також нафтопереробна галузь (автомобілі споживали майже весь американський бензин), виробництво каучуку, скла.

Наступник К. Куліджа, *Герберт Кларк Гувер*, сподівався на продовження «нової ери». «Ми в Америці, — виголосив він, — най-

ближчим часом здобудемо цілковиту й остаточну перемогу над бідністю». Америку назвали «бізнесовою цивілізацією», піднесення охопило всю промисловість країни.

Особистості

Герберт Кларк Гувер (1874–1964) — президент США (1929–1933). Вважав, що американці мають самі наполегливою працею вирішувати власні проблеми, а не сподіватися на допомогу уряду. Пожертвував президентську зарплату на благодійність. В умовах економічної кризи програв президентські вибори 1932 р.

3. Закінчення доби «проспериті»

В умовах «процвітання» мало хто зважав на наявність невирішених проблем. Хоча середній рівень життя був високим, значна частина населення, як і раніше, бідувала. Водночас зі стрімким розвитком промисловості сільське господарство занепадало. Після війни значно скоротився попит на пшеницю та кукурудзу. Покинуті державою напризволяще, фермери змушені були брати кредити під високі відсотки. До того ж у відповідь на прийняття США протекціоністських законів Європа закрила свої ринки для продукції американських фермерів. Як наслідок, у країні спостерігалася криза перевиробництва збіжжя, багато фермерів розорилося.

Робітники час від часу вступали в трудові суперечки з роботодавцями через тяжку працю і малу зарплату. Профспілки об'єднували лише кваліфікованих білих робітників, афроамериканці залишалися сам на сам зі своїми проблемами. Влада вважала страйки змовою і юридично переслідувала їхніх організаторів.

Багато американців були переконані, що причиною нестатків, падіння суспільної моралі й зростання злочинності був алкоголь. Після тривалих дебатів ще за президентства В. Вілсона було запроваджено «сухий закон»: на всій території країни заборонили виготовлення і продаж спиртних напоїв, а виявлені запаси знищували.

Заборона алкоголю розколола суспільство на прихильників і противників закону. Спиртні напої виробляли нелегально й завозили з Канади як контрабанду.

Небаченого розмаху набула злочинність. Рекетири взяли виробництво алкоголю під свій контроль і мали з того величезні прибутки, не сплачуючи податків. Гангстери, такі як Аль Капоне, почувалися господарями у великих містах, і поліція не завжди могла дати цьому раду. Зрештою в 1933 р. «сухий закон» скасували.

Захоплення влади більшовиками в Росії, вибух бомби в центрі Нью-Йорка й інші події зумовили «античервону» паніку. Очікування ліво-радикальної революції спричинило переслідування і навіть ув'язнення представників лівих партій.

РОЗДІЛ III. Провідні держави світу в міжвоєнний період

- Ознайомтеся зі схемою та висловте припущення, чому для багатьох американців «процвітання» так і не настало. Чим це загрожувало країні?

Частина американців виступила проти іммігрантів, які погоджувалися працювати за меншу платню. На цій хвилі активізувалися *ку-клукс-клан* та інші расистські організації. Як наслідок, у 1920-х роках було законодавчо обмежено прийом іммігрантів — не більше ніж 150 тис. осіб на рік.

Влада вчасно не звернула уваги на небезпечні прояви в економіці: припинився приріст продукції у вугільній промисловості через збільшення споживання газу й нафти; залізниця не витримувала конкуренції з автошляхами, літаками та швидкохідними кораблями і зазнавала збитків.

До внутрішніх проблем додалися зовнішні. Союзники й переможена Німеччина заборгували Америці значні суми, які не могли виплатити.

Причини раптового закінчення періоду «процвітання»

Довгострокові причини

- *Перевиробництво в промисловості.* До кінця 1920-х років у США було вироблено надлишок споживчих товарів. Пропозиція значно перевищувала попит.
- *Перевиробництво в сільському господарстві.* Завдяки вдосконаленню методів ведення сільського господарства фермери виробляли забагато харчових продуктів. Європейський продовольчий ринок був обмежений для США. Перевиробництво призвело до падіння цін. Тисячі фермерів стали безробітними.
- *Торгівля.* Після введення в США мита на імпорт Європа у відповідь увела податок на американські товари. Як наслідок, торгівля між Америкою та європейськими країнами майже припинилася.
- *Ціни на нерухомість.* Початок 1920-х років — період будівельного буму, ціни на житло дуже зросли. Проте після 1926 р. вони істотно знизилися, й американці усвідомили, що значно переплатили за свої будинки.

- *Падіння попиту на товари.* Оскільки незаможні американці купували товари на виплат і тепер не мали змоги повернути позики, багато банків, крамниць і підприємств опинилися на межі банкрутства.
- *Надмірна кількість дрібних банків.* В Америці не було великих банків, а дрібні не мали фінансових ресурсів, аби впоратися з коливанням курсу долара, коли вибухнула криза. Кілька банків луснули, і тисячі клієнтів утратили всі свої гроші.

Короткострокові причини

- *Фондовий ринок.* Упродовж 1920-х років вартість цінних паперів постійно збільшувалася. Люди купували акції, щоб отримувати великі прибутки. До 1929 р. понад 20 млн американців уклали свої гроші в акції.
- *Спекуляції.* Скориставшись легкістю кредитування, чимало американців на позичені гроші купували цінні папери, а коли їхня вартість збільшувалася, продавали їх із зиском. Вони сплачували початковий борг, а прибуток використовували на споживання чи придбання нових цінних паперів.
- *Втрата стабільності курсу акцій та різке падіння цін на них* призвели до краху всього фондового ринку.

Крах американського ринку акцій розпочався 24 жовтня 1929 р. Цього дня мільйони акцій змінили своїх власників. Через п'ять днів криза стала загальнонаціональною, а згодом поширилася на весь світ. Вкладники назвали 29 жовтня «чорним вівторком». *Фондові біржі* Нью-Йорка й усієї Америки посипались як картковий будинок.

Так закінчилася «нова ера». В Америці розпочалася криза переви-робництва, яка невдовзі перетворилася на *світову економічну кризу*.

4. «Велика депресія» (1929–1933)

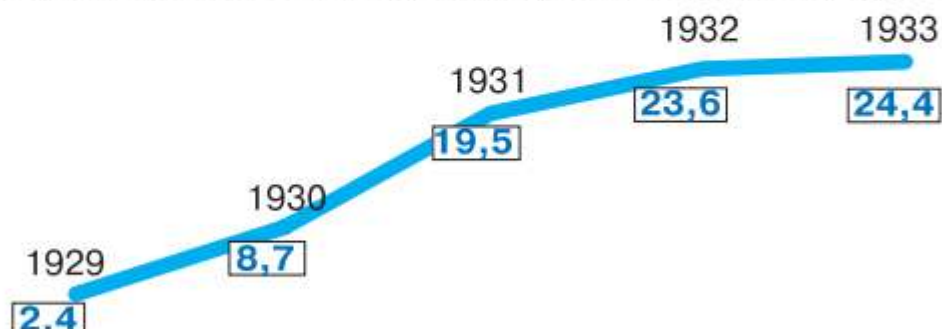
Навесні 1931 р. в США знову почалася банківська паніка. У країні скоротився валовий національний продукт (ВНП), роботу втратила четверта частина працездатних американців. Ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися більше ніж наполовину; значно скоротилася світова торгівля Америки.

Словник

- **Фондова біржа** — організаційно оформлений постійний ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.
- **Світова економічна криза («Велика депресія»)** — період глобального занепаду економіки, масштабне зниження рівня світового економічного розвитку, що супроводжувалося згортанням виробництва, банкрутствами, масовим безробіттям та іншими негативними економічними, соціальними й політичними наслідками.

1932–1933 рр. — найгірші для США роки «Великої депресії». Кілька тисяч банків розорилися, а мільйони вкладників утратили всі свої заощадження. У тих, кому пощастило зберегти роботу, зменшилася зарплата, долар знецінився на третину, кожна п'ята ферма розорилася. За проїзд у транспорті майже ніхто не платив, шкільні вчителі працювали, не отримуючи платні.

Рівень безробіття в США (% працездатного населення)

У містах спалахували «голодні бунти». Із зростанням безробіття посилювалась агресія до «чужинців» — іммігрантів, які нібито забирають роботу в «справжніх» американців.

- Перегляньте кінохроніку про багатотисячний голодний марш у Вашингтоні влітку 1932 р. так званої «Бонусної армії» — ветеранів Першої світової війни, їхніх сімей та небайдужих із вимогою виплатити належні їм ветеранські бонуси. Як ви оцінюєте реакцію федерального уряду США на акцію протесту ветеранів війни? Чи вважаєте ви дії поліції виправданими в тій ситуації?

У 1932 р. президент Г. Гувер розпорядився виділити кошти на громадські роботи, надати позики банкам, проте це не допомогло. На президентських виборах у листопаді 1932 р. переконливу перемогу здобув кандидат від Демократичної партії **Франклін Делано Рузвельт**.

Особистості

Франклін Делано Рузвельт (1882–1945) — президент США (1933–1945), якого чотири рази поспіль обирали на цю посаду. У 1910 р. був обраний до сенату штату Нью-Йорк. У 1913 р. став заступником міністра військово-морського флоту. У 1921 р. захворів на поліомієліт і решту життя провів в інвалідному візку. У 1928 р. був обраний губернатором Нью-Йорку від Демократичної партії. Його гасло: «Головне — пробувати що-небудь».

5. «Новий курс» Ф. Рузвельта (1933–1938)

Програма президента під гучною назвою «*Новий курс*» передбачала докорінне реформування економіки, спрямування ресурсів на відновлення купівельної спроможності американців, аби позбутися надлишку товарів. До планів Ф. Рузвельта також входило припинення марнотратного використання природних ресурсів.

«Новий курс» став важливою сторінкою американської історії. Він підтвердив, що в часи економічних потрясінь держава, яка утримується коштом платників податків, не повинна бути пасивним спостерігачем економічної чи соціальної кризи. Натомість вона зобов'язана здійснити вимушений тимчасовий перехід до *державного регулювання ринкової економіки*, доки ситуація не нормалізується. І тоді держави знову має стати в економіці «менше».

Хоча «Новий курс» і не подолав депресію повністю, утім основні економічні показники поліпшилися. Як наслідок, на чергових виборах 1936 р. Ф. Д. Рузвельт здобув приголомшливу перемогу майже в усіх штатах країни й був переобраний на другий термін.

Складові й основні наслідки «Нового курсу» Ф. Рузвельта

Складові «Нового курсу» Ф. Рузвельта	Суттєве збільшення впливу держави на економіку та фінанси: визначення обсягів виробництва, регулювання цін на продукцію. Обмеження сваволі монополії.
	Закон про державне регулювання сільського господарства: надання фермерам кредитів, виплата винагород фермерам за скорочення посівів і поголів'я худоби, щоб зупинити кризу перевиробництва.
	Активне втручання держави в соціальні відносини. Ухвалено « <i>Кодекси конкуренції</i> », які регулювали розмір заробітної плати працівників, тривалості робочого дня, умови праці.
	Урядові гарантії та страхування вкладів американців; державний контроль над торгівлею акціями.
	Створення нових робочих місць: трудові табори (у них роботу отримали 4 млн американців), будівництво житла, доріг і мостів, лісонасадження.
	Прийняття загальноамериканської програми допомоги безробітним: страхування на випадок безробіття, виплата допомоги.
	Запровадження пенсій для літніх людей та людей з інвалідністю.
Основні наслідки	Зниження соціальної напруженості в суспільстві.
	Оздоровлення економіки та фінансів: зупинення кризи перевиробництва, укрупнення корпорацій, стабілізація курсу долара.
	Обрання Ф. Д. Рузвельта президентом на рекордні чотири терміни поспіль у 1932, 1936, 1940, 1944 роках.

Словник

Державне регулювання економіки — активне втручання держави в економічне життя для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошей, обмеження наслідків стихійного розвитку ринку.

Основні події

1921–1929 рр. — доба «проспериті» («процвітання»).

1929–1933 рр. — світова економічна криза («Велика депресія»).

1933–1938 рр. — «Новий курс» Ф. Рузвельта.

Закриття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «ізоляціонізм», «проспериті», «світова економічна криза», «фондова біржа», «державне регулювання економіки».
2. Використовуючи діаграму на с. 70, охарактеризуйте економічне становище й місце США у світі після Першої світової війни.
3. Чим ви можете пояснити той факт, що після війни в Америці розпочалася доба «проспериті»?
4. Охарактеризуйте політику «твердого індивідуалізму», назвіть основні внутрішньополітичні події в США за президентів-республіканців В. Гардінга, К. Куліджа, Г. Гувера.
5. У чому, на вашу думку, крилися причини успіху Г. Форда? Кого ви можете назвати із сучасних лідерів інноваційних технологій у світі?
6. Розкрийте причини раптового закінчення періоду «процвітання» в США та наростання кризових явищ.
7. Охарактеризуйте особливості «Великої депресії».
8. Які, на ваш погляд, уроки «Великої депресії» доцільно врахувати урядам і громадянам сучасних країн?
9. Чи були серед заходів «Нового курсу» Ф. Рузвельта такі, які, на вашу думку, можна застосувати в процесі модернізації України?
10. Визначтеся із вашою особистою оцінкою політичної діяльності Ф. Рузвельта на посаді президента США. Чи був він, на вашу думку, успішним керівником держави в складні часи?

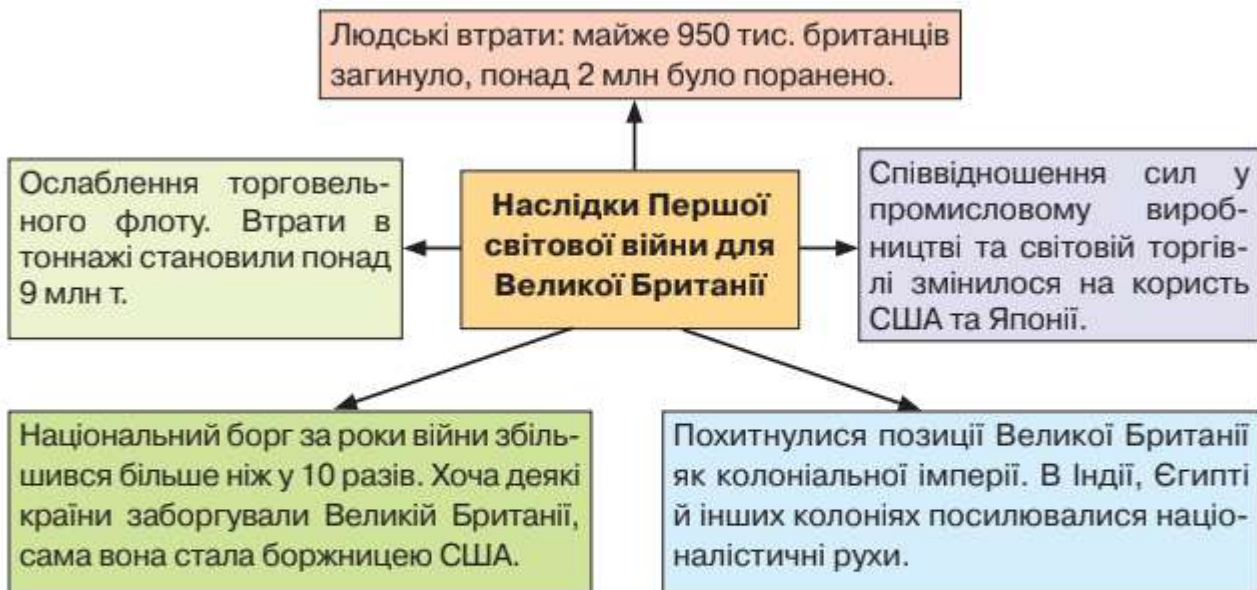
§ 8. Велика Британія

1. Особливості розвитку Великої Британії у 1920-ті роки

За оцінкою сучасників, післявоєнна Британія не справляла враження країни, що пережила військовий тріумф, адже наслідки війни були для неї важкими.

Та все ж довгоочікуваний мир був настільки радісною подією, що це певний час згладжувало проблеми. Упродовж двох повоєнних років у Британії спостерігався справжній купівельний бум: населення надолужувало згаяне за роки війни. Загалом післявоєнне британське суспільство стало демократичнішим. Помітне явище — зростання впливу жіночих організацій, а надто після того як британки отримали право голосу і в 1918 р. вперше взяли участь у виборах.

Перемогу в перших післявоєнних парламентських виборах здобула коаліція консервативної та ліберальної партій, що сформувала уряд на чолі з лідером лібералів *Девідом Ллойд Джорджем*. Лейбористи посіли третє місце та стали провідною опозиційною партією в парламенті.

Люди були незадоволені повільними темпами поліпшення свого життя, розпочалися страйки. Парламент навіть ухвалив спеціальний закон, яким надав уряду повноваження оголошувати надзвичайний стан і застосовувати війська й поліцію для утихомирення заворушень.

Під тягарем невдач в економічній політиці консерватори, у середовищі яких стався розкол, розірвали коаліцію з лібералами й самостійно здобули перемогу на нових парламентських виборах. Лейбористи вперше посіли друге місце, назавжди витіснивши із двопартійної політичної системи країни лібералів. У Британії був сформований однопартійний консервативний уряд на чолі з *Е. Бонар Лоу*. На той час він був уже смертельно хворим і очолював уряд тільки сім місяців; через рік прем'єр-міністром став *Стенлі Болдвін*.

Консерватори наполягали на відмові від вільної торгівлі й запровадженні протекціонізму. Ліберали категорично заперечували проти цього, адже гасло вільної торгівлі було, по суті, їхнім партійним девізом. У результаті на виборах 1924 р. консерватори втратили, а лейбористи й ліберали здобули голоси виборців.

Неоднозначний вплив на вибори справила публікація в британській пресі за кілька днів до голосування так званого *листа Зинов'єва*, нібито написаного головою Комуністичного інтернаціоналу. Лист містив інструкції для британських комуністів щодо ведення підривної роботи. Згодом з'ясувалося, що то була фальшивка.

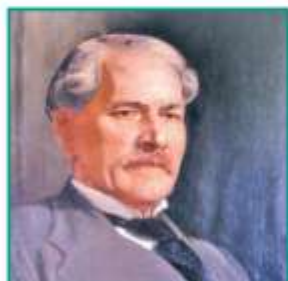
На виборах 1924 р. багато що було вперше: лейбористи, заручившись підтримкою частини лібералів, сформували *лейбористський уряд*, який очолив їхній лідер *Джеймс Рамсей Макдональд*; було перервано 200-річну традицію панування на британському політичному олімпі консерваторів і лібералів. Також Лейбористська партія була першою британською партією, яка позиціонувала себе як партія робітничого класу.

На думку багатьох британців, антивоєнна позиція Дж. Р. Макдональда в роки Першої світової війни була непатріотичною. Також йому

закидали, буцімто він приховав «листа Зинов'єва». Зрештою Дж. Р. Макдональд, пробувши на посаді менше року, мусив піти у відставку, а на нових виборах консерватори взяли реванш. Сформований ними уряд на чолі зі *Стенлі Болдвіном* проіснував до 1929 р.

Особистості

Джеймс Рамсей Макдональд (1866–1937) — прем'єр-міністр Британії в 1924 і в 1929–1935 рр. Працював учителем, а потім журналістом. Уступив до Лейбористської партії. У 1906 р. обраний до парламенту. У 1911–1914 рр. очолював лейбористську фракцію в парламенті. Противник участі Великої Британії в Першій світовій війні.

Новий прем'єр, як і його попередники, мав знайти можливості поліпшити економічну ситуацію в країні, де кількість безробітних сягнула позначки в 1 млн. Уряду довелося піти на непопулярні кроки: з одного боку, треба було зміцнити фінансову систему, а з іншого — він рекомендував підприємцям скоротити працівникам зарплату. Такі наміри уряду спричинили конфлікт у вугільній промисловості й призвели в 1926 р. до *загального страйку*.

Після війни уряд повернув шахти власникам, чим викликав невдоволення шахтарів. Упродовж кількох років держава витрачала значну частину коштів платників податків на субсидії власникам шахт, аби вони не скорочували кількість робочих місць.

Для англійців вугілля символізувало не тільки тепло, а й, певною мірою, британський стиль життя. Камін, розпалений англійським вугіллям, мав горіти завжди, що б там не відбувалось у світі. Із часом попит на вугілля скоротився через післявоєнний економічний спад і збільшення попиту на нафту, тож шахти стали збитковими. Лідери шахтарських профспілок заявляли, що приватні власники не дбають про шахти й тому їх потрібно націоналізувати.

Натомість власники шахт вважали за необхідне збільшити тривалість робочого дня для вуглекопів і скоротити їм зарплату. У 1925 р. Британський конгрес тред-юніонів (БКТ) застеріг власників шахт від таких кроків. Незважаючи на це, державні субсидії шахтам скасували, власники почали закривати їх і звільняти робітників. У відповідь

Британське місто в дні страйку.
Фото. Травень 1926 р.

у травні 1926 р. шахтарський страйк переріс у *загальний страйк*, у якому взяли участь 4 млн робітників.

- Перегляньте відеосюжет «Загальний страйк в Англії (1926)». Який вигляд мали британські шахти? Наскільки, на вашу думку, були складними умови праці гірників?
- Який висновок про масовість загального страйку ви можете зробити на підставі відео?

Це був перший і єдиний у британській історії загальний страйк. Він розколов країну навпіл: з одного боку опинилися шахтарі, а з іншого — середній клас і люди з високими прибутками. Шаhtarів підтримував БКТ, а власників шахт — уряд. Профспілки інших галузей промисловості закликали своїх членів припинити роботу й підтримати шахтарів.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням Б. і С. Вебб. Чому, на вашу думку, вони вважали, що після війни профспілки виявилися «ошуканими»?

«Тред-юніони, які з патріотичних міркувань не захотіли на початку війни торгуватися про ціну своєї допомоги, після війни виявилися ошуканими. Незважаючи на те, що окремі групи робітників у напружені періоди заробляли дуже багато... більшість робітників могла купити на свою зарплату в 1919 р. менше товарів, ніж у 1913 р.».

Беатриса та Сідней Вебб, англійські економісти й соціологи (Webb Sidney and Beatrice. History of Trade Unionism. — London, 1920. — P. 633–644)

Через тиждень від початку страйку уряд погодився встановити мінімальну заробітну плату працівникам, пообіцявши також, що шахтарям, чії робочі місця скоротять, буде запропоновано нову роботу. На одинадцятий день страйку БКТ прийняв ці умови й вирішив припинити страйк.

Щоб запобігти подібним збуренням у майбутньому, у **1927 р.** парламент ухвалив *закон про трудові конфлікти* та тред-юніони. Зокрема, згідно із законом, між оголошенням страйку та його початком мав про-

- Розгляньте політичну карикатуру, на якій зображені прем'єр-міністр С. Болдвін і Британський конгрес тред-юніонів в образі пса.
- Як ви розумієте діалог, який відбувається між ними?

(Болдвін (тримає в руках нашійник, на якому написано «Законодавство»): «— Гарний пес! Ось чудовий нашійник для тебе».

Пес (підозріло): «— Я не вовк».

Болдвін: «— Я ж і не казав. Я сказав: "Гарний пес!"»).

йти «охолоджувальний» період, аби роботодавці й працівники спробували врегулювати конфлікт і тим самим запобігти страйкові. Організатори й учасники незаконних страйків підлягали штрафу або навіть судовому переслідуванню. Було заборонено масове пікетування, обмежено внески профспілок на потреби Лейбористської партії, профспілки державних службовців не могли бути членами БКТ.

Маргарет Бондфілд

Оскільки консерваторам не вдалося досягти серйозних успіхів в економіці, то наслідки не забарилися — на виборах 1929 р. Лейбористська партія вперше у своїй історії отримала найбільше представництво в парламенті та сформувала уряд на чолі з *Дж. Р. Макдональдом*. Також уперше міністерську посаду обійняла жінка — *Маргарет Бондфілд*.

2. Особливості розвитку Великої Британії в 1930-ті роки

Улітку 1931 р. світова економічна криза досягнула Великої Британії. На відміну від США, країна не пережила кредитного буму, але мала іншу слабину: британська економіка була орієнтована на зовнішні ринки, тому зниження світового попиту й скорочення експорту завдало їй важкого удару.

- Перегляньте відеосюжет «Британська депресія (1930–1939)». Які кадри відео свідчать про те, що люди потерпали від економічного спаду?
- Про що, на вашу думку, свідчать кадри, зняті в місцях дозвілля і розваг, театрі, ресторанах?
- Наскільки масовими у відео постають марші протесту? Як ви вважаєте, до яких соціальних верств належала більшість учасників маршів, що потрапила в об'єктив кінокамери?

За часів економічної кризи найбільше постраждали традиційні галузі економіки: металургія, суднобудування, вугільна промисловість. Економічна ситуація позначилася на політичному житті країни. Для подолання інфляції уряд скоротив державні витрати, що викликало невдоволення не тільки населення, а й частини самих лейбористів. Партія почала втрачати прихильників. Після того як у серпні

- Проаналізуйте діаграму. Які роки в період кризи були для британців найтяжчими? Наведіть статистичні дані на підтвердження ваших висновків.

Рівень безробіття у Великій Британії (% працездатного населення)

1931 р. уряд проголосував за скорочення допомоги у зв'язку з безробіттям, кілька міністрів написали заяви про відставку. Зрештою подав у відставку весь уряд, а дострокові вибори лейбористи програли.

Дж. Р. Макдональд, вийшовши з партії з нечисленною групою прихильників, сформував коаліційний (спільно з консерваторами) «національний уряд». Значна частина лейбористів вважала його зрадником. У 1935 р. він поступився прем'єрським кріслом консерватору *Стенлі Болдвіну*. Кризу було подолано лише частково. Особливо постраждали Уельс і північні промислові райони; економічними труднощами були зумовлені «хрестові походи» безробітних до Лондона.

Наприкінці 1930-х років на Британських островах значно пошавилося житлове будівництво (зокрема, довкола Лондона й на південному сході). Велику Британію оминули соціально-політичні потрясіння, що хвилиною прокотилися багатьма іншими країнами. Політичне життя в незвичній до політичних скандалів Англії було збурене конституційною кризою після смерті в 1936 р. короля Георга V. Новий монарх Едвард VIII вирішив узяти шлюб із двічі розлученою американкою. Британська громадськість та англіканська церква різко засудили плани короля. Урешті-решт він зрікся трону на користь свого брата герцога Йоркського, який наприкінці 1936 р. став королем під ім'ям *Георг VI*, і виїхав зі своєю коханою за кордон.

Того ж року С. Болдвін поступився кріслом прем'єр-міністра своєму однопартійцю *Невіллу Чемберлену*. У наступні роки консерватори домоглися певного економічного відновлення країни.

3. Спроби реформування Британської імперії

Згадайте

- Якими були прояви посилення британської колоніальної експансії в другій половині XIX — на початку XX ст.?
- Чим було зумовлене перетворення Великої Британії на світового поліцейського — *Pax Britannica*? У чому це виявлялося?

У міжвоєнний період Британська імперія здавалася значно міцнішою, ніж була насправді. Після появи підводних човнів і військової авіації британському флоту вже стало важче контролювати морські шляхи. Сухопутної армії було замало для придушення антиколоніальних виступів, і Британія поступово втрачала політичний контроль над своїми колоніальними володіннями.

Відтак відбулися антибританські заворушення в Індії, проголосили незалежність Афганістан та Єгипет. Підконтрольні Британії території почали проводити власну зовнішню політику. Наприклад, Канада — домініон Британської імперії — самовільно підписала угоду із США.

Британські військові на вулицях ірландського міста. Фото. 1922 р.

Залишалося невирішеним також *ірландське питання*. Ірландських націоналістів більше не задовольняло самоврядування (гомруль). На виборах наприкінці 1918 р. в Ірландії перемогла націоналістична партія *Шін фейн*, а в Дубліні парламент проголосив Ірландію незалежною республікою. Наступного року розпочалася громадянська війна, у якій провідну роль відігравала *Ірландська республіканська армія (ІРА)*. Проти незалежності Ірландії виступили британський уряд і шість протестантських графств Ольстера.

У 1921 р. між Англією та Ірландією було укладено перемир'я. Ірландія проголошувалася вільною державою зі статусом домініону у складі Британської імперії, а шість протестантських графств Ольстера отримали право проголосувати за вихід зі складу Ірландії та залишитися частиною Об'єднаного Королівства.

- Перегляньте відеосюжет «Король Георг V відкриває парламент Північної Ірландії (1921)». Які кадри відео свідчать про урочистість події?
- Як ви вважаєте, наскільки важливою була ця подія для народу Північної Ірландії, а також для припинення громадянської війни в країні?

У листопаді 1931 р. парламент ухвалив «*Вестмінстерський статут*», який визначав відносини між Великою Британією та домініонами.

Основні положення «Вестмінстерського статуту»

- Законодавче оформлення суверенітету британських домініонів: Канади, Австралійського Союзу, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу, Ірландської Вільної Держави, Ньюфаундленду в межах нового державного утворення — Британської Співдружності Націй.
- Дія законів, прийнятих британським парламентом, може поширюватися на домініони тільки за їхньої згоди.
- Закони, прийняті парламентами домініонів, не можуть вважатися недійсними через те, що вони не узгоджуються з британським законодавством.
- Парламенти домініонів наділяють усіма законодавчими повноваженнями, зокрема правом ухвалювати закони з питань зовнішньої політики.
- Термін «колонія» у будь-якому акті британського парламенту не може вживатися як щодо домініону, так і щодо його провінції, штату чи іншої складової частини.

Основні події

1918 р. — британські жінки вперше взяли участь у парламентських виборах.

1924 р. — сформовано перший в історії Британії лейбористський уряд.

1926 р. — загальнонаціональний страйк.

1927 р. — закон про трудові конфлікти та тред-юніони.

1931 р. — «Вестмінстерський статут».

Заняття та завдання

1. Використовуючи схему на с. 81, охарактеризуйте становище країни після «Великої війни». Чим, на вашу думку, були зумовлені післявоєнні проблеми Великої Британії, на території якої не велися бойові дії?
2. Охарактеризуйте прояви економічної кризи в Британії. Якими, на вашу думку, були спільні й відмінні ознаки «Великої депресії» у Великій Британії та США?
3. Якими, на ваш погляд, були сильні й слабкі сторони політики консервативних і лейбористських урядів у 1920–1930-х роках?
4. Охарактеризуйте причини, наслідки й уроки загального страйку шахтарів 1926 р.
5. Покажіть на історичній карті атласу зміни, що відбулися в Британській колоніальній імперії у 20–30-х роках ХХ ст.
6. У чому полягали спроби реформування Британської імперії?
7. Охарактеризуйте основні положення та поясніть значення «Вестмінстерського статуту».

§ 9. Франція

Пригадайте

- Охарактеризуйте наслідки перебування при владі на початку ХХ ст. радикалів, очолюваних Ж. Клемансо.

1. Політичний та соціально-економічний розвиток Франції в 1920–1930-х роках

«Велика війна» хоч і закінчилася для Франції переможно, але її наслідки для французів були тяжкими. Складною була ситуація як у промисловості, так і в сільському господарстві.

- *Перегляньте документальні кадри про парад перемоги в Першій світовій війні (Париж, 26 липня 1919 р.). У 1919 р. у Парижі, Лондоні, Брюсселі й інших містах країн-переможниць відбулись урочисті паради перемоги. Чому, на вашу думку, для французів особливо принциповим було урочисто відзначити у своїй столиці перемогу над Німеччиною та її союзниками?*

Та все ж у 1920–1930-х роках країна залишалася потужною державою і центром величезної імперії, що простягалася від Близького Сходу та Африки до Південно-Східної Азії та Карибського басейну.

Як і в інших країнах, у Франції нагальною проблемою була фінансова. Під час війни уряд фінансував витрати переважно за рахунок

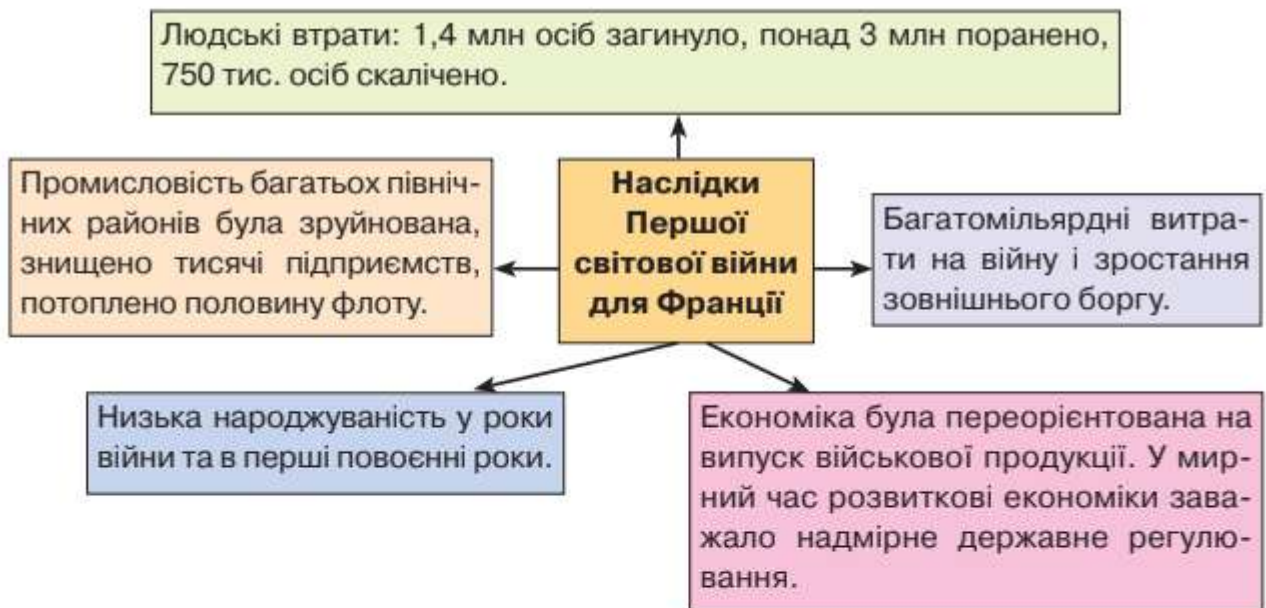
англо-американських кредитів і внутрішніх позик, а не податків. Після війни потрібно було знайти чималі кошти на виплату пенсій інвалідам і вдовам, на відбудову економіки.

Після війни союзники створили для Франції режим сприяння, зокрема закріпили за нею Ельзас і Лотарингію, передали турецькі й німецькі колонії, надали вугілля, ліс, будівельні матеріали. Багатий на вугілля Саарський район також був переданий під управління Франції та економічно об'єднаний із нею до проведення там запланованого плебісциту (референдуму).

З іншого боку, затягість французів щодо Німеччини заважала стабілізації ситуації в Західній Європі. Тепер Британія була не тільки союзником Франції в боротьбі з Німеччиною, а й посередником між двома країнами.

Франція опинилася перед необхідністю осучаснення економіки. Важливу роль в індустріалізації країни відіграла держава, яка не відмовилася від втручання в економіку, а ненав'язливо спрямовувала її через усілякі дорадчі органи та заснований урядом банк «Національний кредит».

- Порівняйте наслідки «Великої війни» для Франції та Великої Британії (див. § 8). Яка з двох країн зазнала більших втрат?

Свідчення

- Чому, на вашу думку, французи намагалися отримати максимальні економічні вигоди саме від Німеччини не тільки для вирішення власних проблем, а й заради ослаблення переможеної країни?

«Франція будь-що хотіла помститися Німеччині. Французи намагалися стягнути з неї якнайбільше грошей, незважаючи на аргументи економістів... Франція наполягала також на ізоляції Німеччини в міжнародних відносинах і позбавленні її засобів ведення війни. ...Найбільшими «страждальцями» були французи, які жили за рахунок заощаджень або стабільних доходів. ...Інфляція... посилювала соціальне напруження, що стало

центральною темою внутрішньої історії Франції між двома світовими війнами».

Маргарет Андерсон, американська дослідниця (Marge Anderson. The Impact of World War One In France, 1918–1928. The Democracies. — <https://bigsiteofhistory.com/the-impact-of-world-war-one-in-france-1918-1928-the-democracies/>)

Знецінення франка та підвищення вдвічі цін не було чимось надзвичайним на тлі шаленої інфляції в країнах Центральної та Східної Європи. Довоєнних показників французька промисловість досягла вже в середині 1920-х років, на більшій частині території (за винятком північних районів) відродилося сільське господарство.

Французька економіка чутливо реагувала на політичні події. Коли в 1924 р. на виборах перемогли ліві партії, заможні французи, злякавшись націоналізації, сховали свої капітали в банках Швейцарії та інших країн. Після закінчення короткотривалого перебування лівих при владі гроші знову повернулися до Франції.

У 1920-х роках у Франції майже не було безробіття. Країна навіть залучала мігрантів (переважно із Центральної та Східної Європи).

- Порівняйте рівень безробіття у Франції з показниками рівня безробіття в США (п. 4 § 7, с. 83) та Великій Британії (п. 2 § 8, с. 90). У якій із трьох країн ситуація була більш сприятливою?

Рівень безробіття у Франції в 1920-х роках (тис. осіб)

(Складено за: Mitchell Brian. *International Historical Statistics: Europe 1750–1988*. — Palgrave Macmillan UK, 1992. — Pp. 83; 159; 799; 819)

Світова економічна криза прийшла до Франції пізніше й була не такою гострою, як в інших країнах Європи.

Досягнення Франції наприкінці 1920-х років

- Відновлено господарське життя північно-східних районів.
- Передано в приватну власність частину промислових об'єктів, зменшено витрати коштів платників податків на утримання збиткових підприємств.
- Завдяки урядовим кредитам повністю ліквідовано безробіття.
- Установлено 8-годинний робочий день.
- За темпами (але не обсягами) промислового розвитку Франція посіла перше місце в Європі.

Александр
Мільєран

У політичному житті країни парламентські вибори в листопаді 1919 р. були першими загальними виборами з 1914 р. Центристські та праві партії створили *Національний блок*. Його очолив *Александр Мільєран*, який ішов на вибори під гаслами «Німеччина має заплатити», виплат жертвам війни та протидії комуністичній загрозі.

Головними їхніми опонентами були радикали й соціалісти. Національний блок переміг та отримав у парламенті дві третини місць.

Беззаперечним фаворитом на посаду президента Третьої республіки був *Жорж Клемансо* — архітектор перемоги у «Великій війні». Він і сам вірив, що буде легко обраний президентом республіки. Однак депутати побоювалися, що Ж. Клемансо керуватиме країною, не рахуючись із парламентом. Як наслідок, за результатами попереднього голосування несподівано переміг академік *Поль Дешанель*. За таких обставин Ж. Клемансо відмовився від подальшої боротьби за президентське крісло і згодом відійшов від політики.

Поразка Ж. Клемансо фактично означала перемогу Національного блоку. Головою уряду був призначений А. Мільєран, він сформував уряд із представників Національного блоку та радикалів. Восени 1920 р. через погіршення стану здоров'я П. Дешанеля президентом став А. Мільєран.

На парламентських виборах 1924 р. переміг *Картель лівих сил*, очолюваний *Едуардом Ерріо*. Щоправда, уже наступного року блок розпався, а ще через рік уряд Картелю лівих сил через фінансові проблеми в країні подав у відставку.

Раймон
Пуанкаре

Ще через два роки на парламентських виборах першість здобула коаліція правих партій «*Національна єдність*» на чолі з *Раймоном Пуанкаре*. Новому уряду вдалося забезпечити відносно швидкі темпи промислового розвитку, а також подолати інфляцію. На цій хвилі Р. Пуанкаре привів блок до перемоги й на виборах 1928 р. Проте після виходу з блоку радикалів, очолюваних *Едуардом Даладьє*, коаліція розпалася. Наступного після виборів року Р. Пуанкаре подав у відставку й за прикладом Ж. Клемансо відійшов від політики.

Основним питанням французької міжнародної політики в той час були німецькі репарації, які німці були неспроможні виплатити. Франко-бельгійська окупація Руру в 1923 р. закінчилася провалом і осудом світової громадської думки. Урешті-решт у другій половині 1920-х років на втіху всій Європі франко-німецькі відносини вдалося вивести з глухого кута.

Світова економічна криза — «Велика депресія» у Франції розвивалася повільніше, ніж в інших країнах, була не такою глибокою, але тривала довше. Безробіття, як і раніше, у країні майже не було, банківська криза також була порівняно м'якою, падіння виробництва й тор-

гівлі було помірним. Найдошкульніше криза вдарила по фермерах, власниках магазинів і кав'ярень, дрібних і середніх підприємств. Сучасні ж галузі (виробництво паперу, гуми, електроенергії, нафти) не тільки не розорилися, а навіть давали прибуток.

2. Народний фронт та його уряди

Війна й соціальні проблеми в багатьох французів породили розчарування в демократії. Частина з них віддала перевагу лівим партіям (соціалістичній, радикальній та комуністичній), решта поклала надії на праві організації («Французьку солідарність», «Бойові хрести», «Французьку дію»). Слабкість уряду й жорстка конкуренція між комуністами та правими в 1934 р. підвели Францію до краю прірви, за якою була громадянська війна.

На початку 1934 р. під парламентом зібралися праві організації та колишні військові. Унаслідок зіткнень із поліцією були вбиті й поранені. Прем'єр-міністр Е. Даладьє на тлі цих подій подав у відставку.

Політична криза, спричинена подіями 1934 р., підштовхнула соціалістів, радикалів і комуністів до створення передвиборчого об'єднання, яке вони назвали *Народним фронтом*. Це об'єднання активно підтримували також французькі профспілки.

Передвиборчі обіцянки Народного фронту

Соціальні питання:

- скорочення тривалості робочого тижня;
- скорочення безробіття;
- допомога по безробіттю;
- пільги для середнього класу;
- розпуск фашистських організацій;
- боротьба з тероризмом;
- світська освіта в школах та університетах.

Економічні питання:

- оздоровлення фінансової системи країни;
- державний контроль над Французьким банком;
- націоналізація важливих підприємств і банків;
- обмеження вивозу капіталів за кордон.

Політичні питання:

- розширення прав профспілок;
- свобода друку;
- розпуск фашистських організацій.

Зовнішньополітичні питання:

- відвернення війни, взаємне роззброєння, створення системи колективної безпеки в Європі.

- Перегляньте документальні кадри про перемогу блоку «Народний фронт» на парламентських виборах у Франції в 1936 р.
- Про що, на ваш погляд, свідчила велика кількість людей на виборчих дільницях? Які сподівання французи покладали на вибори?

На національних виборах у травні 1936 р. Народний фронт переміг і зайняв понад половину місць у парламенті. Як переможець виборів він сформував уряд на чолі з лідером Соціалістичної партії *Леоном Блюмом*. Коаліційний уряд у складі соціалістів і радикалів став першим соціалістичним урядом в історії Третньої республіки.

- Проаналізуйте французький політичний плакат.
- Як ви вважаєте, які політичні сили могли замовити такий плакат?
- Від яких загроз застерігає плакат французьких виборців?
- Чи вважаєте ви, що ці загрози мали під собою підстави?

Народний фронт
радикал — соціаліст — комуніст

(Написи: «Радикал Ерріо, соціаліст Блюм і комуніст Кашен друзі. Але...» (1) радикала завжди з'їдає соціаліст, (2) а соціаліста, своєю чергою, регулярно... (3) з'їдає комуніст (4) Французи! Якщо ви хочете, щоби вас з'їли комуністи, ідіть і голосуйте за радикалів і соціалістів! (5))

Комуністи до уряду не ввійшли, оскільки вони підпорядковувалися керованому з Москви Комінтерну, який ставив соціалістів на один щабель із фашистами й навіть вважав перших більшими ворогами.

Свідчення

- Наскільки далекоглядним, на ваш погляд, було те, що Комінтерн однаково негативно ставився як до фашизму, так і до демократії? Чи сприяв такий підхід згуртуванню антифашистських сил у Франції та в інших країнах?

«Французький Народний фронт був лише однією з національних складових антифашистської стратегії Комуністичного інтернаціоналу в 1930-х роках. У 1928 р. Комінтерн визначив фашизм як одну з форм панування буржуазії та не розрізняв фашизм і буржуазну демократію».

Джуліан Джексон, англійський історик (Jackson Julian. The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38. — Cambridge University Press, 1989, Preface, X)

У зовнішній політиці уряд Народного фронту не виконав передвиборчих обіцянок. Зокрема, не лише не було досягнуто роззброєння, а навпаки, в умовах наростання загрози з боку Німеччини видатки з бюджету на військові потреби були збільшені. Також через незацікавленість Великої Британії та позицію окремих країн Східної Європи

французам не вдалося укласти договори про взаємодопомогу з країнами Малої Антанти, а також домовитися з Італією, щоб блокувати Німеччину від Середземного моря.

Діяльність уряду Народного фронту

<p>Заходи, ужиті урядом Народного фронту:</p> <ul style="list-style-type: none"> • запроваджено 40-годинний робочий тиждень; • встановлено 15-денні оплачувані відпустки; • підвищено пенсії; • збільшено допомогу по безробіттю; • узаконено колективні договори між працівниками й роботодавцями; • започатковано державні закупівлі сільськогосподарської продукції; • встановлено державний контроль над Французьким банком; націоналізовано певну кількість підприємств і банків; • встановлено державний контроль над залізницями; • заборонено діяльність організацій фашистського спрямування. 	<p>Виклики, з якими уряд не впорався:</p> <ul style="list-style-type: none"> • повільні темпи економічного розвитку; виробництво наприкінці 1930-х років не відновилося до рівня кінця попереднього десятиріччя; • підвищення заробітних плат призвело до інфляції, яка «з'їла» ці підвищення; • знецінився франк — тогочасна грошова одиниця країни; • щоб забезпечити соціальні виплати, уряд збільшив податки великим підприємцям і банкірам. У відповідь ті вивели мільярди франків за кордон. Як наслідок, у бюджеті не знайшлося коштів ні на освіту, ні на соціальне забезпечення; • відчуваючи фінансовий голод, уряд витрачав золотий запас країни. А отже, золотовалютні запаси країни скоротилися майже на третину.
--	--

Загалом зовнішня політика Франції була залежна від позиції Британії. Оскільки тогочасний британський уряд проводив політику «умиротворення» Гітлера, то такого ж курсу притримувався й уряд Народного фронту, мимоволі потураючи загарбницьким планам Німеччини.

Щоб не дратувати Гітлера, уряд Народного фронту навіть не виявив солідарності й не втрутився в громадянську війну в Іспанії, де тамтешній Народний фронт бився проти внутрішніх ворогів, а також італійських і німецьких військ.

Як і їхні попередники, уряди Народного фронту за досвідом Першої світової війни продовжували покладатися на оборонні споруди на франко-німецькому кордоні й на британців.

Народний фронт, особливо після кривавих зіткнень з опозиційно налаштованими щодо нього політичними групами навесні 1937 р., почав втрачати симпатії французів, які віддали йому свої голоси. Праві політики й виборці відкрито називали симпатиків Народного фронту «агентами Москви» і переконували, що «краще Гітлер, ніж Блюм».

Намагаючись виправити ситуацію, Л. Блюм зажадав від парламенту надзвичайних повноважень, що було оцінено як замах на демократію. Прем'єр-міністра не підтримали навіть партнери по коаліції, і в червні того ж року Л. Блюм подав у відставку. Після цього Народний фронт проіснував лише кілька місяців.

Праві партії, скориставшись невдачами Народного фронту, розгорнули агітацію за встановлення у Франції «сильної влади». У таких умо-

вах навесні 1938 р. було сформовано уряд із частини радикалів і правих, який очолив *Едуар Даладьє*. Цей уряд проіснував до весни 1940 р.

Особистості

Едуар Даладьє (1884–1970) — французький політик і державний діяч. Учасник Першої світової війни. Упродовж 1920–1930-х років неодноразово обіймав міністерські посади у складі різних урядів, тричі був прем'єр-міністром країни. Активний учасник Народного фронту. Один із головних провідників політики «умиротворення» Гітлера в другій половині 1930-х років.

Основні події

1936–1937 рр. — уряд Народного фронту у Франції.

Заняття та завдання

1. Як, на вашу думку, на розвиток Франції в 1920–1930-х роках вплинули наслідки Першої світової війни? Порівняйте їх із наслідками війни для США та Великої Британії і визначте, чи були вони співмірними.
2. Як ви вважаєте, які з економічних і соціальних проблем французам вдалося вирішити в 1920-х роках, а які залишилися невирішеними?
3. Оберіть варіант, у якому зазначено факт з історії США, Великої Британії та Франції, що був притаманний усім трьом країнам і відбувався синхронно (приблизно в один час):
 - а) загальнонаціональний страйк;
 - б) світова економічна криза;
 - в) утворення Народного фронту;
 - г) президентські вибори;
 - д) політика «Нового курсу».
4. Порівняйте стратегії подолання «Великої депресії», обрані урядами США, Великої Британії у Франції. Яка із цих країн, на вашу думку, найбільш успішно подолала кризу?
5. Сформулюйте, у яких соціально-політичних умовах і з якими гаслами прийшов до влади у Франції Народний фронт. Що єднало партії, які до нього ввійшли? Готуючи відповідь, скористайтеся матеріалами рубрики «Свідчення (с. 92), а також таблицями на с. 91 та с. 93.
6. Установіть хронологічну послідовність подій з історії Франції в 1920–1930-х роках.
 - 1) створення Народного фронту
 - 2) призначення Е. Даладьє прем'єр-міністром
 - 3) світова економічна криза досягла Франції
 - 4) обрання П. Дешанеля президентом країни
 - 5) розпад Народного фронту
 - 6) призначення Л. Блюма прем'єр-міністром
7. Відшукайте додаткову інформацію про Е. Даладьє і визначте своє ставлення до нього як до політичної фігури.

§ 10. Італія

Пригадайте

- Як сталося, що Італія — член Троїстого союзу — воювала на стороні Антанти?

1. Становище Італії після Першої світової війни

Уступивши в травні 1915 р. у війну на стороні Антанти, Італія не здобула блискучих перемог, а заплатила за участь у «Великій війні» життям 600 тис. своїх громадян, майже 1 млн італійців було поранено.

Незважаючи на крах наймогутніших світових монархій, в Італії король утримався при владі. Звісно, йому довелося піти на серйозні поступки: повноваження короля були суттєво обмежені, частина маєтків перейшла у власність держави тощо. Авторитет монархії в політичному житті країни знизився до критичної межі, за якою Віктору Емануїлу III вже ввижалися «жахи» республіки.

Не кращим було й становище італійського парламенту. Соціальне напруження в суспільстві спричинило загострення боротьби між політичними партіями. Король Віктор Емануїл III намагався маневрувати між ними, але робив це нерішуче й непослідовно. Політичні партії з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну на чолі уряду, але становище в країні дедалі погіршувалося. Парламент поступово перетворювався на дискусійний клуб.

Повернувшись додому, фронтовики відчували, що держава кинула їх напризволяще. Вони почали об'єднуватися в загони «ардіті» («смільців») — рішучих, але політично незрілих людей, схильних поширювати військові порядки на все суспільство й звинувачувати в усіх бідах парламент і демократію.

У 1918–1920 рр. Італія переживала кризу, країну накрила хвиля тисяч страйків. З ініціативи однієї з ліворадикальних груп у Турині на заводах «Фіат», у Мілані, Римі, Неаполі, Венеції та інших містах робітники почали захоплювати підприємства. Заводи також призупиняли роботу через нестачу вугілля та сталі й тривалі страйки.

За цих умов уряд *Джованні Джолітті* діяв пасивно. Було замінено кількох міністрів, однак під тиском соціалістичної опозиції уряд мусив подати у відставку. Дж. Джолітті сформував новий уряд із лібералів, радикалів і соціалістів.

Слабкістю уряду скористалися соціалісти. У країні фактично відбувалася аграрна революція. Центром нового руху стала Болонья, на околицях якої були вивішені червоні прапори з написом «Реквізована й передана в спільну власність земля». Місцева влада, де переважали соціалісти, вітала й узаконювала такі захоплення.

Уряд втратив контроль над ситуацією в країні. Багатьма підприємствами керували робітничі комітети, на підприємствах вивісили червоні прапори. Керівний орган профспілок склав програму, яка містила вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня та визнання профспілки. Соціалісти й комуністи погрожували перетворити робітничий рух на соціальну революцію.

Ситуація в економіці невпинно погіршувалася, градус політичної боротьби підвищувався і за таких обставин черговий уряд Дж. Джолітті пішов у відставку.

2. Установлення фашистського режиму

Зневірившись у монархії та демократії, тисячі знедолених і невдоволених результатами війни італійців звернули свої погляди на нову політичну силу — *фашизм*. Ватажком фашистів був *Беніто Муссоліні*.

Особистості

Беніто Муссоліні (1883–1945) — італійський диктатор. Учасник Першої світової війни, у минулому впливовий діяч Соціалістичної партії (виключений за підтримку вступу Італії у війну). У березні 1919 р. Б. Муссоліні в Мілані заснував фашистський «Союз боротьби». Після походу фашистів на Рим (1922) став прем'єр-міністром Італії та міністром закордонних справ. Страчений італійськими партизанами наприкінці Другої світової війни.

Словник

Фашизм (від іт. *fascio* — в'язка хмизу) — соціально-політичний рух, ідеологія та державний режим диктаторського типу; протилежність демократії.

Спочатку фашистські групи були малопомітними в політичному житті країни. У своїй програмі вони запропонували італійцям привабливі й прості цілі: установлення республіки, скликання Законодавчих зборів, наділення селян землею, боротьба проти буржуазії, підвищення заробітної плати, створення народної міліції, ліквідація банків і бірж, відродження Великої Італії — колоніальної імперії тощо.

Перший досвід боротьби за владу виявився для фашистів невдалим — на виборах 1919 р. вони не здобули жодного місця в парламенті. Здавалося, що партія розпадеться, адже до кінця року в ній залишилося лише кілька тисяч партійців.

На виборах 1921 р. фашисти, діючи нахабно й агресивно, здобули понад три десятки депутатських мандатів. Потрапивши до парламенту, вони своїми брутальними діями фактично паралізували його роботу. Фашисти прагнули довести, що парламентська демократія вичерпала себе й настав час «сильної влади» — фашистської диктатури.

Суспільство втомилося від бездіяльності уряду й було готове прийняти будь-який режим, що забезпечив би ситість і стабільність.

Політичні гасла прибічників Б. Муссоліні

- Усі політичні партії, крім фашистської, будуть заборонені.
- Місце італійської жінки — дім. Італійки мають народжувати багато дітей — майбутніх воїнів.
- Демократія не потрібна. Італія потребує сильного лідера, який дасть народу те, чого він прагне.
- Комунізм і соціалізм — вороги фашизму.
- Війна є благом для країни. Італійська молодь повинна бути готовою до боротьби.
- Італія має утвердитись як імперія в Африці.
- Потрібно упокорити великі держави.

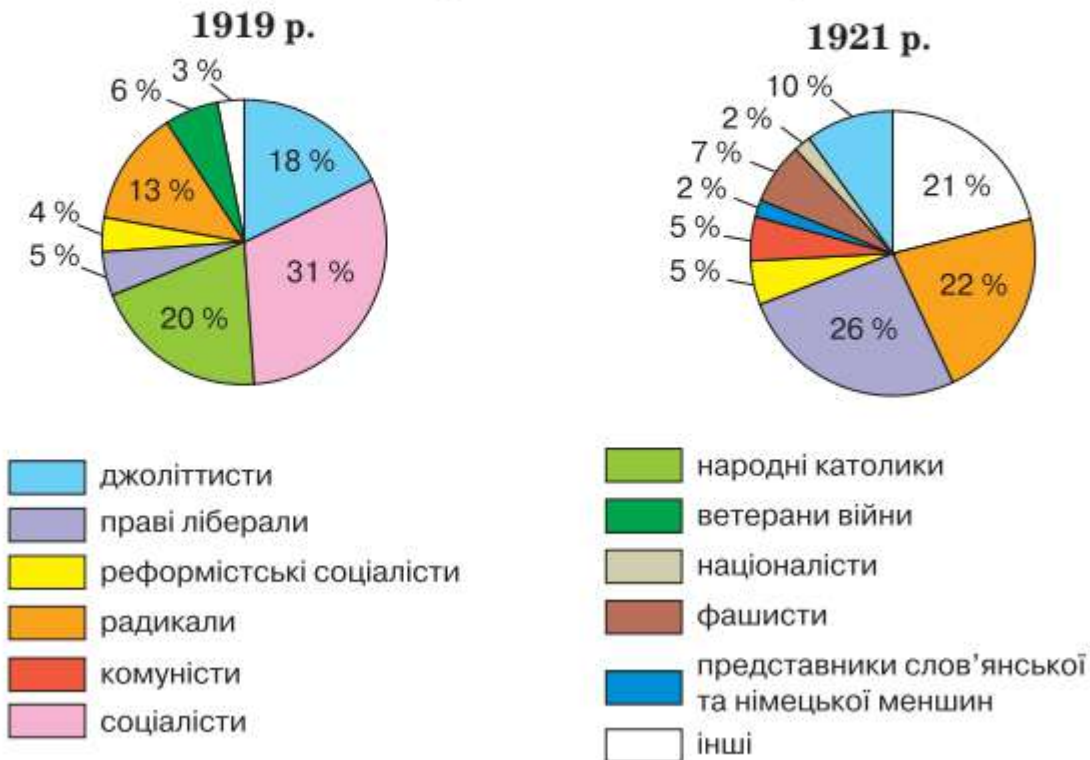
Готуючись до захоплення влади, фашисти створили бойові групи — *сквадри*, запровадили форму — чорні сорочки (звідси назва — «чорносорочечники»), установили контакти з вищими армійськими офіцерами.

Б. Муссоліні заявляв, що ніхто не завадить йому повернути Італії її «історичний» статус імперії. Італійцям фашисти обіцяли знизити податки, підвищити заробітну плату й ліквідувати безробіття. Б. Муссо-

- Проаналізуйте діаграми. Як за два роки змінився розподіл депутатських місць в італійському парламенті?

Результати парламентських виборів

ліні активно готувався до походу своїх прихильників на Рим, щоб захопити владу. На одному з мітингів він погрожував королю й уряду тим, що фашисти підуть на Рим і захоплять владу, якщо їх не допустять до неї.

Однак Б. Муссоліні відверто блефував, адже сквадри були нечисленні й погано озброєні. Фашисти розраховували на те, що король не зважиться застосувати проти них силу. Прем'єр Дж. Джолітті перебував за межами столиці й не впливав на події, а симпатії генералів розділилися між монархією та фашистами.

Спочатку Віктор Емануїл III хотів оголосити в країні надзвичайний стан, але потім передумав, аби не допустити кровопролиття і громадянської війни. У ніч з 27 на 28 жовтня 1922 р. фашисти захопили важливі державні об'єкти в Мілані й інших містах країни. 29 жовтня *король призначив Б. Муссоліні прем'єр-міністром Італії*.

Новий голова уряду не хотів, щоб у його співвітчизників склалося враження, ніби король подарував йому владу. Потрібний був міф про «похід на Рим» щонайменше 300 тис. «фашистських мучеників». Тому вже наступного дня до столиці почали прибувати сквадри. Улаштувавши у місті безлад, фашисти пройшли вулицями маршовими колонами під звуки партійного гімну й спеціальними потягами залишили столицю. Більшістю голосів парламент передав владу фашистам.

- Перегляньте документальні кадри про «похід на Рим» (1922). Яке загальне враження справили на вас учасники походу? Чи нагадують вони «мучеників», як назвав їх ватажок фашистів? Чи відповідає вбрання і настрій Б. Муссоліні участі в «героїчному поході»?

Прийшовши до влади, вони певний час зберігали в країні видимість демократії. До 1928 р. уряд був коаліційним: частину міністерських портфелів Б. Муссоліні віддав іншим партіям, чиї представники обіймали посади заступників міністрів, керівників державних відомств. Здобувши владу, Б. Муссоліні відразу дав зрозуміти, що не збирається ні з ким нею ділитися. Новітня історія не знала таких масштабів культу особи правителя, який виник в Італії: повсюди висіли портрети Б. Муссоліні, усі розпорядження чиновників містили посилення на волю прем'єра. Йому встановлювали пам'ятники, присвоювали різноманітні титули («перший», «найкращий») тощо. Він став кумиром радикалів усього світу.

Колона фашистів прямує до Рима.
Фото. 1922 р.

Поступово обмежуючи повноваження короля, Б. Муссоліні присвоїв собі титул «*дуче*» (вождь) і правив Італією майже одноосібно. Він заборонив усі політичні партії, окрім власної. Депутатів-нефашистів вигнали з парламенту. Сміливців, які наважувалися протестувати проти *тоталітарної* системи, заарештовували й відправляли до концентраційних таборів на віддалених островах або вбивали, як це сталося з популярним соціалістом *Джакомо Маттеотті*.

Через кілька днів після майже двогодинної промови в палаті депутатів Дж. Маттеотті зник, а згодом знайшли його бездиханне тіло.

Свідчення

«Нинішні вибори належить визнати недійсними, бо уряд не вважав за потрібне врахувати думку виборців — 4 млн голосів... Прем'єр доручив фашистській міліції забезпечити порядок. ...Ми вимагаємо анулювати результати виборів!»

З виступу Джакомо Маттеотті в італійському парламенті 30 травня 1924 р. (https://it.wikisource.org/wiki/Italia_-_30_maggio_1924,_Discorso_alla_Camera_dei_Deputati_di_denuncia_di_brogli_elettorali)

Особливий фашистський трибунал запровадив у країні смертну кару. Усупереч конституції найважливіші державні рішення фашисти ухвалювали на мітингах, після чого парламент і король мусили їх схвалити. Було скликано не передбачену конституцією *Велику фашистську раду*, яка стала вищим органом політичної влади в Італії.

У 1925 р. Б. Муссоліні висунув вимогу суцільної фашизації країни. Усі без винятку італійці мали поділяти фашистський світогляд і фашист-

Словник

Тоталітаризм — політична система, яка прагне встановити цілковитий (тоталітарний) контроль над суспільством і громадянами.

Військовий вишкіл італійських школярів. Фото. 1930-ті роки

ську поведінку. Він урахував традиційно високий авторитет в країні католицької церкви, тому, не будучи ревним католиком, уклав у 1929 р. з Папою Римським Пієм XI «*Латеранський пакт*», у якому йшлося про примирення церкви й держави. В обмін на визнання ним влади Італії Ватикан отримав статус самостійної держави. У школах було збережено викладання Закону Божого й дозволено, як виняток, діяльність католицької партії.

Державну поліцію замінила фашистська міліція. Хоча вона й присягала королю, але виконувала лише накази Б. Муссоліні. На таємну поліцію було покладено завдання тотального шпигунства, провокацій та терору. Діяльність чиновників і керівників великих державних підприємств та установ контролювали віддані особисто Б. Муссоліні фашистські комісари.

У 1926 р. фашисти ухвалили новий виборчий закон, згідно з яким партія, що набрала на виборах більше половини голосів, отримувала дві третини місць у парламенті. Право висувати кандидатів у депутати мали тільки фашистські організації. Тривалий час Б. Муссоліні був не тільки головою уряду, а й особисто очолював більше ніж половину міністерств.

За підсумками виборів 1929 р., які пройшли в атмосфері залякування виборців, фашисти оголосили, нібито за них проголосували 98 % італійців. Для збільшення своєї популярності й не бажаючи ділити владу з кримінальним світом, Б. Муссоліні суттєво ослабив сицилійську мафію, щоправда, мафіозна верхівка при цьому не постраждала.

Прийшовши до влади, фашисти активно вербували прихильників гучно розрекламованими соціальними програмами: пільгові квитки до кінотеатрів, «народні потяги» у напрямку морських курортів, клуби, подарунки дітям із багатодітних родин, дитячі табори. Режим докладав чимало зусиль для розвитку в країні *спорту*. За фашистів у країні було споруджено стадіонів і палаців спорту більше, ніж за всю її попередню історію: військо потребувало фізично загартованих солдатів, готових до «великих битв».

Справі фашизації мала слугувати й *культура*. Наслідуючи Наполеона, Б. Муссоліні заснував Італійську академію, кандидатів до якої він добирав особисто. Діячі мистецтв мали довести, що всі найголовніші світові відкриття були зроблені італійцями. Навіть ім'я В. Шекспіра нібито насправді було псевдонімом італійського поета.

Реформа *освіти* передбачала: закриття «зайвих» шкіл; запровадження обов'язкової релігійної освіти; обмеження кількості учнів і студентів, які могли здобути безкоштовну освіту (тільки «відмінники»); вивчення латини в усіх школах, після закінчення яких учні мали право вступати до університету; заборону переведення на наступний курс студентів, які склали не всі іспити.

Для виховання молоді в дусі відданості фашизму й особисто Б. Муссоліні переписали шкільну програму з історії. Велику увагу приділяли Стародавньому Риму — «найвеличнійшій імперії світу». Водночас замовчували період Середньовіччя, коли Італія не могла похвалитися могутністю. Заслугу об'єднання країни в ХІХ ст. приписали Дж. Гарібальді та Дж. Мадзіні, яких звели в ранг «найперших фашистів». Що ж до ХХ ст., то його проголосили «епохою фашизму й Муссоліні». Завдяки ідеологічному та військовому вишколу, вихованню в дусі обоження Б. Муссоліні, молоді італійці мали стати гарматним м'ясом у майбутніх авантюрах заради відродження «Великої Італії».

3. Корпоративна держава: ідея та реальність

За основу економічної політики італійські фашисти взяли ідею корпоративної держави. Хоча її офіційне проголошення відбулося навесні 1930 р., а закон «Про корпорації» був прийнятий через чотири роки, фактично таку державу почали створювати ще наприкінці 1920-х років. Спочатку Б. Муссоліні заявляв, що корпорації мають узяти на себе економічні повноваження парламенту. Корпоративний устрій був зображений як «третій шлях» між комуністичною моделлю в СРСР/СССР і ліберально-ринковою системою в Європі та США. Корпорації були спробою відповісти на виклики «Великої депресії». Отже, навесні 1930 р. спеціальним рішенням парламенту було проголошено створення в Італії «корпоративної держави».

До корпорацій входили як роботодавці, так і наймані працівники. Кожна корпорація, контролюючи свою галузь, мала обмежувати конкуренцію в промисловості й мобілізувати виробничий потенціал в інтересах суспільства. Формально було створено понад два десятки корпорацій: зернову, овочеву, металургійну, хімічну, авіаційну, театральну та ін. Кілька з них особисто очолив Б. Муссоліні. Для керівництва корпораціями була створена Національна рада корпорацій із представників робітників, роботодавців, фашистської партії, а також міністрів відповідних галузей.

Свідчення

- Проаналізуйте окремі статті Закону про корпорації. Висловте припущення, з якою метою фашисти об'єднували в корпораціях чиновників, роботодавців, найманих працівників і посадовців фашистської партії.

«Ст. 2. У корпораціях головує міністр, або помічник державного секретаря, або секретар національної фашистської партії, призначені декретом голови уряду.

Ст. 6. За пропозицією міністра корпорацій та за погодженням із центральним комітетом корпорацій голова уряду може організувати... корпоративні комітети з питань дисципліни, господарської діяльності в певній виробничій галузі та залучити до участі в них представників господарських груп, зацікавлених державних органів і національної фашистської партії. Постанови корпоративних комітетів мають бути затверджені відповідними корпораціями, а також загальними зборами Національної ради корпорацій.

Ст. 10. Корпорація має право встановлювати... тарифи для оплати праці, господарські видатки, а також ціни на товари... У разі суперечок про колективні трудові відносини справу вирішує спеціальна колегія...»

Із Закону про корпорації, 1934 р. (Delzell Charles Floyd. Mediterranean Fascism 1919–1945. — The Macmillan Press LTD, 1971. — P. 126–128)

Вважалося, що коли почнуть діяти фашистські картелі й синдикати, об'єднані в корпорації, то в Італії настане соціальний мир. Було навіть створено спеціальне міністерство корпорацій для регулювання економічного життя країни. Для усунення конфліктів між робітниками й підприємцями було прийнято *Хартію праці*. Згідно з нею профспілки підпорядковували державним органам під контролем фашистів і вводили до складу корпорацій.

Парламент за фашистів втратив своє значення і був замінений «корпоративною палатою». Фашистські профспілки висунули кандидатів у депутати, Велика фашистська рада обрала з них 400 осіб, за яких мали голосувати виборці.

Корпораціям надали широкі повноваження, зокрема щодо регулювання відносин між працівниками й роботодавцями; відновили скасований раніше 8-годинний робочий день. До середини 1930-х років майже всіх італійців записали до корпорацій. По суті, корпоративна система була моделлю державного регулювання економіки.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням Ф. Скрантона. Визначте, на якій проблемі реалізації ідеї корпоративної держави наголошує історик.

«Оскільки світова економіка намагалася відродитися після “Великої депресії”, політики шукали альтернативу ринковому капіталізму. ...Прем'єр-міністр Беніто Муссоліні визначив літо 1933 р. для формування... державних корпорацій, які централізували б контроль над виробництвом.

...Процес очолила Національна рада корпорацій, яка мала підрозділи: сільське господарство, торгівля, промисловість, судноплавство, банківська справа, гуманітарні й мистецькі професії. Якби ці підрозділи спромоглися узгодити політику, рада могла б регулювати ціни, продукцію та ринки».

Філіп Скрантон, американський дослідник (Philip Scranton. Fascist Italy's Experiment With Economic Corporatism. — <https://www.bloomberg.com/view/articles/2013-07-15/fascist-italy-s-experiment-with-economic-corporatism>)

Фашисти залучили капіталовкладення в промисловість, провели роздержавлення та грошову реформу. Рівень промислового виробництва, зокрема сталі й електроенергії, перевищив довоєнний. Для мобілізації населення в країні проводили гучно розрекламовані «битви». Так, метою «битви за врожай» було проголошено збільшення виробництва зернових і відмова від їхнього імпортування. У цій «битві» брали участь не тільки селяни, а й інші верстви населення. Між провінціями було організовано фашистське змагання, а переможці отримували

призи. Ці форми заохочення населення згодом були запозичені й упроваджені комуністами в Радянському/Советському Союзі та нацистами в Німеччині.

- Перегляньте пропагандистський фільм «Муссоліні в ролі фермера». Як ви вважаєте, це випадково задокументована подія чи постановочне кіно? Обґрунтуйте ваш вибір.
- Наскільки, на вашу думку, відповідним для участі в «битві за врожай» є одяг Б. Муссоліні та людей з його оточення?

Незважаючи на певні успіхи, Італія так і не змогла повністю забезпечити себе сировиною та продовольством. Безрезультатно закінчилися також інші «битви»: за повну меліорацію, за ліру, за підвищення народжуваності й навіть проти... горобців, мишей і мух. Натомість корпорації схвалили заборону страйків і 40-годинний робочий тиждень, контролювали укладення колективних трудових договорів, розглядали конфліктні ситуації, надавали фінансову підтримку профспілкам.

Загалом корпорації не виконали покладених на них завдань. По-перше, більшість із них існувала тільки на папері, і працювала хіба що Корпорація з розведення худоби й рибальства. По-друге, мало що змінилось у соціальному устрої Італії. Формальна участь представників великого бізнесу в корпораціях тільки зміцнила їхній монопольний статус і розширила можливості для ще більшого збагачення.

Хоча одержавлення італійської промисловості в умовах підготовки до майбутніх воєн дало змогу підвищити заробітну плату робітникам на військових заводах, однак у цілому італійці за фашистського режиму жили гірше, ніж до «Великої депресії». Щодо жителів сільських районів, то корпорації не звільнили їх ні від високих податків, ні від обов'язкових поставок збіжжя.

Активна зовнішньополітична діяльність Б. Муссоліні, маніпулювання націоналістичними почуттями італійців, обіцянки відродити «Римську імперію», вимоги до європейських держав і США визнати за Італією «історичне право» на колонії в Африці — усе це створювало ілюзію міцності фашистського режиму. З початком Другої світової війни не тільки ця, а й інші ілюзії розвіялися.

Основні події

1922 р. — прихід фашистів до влади.

1925 р. — проголошення курсу на фашизацію країни.

1929 р. — підписання «Латеранського пакту» з Ватиканом.

1930 р. — проголошення створення в Італії «корпоративної держави».

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте становище країни після завершення Першої світової війни, використовуючи схему на с. 95.
2. Чому, на вашу думку, на початку 1920-х років італійці не опиралися фашистському режиму Б. Муссоліні?

3. Які внутрішні й зовнішні обставини сприяли приходу фашистів до влади?
4. Які сили всередині країни підтримували фашистську диктатуру? (Скористайтеся схемою на с. 97).
5. Як ви вважаєте, «Латеранський пакт» із Папою Римським був пропагандистським кроком Б. Муссоліні чи необхідністю?
6. Що ви думаєте про причини уваги фашистів до культури й спорту?
7. Оцініть ідею та втілення в життя корпоративної держави в Італії, використовуючи положення окремих статей Закону про корпорації (с. 101–102) і висловлення Ф. Скрентона (с. 102).
8. Висловіть судження про політичну діяльність Б. Муссоліні. Аргументуйте їх.

§ 11. Німеччина

Пригадайте

- Охарактеризуйте причини переходу Німеччини до «світової політики». Якими були її наслідки?

1. Листопадова революція 1918 р.

Поразка у війні, окрім людських і матеріальних втрат, завдала німцям тяжкої психологічної травми. Усі жертви виявилися марними. Вище військове командування та кайзер, на думку більшості німців, мали взяти на себе відповідальність за війну, провину за поразку й піти у відставку, але не зробили цього. У переможеній країні назрівав соціальний вибух.

Наприкінці жовтня 1918 р. команди німецьких військових кораблів відмовилися вийти в море та вступити в бій із британською армєю. Влада заарештувала понад тисячу моряків; частина флоту була передислокована до м. Кіля. Моряки висунули вимогу — звільнити заарештованих товаришів. Армійські підрозділи й поліція були роззброєні повсталими моряками, і на початку листопада місто опинилося повністю під їхнім контролем.

Потім моряки зайняли м. Гамбург; у багатьох місцевостях відбулися заворушення невдоволених. Повстанці захопили портові міста Росток, Любек та ін. Країною стрімко поширювалася революція; у Баварії та Саксонії соціалісти проголосили республіки.

Уряд втратив контроль над ситуацією. У Берліні боротьба за владу між соціал-демократами й комуністами із «Союзу Спартака» *Ернста Тельмана* («спартаківцями») призвела до сутичок.

Революція почалася як заколот в армії, але вона відображала настрої багатьох німців. До солдатів і матросів приєдналися робітники й частина ліберальної інтелігенції та середнього класу.

- Перегляньте документальні кадри про революцію в Берліні (1918). Які групи учасників революції за родом занять, статтю, віком видно на цих хронікальних кадрах?
- Про що свідчить наявність в учасників подій стрілецької зброї, кулеметів і гармат?
- Наскільки масовою постає на відео революція в Берліні?

За подіями в Німеччині уважно стежили в советській Росії. На берлінському вокзалі дипломатичні кур'єри, які прибули з Москви, випадково розбили ящик, у якому виявилися листівки для німецьких комуністів із закликом розпочати революцію. Наступного дня російському послу в Німеччині вручили ноту про розрив дипломатичних відносин. Радянське посольство назвало інцидент провокацією, його співробітники залишили країну.

9 листопада 1918 р. Німеччину проголосили *республікою*. Наступного дня скликана соціал-демократами Рада народних уповноважених передала владу уряду на чолі із соціал-демократом Фрідріхом Ебертом. Через два тижні Німеччина в Комп'єні підписала угоду про перемир'я.

Усі політичні сили країни, крім комуністів, погодилися з тим, що остаточно влада сформується за результатами виборів. На початку 1919 р. «спартаківці» організували в Берліні заколот проти уряду. У місті точилися вуличні бої між комуністами й урядовими військами та поліцією. Ф. Еберт звернувся по допомогу до «Вільних корпусів» — загонів фронтовиків. Чотириденні бої закінчилися поразкою комуністів. Їхніх ватажків К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито. Через кілька днів у Німеччині відбулися вибори до Законодавчих зборів, на яких більшість голосів отримали демократичні партії. Було сформовано коаліційний уряд, а у Веймарі парламент розпочав роботу над конституцією.

Комуністи, незадоволені провальними для себе результатами виборів, у лютому–березні 1919 р. розпочали заколоти в Берліні, Баварії та Середній Німеччині. Припускали навіть можливість інтервенції в Німеччину військ більшовицької Росії через територію Польщі. У середині квітня комуністи на три тижні захопили владу в Баварії та проголосили там «радянську республіку». Проте її було ліквідовано урядовими військами й поліцією. Упродовж травня були придушені останні вогнища комуністичних заколотів. Німецька революція, названа за датою початку *Листопадовою*, завершилася.

Внутрішня нестабільність молодій республіці ускладнювалася загрозливою зовнішньою ситуацією. Зима 1918 р. — весна 1919 р. були для країни періодом складних випробувань.

2. Становлення Веймарської республіки

У серпні 1919 р. в м. *Веймарі* було прийнято *конституцію*, у якій сформульовано засади демократичного розвитку федеративної країни, що складалася з 18 земель. Президентом Німеччини обрали *Фрідріха Еберта*.

Республіка зіткнулась із серйозними *політичними проблемами*. В армії, поліції, державних установах, судах, університетах і школах на посадах залишилися люди, які з ностальгією згадували довоєнні часи. Водночас деякі політики й партії, що взяли участь у парламентських виборах, зневажали не тільки Веймарську республіку, а й демократію взагалі.

На долю Веймарської республіки випала важка місія відновлення зруйнованої німецької економіки. Уряд надрукував велику кількість

Фрідріх Еберт

грошей для виплати репарацій. Відмовившись від підвищення податків, він поповнював скарбницю паперовими грошима, знеціненими реформою 1923 р., що спричинило катастрофічну інфляцію.

Свідчення

- Ознайомтеся зі спогадами В. Сефкес. Якого висновку ви дійшли про стан фінансової системи й умови життя німців?

«У нас була інфляція... Ми були на папері мільйонерами й мільярдерами... Наш керівник щотижня отримував у мерії нашу зарплату й набивав грошима величезні сумки, які не закривалися. ...Отримавши гроші, ми відразу бігли в магазин, аби встигнути купити пів хлібини абощо, перш ніж гроші знеціняться... Щодня опівдні повідомляли новий курс марки, прив'язаний до американського долара, і ми бачили, що наші мільярди пропали!»

*Зі спогадів учительки Вільгельміни Сефкес про 1923 р.
(W. Siefkes. Erinnerungen. — Leer, 1979. — S. 80)*

Політичний устрій Німеччини за Веймарською конституцією

Водночас з'явилися перші ознаки виходу з кризи. Німеччина отримувала іноземні інвестиції, старе промислове й сільськогосподарське обладнання замінювали на нове. Середня заробітна плата працівників упродовж 1920-х років підвищилася, а робочий день скоротився.

Ситуація в країні загострювалася не тільки через економічні проблеми, а й через сепаратизм у німецьких землях. Існувала загроза, що Німеччину може спіткати доля Австро-Угорщини. У столиці Баварії Мюнхені незалежні соціалісти на чолі з *К. Ейснером* проголосили Баварську республіку. Однак уже в лютому 1919 р. партія програла вибори, а її лідера було вбито. У Баварії розпочалося протистояння між комуністами й соціалістами, яке закінчилося вбивствами комуністів і жертвами серед населення.

Навесні наступного року праві спільно з командувачем «вільних корпусів» В. Каппом організували заколот. Скориставшись обуренням військових підрозділів, які за умовами Версальського договору підлягали розформуванню, заколотники ввійшли до Берліна й проголосили В. Каппа канцлером. Армійське командування відмовилося захищати уряд, заявивши, що «армія не стрілятиме в армію», а отже, Ф. Еберт мусив залишити Берлін.

Проти перевороту виступили армія, профспілки, державні службовці й банкіри. В. Капп «подав у відставку» і вивів свої загони зі столиці. Каппівський заколот назвали «безглуздою авантюрою», а його керівникам дозволили виїхати з країни.

- Перегляньте документальний фільм «Сьогодні в Німеччині» (1923). На вулицях Берліна озброєні німецькі жандарми, на яких нервово реагують містяни, а поважний чоловік навіть шанобливо знімає перед ними капелюха, кінні й піші патрулі, уцент заповнена озброєними людьми велика вантажівка, охоронці завертають молодих жінок, які прогулюються містом, усередині ратуші розбиті вікна й порвані штори — як ці й інші кадри з відео характеризують загальну атмосферу в післявоєнній Німеччині?

У листопаді 1923 р. країну спіткало нове випробування: ватажок націонал-соціалістів А. Гітлер за підтримки впливових військових організував у Мюнхені «півний путч» (заколотники збирались у пивницях міста). Поліція та армія швидко взяли ситуацію під контроль. Керівники заколотників, зокрема й Гітлер, були заарештовані й ув'язнені. У період відновлення (1924–1929), коли реалізовувалися плани Дауеса та Юнга, німці підтримували на виборах поміркованих політиків. У 1925 р. президентом республіки було обрано Пауля фон Гінденбурга; у країні діяв уряд великої коаліції у складі кількох партій.

Свідчення

- Які ризики, на думку британського посла в Берліні, були найбільшою загрозою для демократії в Німеччині?

«Протягом дванадцяти місяців (січень–грудень) Німеччина пережила... уторгнення французів і бельгійців у Рур, комуністичне повстання в Саксонії та Тюрингії, «півний путч» у Баварії, економічну кризу, сепаратистський рух у Рейнській області. Кожний із цих чинників міг суттєво змінити внутрішню структуру країни або відносини із зовнішнім світом. Кожний із цих ризиків, якби вони не були подолані, знищив би всі надії на загальний успіх».

Із щоденника Едгара Вінсента Д'Абернона, британського посла в Берліні в 1920–1925 рр. (запис за 31 грудня 1923 р.) (E. V. d'Abernon. *Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren.* — Leipzig, 1929. — Bd. II: *Ruhrbesetzung.* — S. 337–338)

3. Повоєнне зближення Веймарської Німеччини та ССРСР

Початком співробітництва між Німеччиною і советською Росією можна вважати 1917 рік, коли німецьке верховне командування відправило в опломбованому вагоні зі Швейцарії до Росії Леніна, щоб той сприяв поразці своєї країни й виходу її з війни. Із цим завданням Ленін успішно впорався, підписавши після захоплення влади Брестський мир із Німеччиною та її союзниками.

Після поразки обох країн у Першій світовій війні Німеччина й Росія опинилися в міжнародній ізоляції, тож відчували потребу одна в одній. Німеччина розглядала Росію як сировинну базу й ринок збуту для власних товарів, а Росія дуже потребувала, особливо в період індустріалізації, промислового устаткування, обладнання, західних технологій та спеціалістів.

**Співробітництво між Веймарською Німеччиною та ССРСР
(1920-ті – початок 1930-х років)**

Напрями співробітництва	Прояви співробітництва, результати
Взаємодія на міжнародній арені	<ul style="list-style-type: none"> • Раппальський договір 1922 р.; • Берлінський договір 1926 р. про нейтралітет і ненапад; • протидія Лізі Націй, до якої обидві країни не були прийняті.
Економічне співробітництво	<ul style="list-style-type: none"> • Надання Німеччині доступу до сировинних ресурсів ССРСР; Советський Союз — ринок збуту німецьких товарів; • участь німецьких спеціалістів у конструюванні та спорудженні советських промислових об'єктів у роки здійснення в ССРСР індустріалізації; • майже половина советського експорту припадала на Німеччину; • За 10 років, починаючи з 1926 р., до ССРСР із Німеччини було поставлено промислового обладнання та машин на 4 млрд марок. ССРСР оплачував їх поставками сировини, сільськогосподарськими продуктами й золотом. За цей період було вивезено в Німеччину золота на понад 1 млрд німецьких марок.
Військово-політичне співробітництво	<ul style="list-style-type: none"> • Створення в Москві секретного представництва Рейхсверу — збройних сил Німеччини; • створення в ССРСР німецьких авіаційних, машинобудівних, артилерійських, танкових, хімічних конструкторських бюро; • будівництво в ССРСР німецького авіаційного заводу фірми «Юнкерс»; • розроблення і випуск на території ССРСР німецькими спеціалістами на німецьких заводах хімічних та інших озброєнь, заборонених післявоєнними міжнародними договорами. Обидві країни проводили експерименти на людях на своїх спільних підприємствах із виробництва хімічної зброї; • реконструкція німецькими фахівцями російських військових заводів;

- створення на території ССРСР військових шкіл для підготовки офіцерських кадрів для Рейхсверу, зокрема танкістів, пілотів, парашутистів;
- використання советських полігонів для випробування німецької військової техніки і зброї, навчання німецьких військовиків;
- поставки до Німеччини сотень тисяч артилерійських снарядів, виготовлених на заводах, збудованих німцями в ССРСР;
- регулярні обміни військовими спеціалістами.

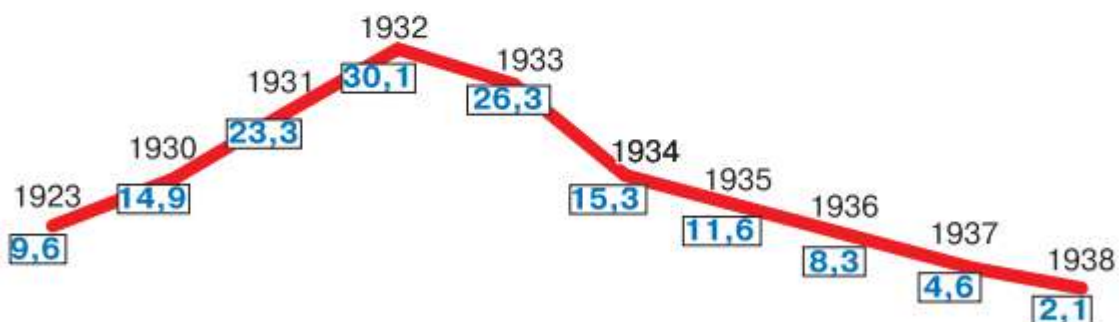
4. Вплив світової економічної кризи в Німеччині на політичне життя країни

Німеччина виявилася другою після США країною, яку охопила «Велика депресія». Веймарська республіка ще до «Великої депресії» пережила період значної інфляції в 1920-х роках через репарації, які вимагали за Версальським договором. Замість того, щоб оподатковувати німців для сплати репарацій, Німеччина позичила мільйони доларів у Сполучених Штатів і ще більше заборгувала. Необхідність погашення позик мала катастрофічні наслідки для і без того крихкої економіки Німеччини, банки закривалися, безробіття зростало. Як і в США, Веймарська республіка вирішила скоротити витрати замість стимулювати економіку, що ще більше погіршило ситуацію.

Та все ж хоч Німеччина серйозно постраждала від світової економічної кризи, вона зуміла уникнути найтяжчих її наслідків. У країні було введено державне регулювання економіки, уряд визначав плани виробництва, регулював ціни, запровадив карткову систему розподілу товарів.

- Порівняйте показники безробіття в період світової економічної кризи в Німеччині, США (див. п. 4 § 7, с. 78), Великій Британії (див. п. 2 § 8, с. 84) та Франції (див. п. 1 § 9, с. 89). Як ви оцінюєте проблему робочих місць у Німеччині порівняно з іншими європейськими державами?

Рівень безробіття в Німеччині (% працездатного населення)

5. Прихід до влади нацистів

Результатом погіршення економічних умов у Німеччині в 1930-х роках стало розлючене, налякане та збідніле населення, сприйнятливим

до радикальних ідей. Найбільшу загрозу для Веймарської республіки становили *націонал-соціалісти (нацисти)*.

Страх і невпевненість щодо майбутнього Німеччини також спонукали багатьох німців повірити обіцянкам Гітлера щодо забезпечення їм стабільності. Отже, хоча «Велика депресія» (та й економічна ситуація в Німеччині загалом) не була єдиною причиною приходу нацистів до влади, усе ж вона створила сприятливе середовище для цього.

Нацисти виступали за об'єднання всіх німців у «Велику Німеччину», відмову від виконання умов Версальського договору, завоювання нових територій, позбавлення осіб «неарійського» походження політичних прав і громадянства. Гітлер почав вербувати до своєї партії невдоволених Веймарською республікою із числа представників переважно середнього класу, невдах-інтелектуалів, безробітних і молоді. Саме з них було створено його особисту армію — штурмові (СА) й охоронні (СС) загони.

На виборах до рейхстагу нацисти отримували дедалі більше голосів. Гітлер вимагав від президента Німеччини П. фон Гінденбурга призначити його канцлером. Після складних переговорів із впливовими німецькими підприємцями, політиками та військовими **30 січня 1933 р. Адольф Гітлер був призначений головою уряду.**

Особистості

Адольф Гітлер (1889–1945) — канцлер Німеччини (1933–1945). Один із найкривавіших в історії людства диктаторів. Народився в невеликому австрійському місті на кордоні з Баварією, на території тодішньої Австро-Угорщини. Учасник Першої світової війни. Після демобілізації вступив до Німецької робітничої партії. У 1921 р. очолив Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію.

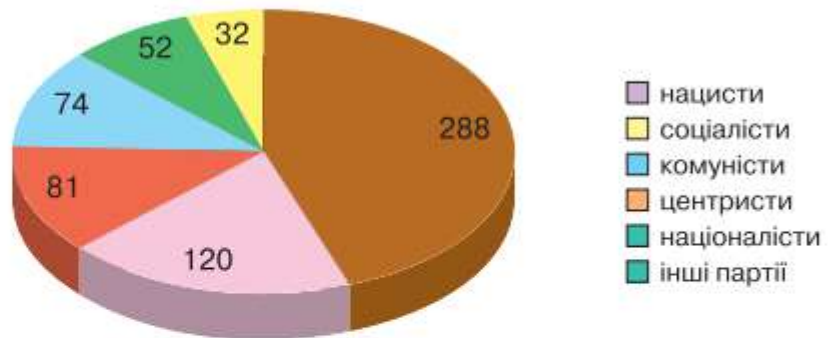
Це ще не означало встановлення нацистської диктатури, бо уряд був коаліційним і нацисти не мали в рейхстазі більшості. Чимало німців вірило, що Гітлер довго не втримається при владі. У березні 1933 р. мали відбутися загальні вибори до рейхстагу. За тиждень до виборів нацисти влаштували пожежу в будівлі німецького парламенту, у якій Гітлер звинуватив комуністів і зажадав від президента надзвичайних повноважень для відвернення «загрози перевороту».

Словник

Націонал-соціалізм (скорочено — **нацизм**) — ідеологія та практика політичного тоталітарного руху, що сформувався в Німеччині й Австрії після Першої світової війни та ґрунтувався на ідеях німецького експансіонізму й реваншизму, фюрерства (вождизму), екстремістського націоналізму, ксенофобії, антисемітизму та «вищості арійської раси». Після поразки Німеччини в Другій світовій війні (1939–1945) націонал-соціалізм був засуджений Нюрнберзьким міжнародним трибуналом як злочин проти миру й людства.

- Проаналізуйте діаграму. Змодельуйте, як могли б розвинутися події, якби в рейхстазі утворилася коаліція з налаштованих проти нацистів партій.

Кількість місць у рейхстазі за результатами виборів 5 березня 1933 р.

У Німеччині було ухвалено закон, який забороняв участь комуністів і соціалістів у виборчій кампанії. Лідерів обох партій заарештували, а їхні партійні газети закрили. Загони штурмовиків СА («коричневосорочечники») сновигали вулицями й нападали на тих, хто відкрито виступав проти Гітлера. Було заарештовано кілька тисяч політичних противників нацистів. Проте березневі вибори, які відбувалися в атмосфері терору й залякування, не дали Гітлеру тієї кількості голосів, на яку він розраховував.

6. Нацистська расистська ідеологія та антисемітизм

Нацисти сповідували відвертий расизм і **антисемітизм**. Вони проголошували «арійську» расу «вищою», а всі інші народи «неповноцінними». Євреїв, ромів, слов'ян та інші нації вважали ворожими «вищої раси», тому вони підлягали знищенню. Території, населені іншими народами, мали стати «життєвим простором» майбутнього «тисячолітнього Третього рейху» і бути заселені німецькими колоністами.

Ці й інші свої погляди Гітлер виклав у книжці «Моя боротьба», яку написав, перебуваючи недовгий час у тюрмі за участь у «пивному путчі». Відповідно до своїх расистських упереджень нацисти проводили політику геноциду щодо євреїв та інших «неарійців». Особливо трагічною була доля євреїв, які становили менше 1 % населення Німеччини й разом з усіма воювали на фронтах Першої світової війни.

Незважаючи на це, нацисти зображували євреїв винуватцями всіх бід і невдач німців, включно з поразкою у війні й економічною кризою, і заявляли про намір виселити їх із Німеччини. Євреїв проголо-

Англійська карикатура «Тимчасовий трикутник». 1933 р. (П. фон Гінденбург і Ф. фон Папен несуть А. Гітлера до влади, наспівуючи відому пісню: «Бо він веселий, хороший хлопець...»)

Словник

Антисемітизм — упереджене ставлення або ненависть до євреїв; одна з найогидніших форм національної та релігійної нетерпимості.

сили «ворогами німецької нації та держави», заборонили займатися громадськими справами, викладати в школах й університетах, практикувати лікарями та юристами; у їхніх паспортах робили спеціальні позначки.

Патологічна ненависть нацистів до євреїв базувалася на спотвореному нацистському світогляді, який визначав історію як боротьбу між расами. Вони вважали євреїв расою, що прагнула панувати у світі, а отже, вони були перешкодою для панування «арійської раси», до якої зараховували себе нацисти. Євреї були єдиною групою, яку нацисти обрали для цілковитого знищення, і для них існував лише один шлях порятунку — залишити Німеччину.

Зазвичай нацисти визначали своїх ворогів на підставі їхніх дій чи політичної належності. У випадку з євреями переслідування здійснювалося виключно через расове походження, яке жодна людина ніколи не може змінити чи припинити. Це вирізняло антисемітську політику нацистів від репресій проти інших негодних їм людей і прирікало євреїв на страждання. Під час Другої світової війни масове винищення нацистами євреїв набуло форми «остаточного вирішення єврейського питання» і масштабів *Голокосту* (про це йтиметься в § 21).

Витіснення євреїв з економічного, політичного та культурного життя Німеччини тривало майже 5 років: дітей виганяли зі шкіл, а студентів і викладачів — з університетів. Тих, хто хотів емігрувати, випускали, попередньо відібравши в них кошти й майно. У ніч із 9 на 10 листопада 1938 р. нацисти влаштували погром, який увійшов в історію під назвою «кришталева ніч». По всій Німеччині вони грабували й руйнували єврейські магазини, синагоги, кладовища. Сотні євреїв загинули, а понад 30 тис. осіб відправили до концтаборів.

7. Політична й соціально-економічна сутність нацизму

Нацизм ґрунтувався на ідеології расової вищості та небезпеки комунізму, відхилив демократію, лібералізм, верховенство закону й права людини.

Натомість наголошувалося на підпорядкуванні особи державі. Нацизм підкреслював нерівність людей і «рас» і право сильного керувати слабким. Політично нацизм домагався переозброєння, воз'єднання німецьких територій Європи, експансії на ненімецькі території та очищення від «неугодних», особливо єврейського народу.

Невдовзі після виборів нацистами був створений перший концентраційний табір у Дахау, до якого відправили тисячі демократів. За результатами нових виборів до рейхстагу в листопаді нацисти оголосили, що за них нібито проголосувало понад 92 % виборців. Для узурпування влади Гітлеру необхідно було, щоб рейхстаг ухвалив закон, який надав би йому надзвичайні повноваження. Після пожежі в рейхстазі засідання вирішили провести в будівлі берлінської опери. Коли до неї наблизилися депутати, то виявилось, що будівля оточена підрозділами СС і СА, які пропускали всередину тільки нацистів і націоналістів. Голосами нацистів і правих депутатів потрібний закон було швидко ухвалено, і Гітлер отримав диктаторські повноваження.

Він підписав указ про евтаназію («легку смерть»), під який підпадали всі, чие життя, на думку нацистів, було «позбавлене цінності»: душевнохворі, хворі на гемофілію, епілепсію, правець, ті, хто мали хвороби шкіри, очей, вух тощо. Багатьох жінок за політичними та расовими ознаками примусово стерилізували.

Свідчення

«Носій спадкового захворювання може бути стерилізований, якщо досвід медицини свідчить про велику ймовірність того, що його нащадки страждатимуть важкими спадковими фізичними чи психічними хворобами. ... Стерилізації може бути піддана особа, яка хворіє на тяжку форму алкоголізму».

З нацистського закону «Про попередження появи потомства з нездоровою спадковістю» (<http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/English30.pdf>)

Масові репресії нацистів стали інструментом державної політики. На підставі закону про арешт підозрюваних у «підривній діяльності» понад 200 тис. противників режиму було вбито або закатовано, майже пів мільйона людей за політичними, релігійними та расовими мотивами ув'язнено або відправлено до концтаборів.

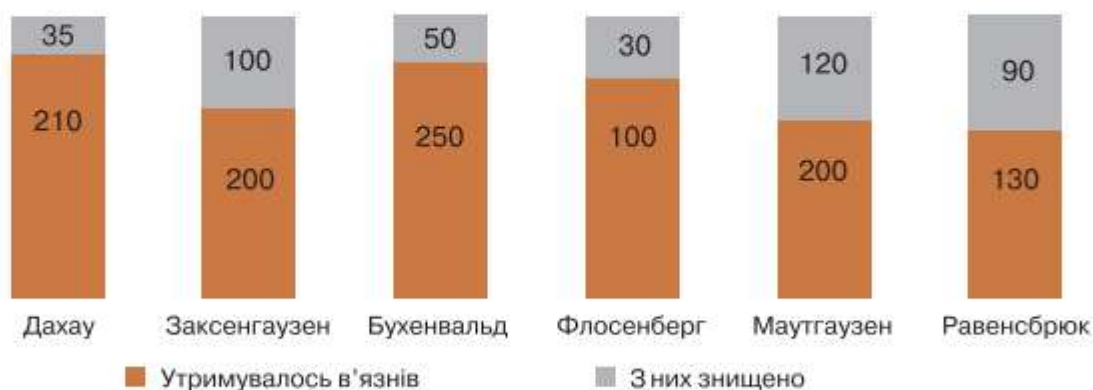
Німеччину оповила зловісна атмосфера. Люди стежили одне за одним на роботі й удома, повідомляли владу про «підозрілих» і «неблагонадійних» співвітчизників. Таке поняття, як «особиста свобода», зникло. Єдиною проблемою Гітлера залишалось усунення його конкурентів у самій партії.

Для Гітлера «націонал-соціалістична революція» завершилася, коли він опинився на вершині влади. Тепер йому заважали ті, з ким він її захоплював, та їхні претензії на продовження «революції». Насамперед ішлося про загони СА. Антикапіталістична риторика командирів дратувала великих підприємців, які фінансували прихід Гітлера до влади, а заклики замінити армію загонами СА — генералітет. Тому

Гітлер віддав таємний наказ про знищення найвпливовіших командирів СА. Разом із ними мали бути знищені й опозиційні політики.

- Оцініть масштаби репресій на підставі наведених у діаграмі даних.

Найбільші нацистські концентраційні табори, створені в 1930-х роках (тис. осіб)

У ніч із 29 на 30 червня 1934 р. у Берліні та деяких великих містах прокотилася хвиля вбивств, які здійснили загони СС. Цю різанину назвали «ніччю довгих ножів». За різними оцінками, жертв було від 200 до 1000 осіб. Наступного дня Гітлер заявив, що війська СС діяли законно, бо виконували його наказ. Мовляв, кожний, хто виступає проти Гітлера, виступає проти Німеччини й має бути знищений.

Після смерті П. фон Гінденбурга в серпні 1934 р. Гітлер проголосив себе «*фюрером Третього рейху*». Пропагандистська машина формувала культ особи Гітлера. Його зображували лідером, який поставив інтереси країни вище за особисті. Усі найважливіші питання Гітлер вирішував одноосібно. Крім СА та СС, каральними органами також були поліція, СД (служба безпеки), *гестапо* (таємна політична поліція). Влада Гітлера ґрунтувалася на визнанні його «винятковості», а його волю прирівнювалися до провидіння.

Міністерство пропаганди постійно агітувало німців у нацистському дусі. Газети, радіо, кіно, театр, література й музика вихваляли Гітлера та його режим. Була запроваджена жорстка цензура всіх видань, з бібліотек вилучали й привселюдно спалювали книжки, які нацисти вважали «шкідливими». Для пропаганди режиму використали також літні Олімпійські ігри 1936 р. в Берліні. Молодь проходила вишкіл в організації «Гітлерюгенд» і численних військово-спортивних таборах.

Загалом у Німеччині репресій зазнали понад 3 млн людей, а з початком Другої світової війни кількість жертв нацизму у світі збільшилася десятків мільйонів.

Основні події

Листопад 1918 р. — проголошення Німеччини республікою.

Серпень 1919 р. — ухвалення Веймарської конституції.

Січень 1933 р. — призначення Гітлера канцлером Німеччини.

Серпень 1934 р. — проголошення Гітлера «фюрером Третього рейху».

Листопад 1938 р. — «кришталева ніч».

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «націонал-соціалізм (нацизм)» та «антисемітизм». Що історично пов'язує ці поняття?
2. Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Листопадової революції.
3. Використовуючи схему на с. 106, визначте ознаки політичного устрою Веймарської Німеччини та права громадян. Чи була, на вашу думку, Веймарська Німеччина демократичною країною?
4. Які соціально-економічні й політичні проблеми довелося вирішувати німцям за часів Веймарської республіки?
5. Проаналізуйте наведену нижче діаграму. Як, на вашу думку, її показники ілюструють відносини між советською Росією та Німеччиною в період, що передував приходу до влади в Німеччині Гітлера?
6. Якою була роль ССРСР у відродженні військового потенціалу Німеччини? Чому, на вашу думку, ці дві держави активно співпрацювали у військовій сфері? Які обставини їх зближували?
7. Які роки були, на вашу думку, найскладнішими для Веймарської республіки? Готуючи відповідь, використайте висловлення В. Сефкес (с. 106) та Е. В. Д'Абернона (с. 107), а також діаграму на с. 109.
8. Які, на вашу думку, передумови, обставини й політичні сили сприяли приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів? Які ознаки нацистського режиму свідчили про його тоталітарний характер?
9. Порівняйте сутність італійського фашизму й німецького нацизму. Що їх поєднувало, а чим вони відрізнялися?
10. Висловіть ваші аргументовані судження про політичні переконання та діяльність Гітлера в 1920–1930-х роках.
11. Проти яких категорій населення та в якій формі застосовували репресії в нацистській Німеччині? Готуючи повідомлення, використайте свідчення на с. 113 і діаграму на с. 114.

§ 12. Советський Союз

Пригадайте

- Назвіть причини, обставини й наслідки виходу Росії з Першої світової війни.
- Пригадайте з курсу правознавства значення понять «унітарна держава» та «федерація».

1. Утворення ССРСР як держави імперського типу

Здобувши перемогу у виснажливій громадянській війні й очікуючи початку «світової революції», у результаті якої мала утворитися все-світня комуністична держава на чолі з Росією, більшовики, очолювані Леніним, узялися за відновлення Російської імперії. До початку 1920-х років вони поширили свою владу на всю територію Росії, а також на більшу частину України, Білорусі, держави Закавказзя. Було розроблено кілька сценаріїв реанімації імперії під іншою назвою. Зрештою прийняли варіант, на якому наполягав Ленін: національні республіки.

у яких владу захопили комуністи, формально будуть уключені до федерації, щоб було збережено видимість їхньої державності й суверенності.

Наприкінці 1922 р. в Москві на I Всесоюзному з'їзді рад було проголошено створення *Союзу Советських Соціалістичних Республік (СРСР)*. До нього включили Білорусь, Закавказьку федерацію (Азербайджан, Вірменія, Грузія), Росію та Україну. Раду народних комісарів (уряд) очолив Ленін. Він керував Советським Союзом недовго, адже ще до його утворення захворів і на початку 1924 р. помер. У боротьбі за владу всередині комуністичної верхівки переміг *Йосип Сталін*, який на багато років став правителем СРСР.

Центральний виконавчий комітет (ЦВК) — орган, подібний до парламенту — в умовах однопартійної диктатури комуністів мало на що впливав. Передбачалося, що договір про створення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності після ратифікації його республіканським з'їздом рад, але насправді такої ратифікації не відбулося. У 1924 р. ухвалили конституцію СРСР.

Оскільки внаслідок Першої світової війни імперії як форма держави стали пережитком минулого й на їхніх уламках поставали нові національні держави, а також через популярність ідеї створення національних держав серед народів, що входили до складу Російської імперії, комуністи всіляко маскували свої імперські наміри. Хоча Советським Союзом не правив імператор, він за своєю побудовою та внутрішньою і зовнішньою політикою мав ознаки імперії. Це була справжня імперія, до того ж імперія Російська.

Ознаки імперії

Колоніалізм, територіальна експансія, зневажливе ставлення до кордонів інших держав, конфліктні відносини із зовнішнім світом, прагнення подальшого розширення кордонів за рахунок окупації інших держав.

Багатонаціональний склад, нерівномірність у відносинах центральної влади й національних складових імперії, політичне, економічне, соціальне, мовне й культурне підпорядкування їх імперському центру.

Наявність імперських ознак в СРСР

- Так само як російські монархісти, а згодом Тимчасовий уряд і «білі», більшовики були прихильниками збереження і навіть розширення Російської імперії, хоча б навіть під іншою назвою.
- Внутрішній політичний, економічний та культурний колоніалізм у вигляді знищення національної інтелігенції і русифікації неросійських народів, а також імперіалістичні спроби загарбати Польщу, Угорщину, Фінляндію, Латвію, Литву, Естонію.
- СРСР мав напружені відносини з іншими країнами та справляв враження «оточеної фортеці», для якої країни західного світу були ворогами.
- Нації, які входили до СРСР, були на папері незалежними країнами з окремими урядами, які проводили власну політику, але ця політика мала залишатися в межах, визначених у Москві. Ці обмеження були підкріплені загрозою інтервенції советських військ.
- Серцевиною СРСР була європейська частина Росії, а «периферією» — неросійські республіки й неросійські регіони Росії. Советська еліта, яка визначала внутрішню і зовнішню політику «країни рад», була переважно російською або із числа зросійщених представників республік.

Знищення під різними приводами національної ідентичності й денаціоналізація народів, що входять до складу імперії, насадження наднаціональної ідеології.

Формування нового, загальноімперського, типу людини.

- Усе національне в СРСР розцінювалося як «націоналістичне» й підлягало викориненню. Із цією метою російській мові було надано статус основної мови СРСР, національних діячів переслідували, освіту й культуру національними мовами поступово утискали.
- Натомість нав'язували інтернаціоналізм — національну ідеологію вселюдської солідарності.
- Формувалася «нова історична спільнота» людей різних національностей зі спільними рисами — «советський народ». За задумом, «советські люди» повинні були мати спільну комуністичну батьківщину — СРСР, спільні економіку, комуністичний світогляд і мету — побудову комунізму, а також багато спільних рис у духовному складі й у психології.

Проголошена комуністами «диктатура пролетаріату» насправді була диктатурою російського «центру» та створених і контрольованих ним органів влади — рад. Вершину цієї піраміди утворювало вище керівництво комуністичної партії, яке правило з Москви. Водночас воно було і вищим керівництвом федеративної на папері, а насправді унітарної держави імперського типу. Республіки не були суверенними державами, а тільки прикриттям відродження «єдиної і неподільної» Російської імперії. Так само створені в національних республіках організації комуністичної партії були всього лише регіональними відділеннями загальноімперської РКП(б), і ними напряму керували з Москви.

На відносини «центр — національні республіки» впливало те, що міцних політико-економічних зв'язків між самими республіками та між ними й зарубіжними країнами майже не існувало. У СРСР політичні події, військова співпраця та заходи безпеки між республіками відбувалися лише (або переважно) з ініціативи й під керівництвом російського центру.

Оскільки всі ресурси з республік прямували до цього центру, який згодом сам вирішував, куди їх перерозподілити, росіяни загалом мали більше зисків від імперії, ніж інші національності.

Населення в СРСР розділяли на кілька категорій: панівне становище займали росіяни, далі — нації, за якими назвали союзні республіки, ще далі — народи національних автономій у союзних республіках і, нарешті, — нації, які не мали власних республік. Оскільки центр імперії містився в Росії, а російську мову й культуру нав'язували іншим народам, то росіяни й русифіковані представники інших націй вважали всю імперію «свою», а себе — господарями «вдома». Отже, на словах комуністи були інтернаціоналістами, а на ділі — російськими націоналістами.

2. Військо-промислова модернізація

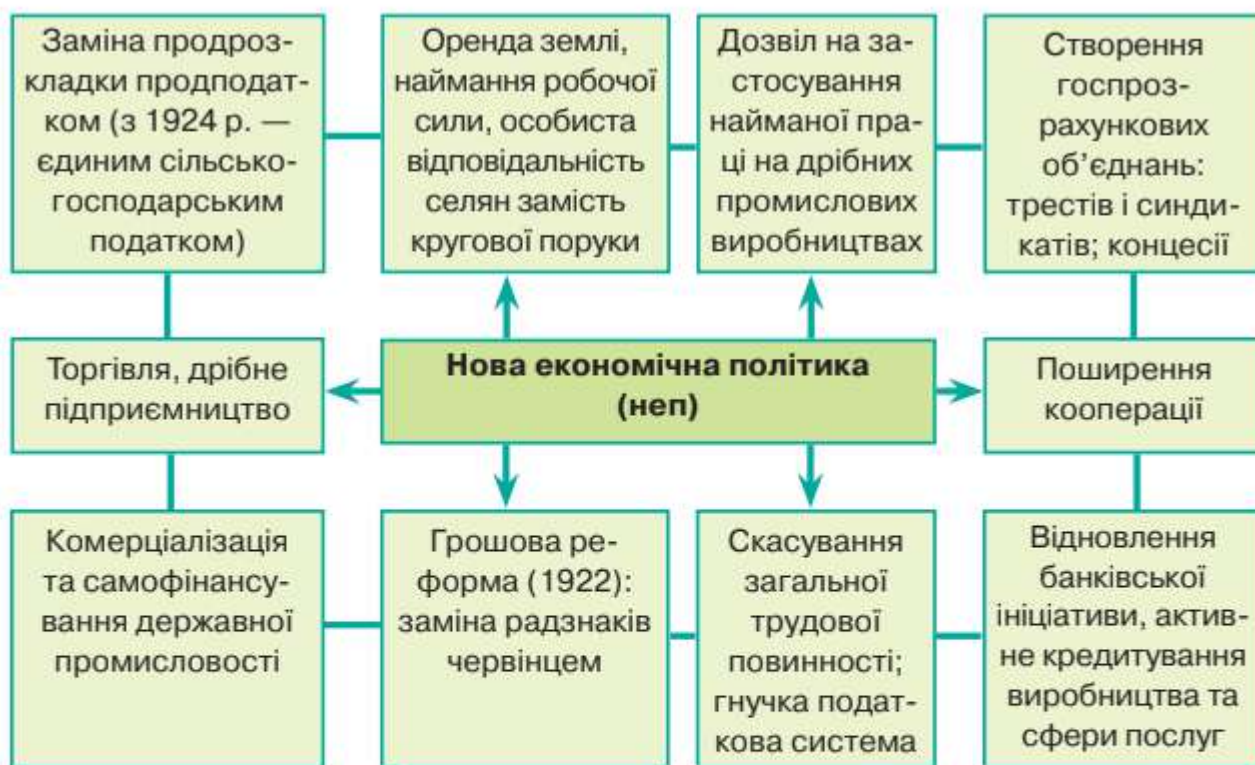
Одразу після захоплення більшовиками влади в жовтні 1917 р. розпочалися демонстрації та повстання проти советської влади, які були

придушені більшовиками. Важливою сторінкою боротьби проти більшовиків був повстанський рух українських селян 1917–1921 рр.

Унаслідок політики грабунку українських селян та придушення їхньої повстанської активності в 1921–1923 рр. Україну охопив масштабний голод. Його жертвами стали майже пів мільйона людей.

В очікуванні близького початку «світової революції» більшовики в перші три роки свого правління здійснювали політику «воєнного комунізму». Вона полягала в одержавленні економіки, націоналізації банків, знищенні приватної власності, заміні грошових відносин розподілом товарів і продуктів за спеціальними картками. Також вводили трудову повинність, створювали так звані «трудові армії», у яких праця була безоплатною, табори примусової праці, запроваджували відробітки, названі «комуністичними суботниками». У селах націоналізували землю, створювали комуні, де все було спільним. Заборонили приватну хлібну торгівлю, а озброєні «продовольчі загони» брутально відбирали в селян харчі та збіжжя.

Коли ж ця політика повністю провалилася і люди опинилися на межі голодної смерті, імперією прокотилася хвиля селянських повстань, придушених згодом військами. Для порятунку своєї влади більшовики вдалися до так званої «*н*ової *е*кономічної *п*олітики» (*неп*). Неп дав змогу економіці частково відновитися, а людям — урятуватися від остаточного зuboжіння й загибелі.

Незважаючи на те, що ССРСР був на межі банкрутства й технологічно відставав від провідних держав світу, комуністи плекали плани «*в*еликого *с*трибка», унаслідок якого мав відбутися індустриальний прорив, насамперед у важкій промисловості, що виробляла зброю. Для комуністів це було важливо, адже вони марили «світовою революцією». Індустриалізація була необхідна, щоб створити боездатну армію для вторгнення на Захід. Плани були такими амбітними, що вони

навіть висунули гасло «наздогнати й перегнати» країни Заходу за економічними показниками.

Для контролю за дотриманням темпів індустріалізації було запроваджено п'ятирічні плани («п'ятирічки»). До початку Другої світової війни встигли провести дві п'ятирічки (1928–1932; 1933–1937 рр.) і розпочали третю. Індустріалізація потребувала значних коштів, яких у комуністів не було. Оскільки на закордонні позики СРСР не міг розраховувати, бо відмовився сплачувати борги попередніх російських урядів, джерелом фінансування стало сільське господарство.

Однак селяни погоджувалися продавати хліб або міняти на потрібні їм промислові товари, а більшовики не мали ні того, ні того, тож було вирішено відібрати в них хліб силою. Із цією метою передбачалося здійснити «суцільну колективізацію»: спочатку змусити селян вступити в колективні господарства (*колгоспи*), а вже потім вилучати в них хліб. Людей силоміць заганяли до колгоспів, позбавляли реманенту й худоби. Спеціальні «продовольчі загони» по всій країні відбирали хліб, на дорогах стояли загороджувальні загони, суди ледь устигали виносити вирoki. У відповідь тільки в 1929 р. відбулося майже 1,5 тис. селянських повстань, які були жорстоко придушені владою.

Комуністи усвідомлювали, що заможні селяни (так звані «куркулі») чинитимуть опір грабунку, а тому розпочали кампанію «розкуркулення»: відбирали в селян хліб, майно, домівки, а самих їх цілими родинами відправляли в заслання на північ Росії або й убивали. Унаслідок «розкуркулення» було знищено мільйони господарств, репресовано понад 10 млн працьовитих селян.

Восени 1932 р. комуністи розпочали справжню війну із селянством. За «законом про п'ять колосків» десятки тисяч селян засудили до тривалих термінів ув'язнення або до страти за спробу «крадіжки» власного зерна чи худоби. Продзагони вилучили в селян майже всі харчові продукти, чим прирекли цілі райони на голодну смерть.

Україну охопив небачений в історії голод. Організований комуністами **Голодомор 1932–1933 рр.** був справжнім геноцидом катастрофічного масштабу: за різними оцінками, померло від 4 до 7 млн людей. Водночас у розпал Голодомору советський уряд відправив за кордон приблизно 3,5 млн т. зерна як оплату за устаткування та роботу іноземних фахівців, задіяних в індустріалізації.

Продзагонівці з відібраним в української селянської родини зерном. *Фото. 1932 р.*

- *Перегляньте відеосюжет Радіо Свобода «Геноцид проти українців — це помста Сталіна за спротив». На його підставі зробіть аргументований висновок про те, чи були українці пасивними жертвами організованого більшовиками Голодомору.*

Комуністи скопіювали в італійських фашистів ідею змагання в економіці й запровадили змагання за перевиконання планів індустріалізації в СРСР, перейменувавши його із фашистського на «соціалістичне». Плани п'ятирічок неодноразово змінювали й, урешті-решт, вони так і не були виконані.

Причини власних невдач влада пояснювала «шкідництвом» і протидією «ворогів народу», над якими влаштовували показові судові процеси. Обвинувачених змушували обмовляти себе й інших, часто навіть незнайомих людей. До заарештованих застосовували тортури, вибиваючи зізнання в тому, що вони нібито намагалися зірвати індустріалізацію, а після отримання зізнань засуджували до розстрілу чи, у кращому випадку, тривалого ув'язнення.

Умови життя та праці людей в часи індустріалізації були важкими, не вистачало їжі, одягу, житла, техніки. Широко застосовували різноманітні методи примусу: паспортний режим, жорстку боротьбу з «порушниками трудової дисципліни».

Масово використовували працю ув'язнених. Для управління численними «виправними» таборами було створено спеціальний орган — ГУТАБ (Головне управління таборів). Ув'язнені добували майже половину золота й хромонікелевих руд, третину платини й деревини, побудували міста Ангарськ, Магадан, Норильськ та ін., Біломорсько-Балтійський канал і канал Москва–Волга, тисячі кілометрів залізничних й автомобільних шляхів. Десятки тисяч в'язнів загинули від нещасних випадків чи померли від непосильної праці, хвороб і нестерпних умов життя.

Здійснювати «великий стрибок» радянській владі допомагали американські та європейські фахівці. За свою роботу вони отримали мільйони доларів і багато зерна. Через те, що всі ресурси було кинуте на важку промисловість, із полиць магазинів зникли споживчі товари, не вистачало харчових продуктів. У СРСР на 5 років запровадили картки на продукти.

Робітники на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу на півночі Росії. Фото. Початок 1930-х років

Свідчення

«Розмір зарплати, кількість банкнот під матрацом більше не визначають рівень життя. Кожний мав гроші, але те, що хтось їв або одягав, залежало майже виключно від того, що можна було купити в магазині, до якого він був прикріплений. ...Напівнавчені робітники не могли керувати встановленими складними машинами. Обладнання було знищено, людей чавило, труїло газом, гроші витрачалися в астрономічних кількостях».

Зі спогадів Джона Скотта, американця, який працював на будівництві заводів у м. Магнітогорську на початку 1930-х років (Scott John. Behind the Urals: An American Worker In Russia's City of Steel. — Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1973. — P. 42; 137)

Усе, що СРСР не зміг купити, він намагався вкрати. Зокрема, у той час у Росії без жодної ліцензії виготовляли аналоги американських тракторів «Фордзон», перейменовані на «Червоний путіловець». Перші трактори, які на початку 1930-х років випускали на Харківському тракторному заводі, також були скопійовані з американського зразка.

На прискорений розвиток важкої промисловості, особливо військової, кинули всі сили та кошти, що дало змогу побудувати або реконструювати приблизно 1,5 тис. підприємств, серед яких були українські «Запоріжсталь», «Азовсталь», Харківський тракторний завод.

Проте оголошені комуністами плани п'ятирічок так і не були виконані, а жертви й обмеження, пов'язані з «великим стрибком», виявилися надмірними на тлі отриманих результатів.

3. Ознаки та прояви тоталітарного режиму в СРСР

Унаслідок прискореної індустріалізації та суцільної колективізації в Советському Союзі істотно змінилася не тільки економіка, а й суспільне життя. Ухвалена в 1936 р. «сталінська» конституція проголошувала демократичні права та свободи, однак у реальному житті все вирішувала комуністична партія. Релігію було оголошено «опіумом для народу», а значну частину церковного майна держава привласнила. Чимало коштовностей і творів мистецтва продали за кордон для фінансування індустріалізації. Поступово формувалася особиста диктатура Сталіна. Усі досягнення приписували тільки йому, а невдачі списували на «ворогів». Можливих конкурентів Сталіна в партії знищували. Убивство з побутових причин одного з відомих більшовиків Сталін використав для посилення боротьби з «тероризмом».

Зокрема, у період з 1936 по 1938 р., відомий як «Велика чистка» (або «Великий терор»), було страчено або померло під час ув'язнення майже 1 млн осіб. Каральні органи безпеки здійснювали в середньому тисячу розстрілів на день. Сталін особисто підписав накази про розстріл 40 тис. осіб. Сотні тисяч людей опинилися в таборах.

З Москви на місця розсилали плани, скільки людей мають бути розстріляні чи ув'язнені. Діяли спеціальні «трійки», які склалися з начальника обласного чи республіканського управління НКВС (Народного комісаріату (міністерства) внутрішніх справ), секретаря обкому

Пам'ятник жертвам
комуністичних репресій
на Биківнянському цвинтарі.
Сучасне фото. м. Київ

партії та прокурора. Зазвичай «трійки» ухвалювали рішення заочно, на підставі матеріалів справ або за списками заарештованих. У каральних органах розпочалося змагання за «перевиконання» планів з арештів і розстрілів.

Деякі дослідники вважають, що до 1939 р. через в'язниці, колонії і табори пройшли понад 2 млн осіб, з яких загинув кожний четвертий. Хвиля репресій з особливою жорстокістю прокотилася Україною. За даними архіву Служби безпеки України, тільки в 1937–1938 рр. було заарештовано понад чверть мільйона осіб, з яких 122 тис. розстріляно. Символом розправи комуністичного режиму над українцями став Биківнянський ліс поблизу Києва, де поховано тисячі розстріляних комуністами людей. На сьогодні в Україні виявлено майже два десятки місць масових поховань жертв комуністичних злочинів.

Чому комунізм у ССРСР був тоталітаризмом?

Усунувши суперників і прийшовши до влади, Сталін завершив розпочате Леніним створення тоталітарної держави, де комуністична партія повністю контролювала особисте життя людей. Як Муссоліні в Італії та Гітлер у Німеччині, він став одіозним диктатором.

Комуністи відібрали в селян приватну землю і змушували їх працювати в державних господарствах — *колгоспах*. Мільйони українських селян, які чинили опір колективізації, були навмисно заморені голодом у 1932–1933 рр.

Комуністи зображували Сталіна величним правителем. Культ особи диктатора втілювали в численних його фото та плакатах, школярі вчили напам'ять його висловлення.

Громадяни були позбавлені прав на свободу слова й інакомислення. Таємну поліцію, цензуру та терор використовували для контролю над населенням. У Сибіру було збудовано концтабори, у яких замордували мільйони людей.

Було повністю одержавлено економіку. Під гаслом індустріалізації запроваджено п'ятирічні плани. При цьому розвивали важку промисловість, що працювала на переозброєння армії, а виробництво споживчих товарів для населення ігнорували.

Сталінський уряд установив контроль над освітою, економікою, мистецтвом, спортом. Громадянам, позбавленим доступу до альтернативних джерел інформації, радіо та преса повсякчас нав'язували «комуністичні ідеали», вихваляли «успіхи» ССРСР.

Основні події

1929–1930-ті роки — утвердження комуністичного тоталітаризму (сталінізму) у ССРСР.

Закимання та завдання

1. Охарактеризуйте політику більшовиків у перші роки після захоплення ними влади.
2. Використовуючи таблицю, уміщену на с. 116–117, сформулюйте, якими були особливості імперського устрою ССРСР та в чому проявлявся імперський характер комуністичного режиму.
3. Якими були цілі й методи політики «великого стрибка» в Советському Союзі? Чи зіставними із затраченими зусиллями були її результати? Що прості люди отримали внаслідок індустріалізації?
4. З якою метою в Советському Союзі проводили «розкуркулєння» і колективізацію? Англійський історик Р. Конквест назвав свою книжку про колективізацію та Голодомор 1932–1933 рр. «Жнива скорботи». Чи згодні ви з такою оцінкою колективізації?
5. Перегляньте фільм телеканалу UATV «Великий терор в Україні в 1937–1938 рр.». Що мали на меті комуністи, за-нурюючи Україну в кривавий терор? Проти яких верств населення він був спрямований; які каральні методи були застосовані комуністами проти українців?
6. Які наслідки мали політичні репресії в ССРСР 1930-х років?
7. Порівняйте методи, завдяки яким Гітлер і Сталін опинилися на вершині влади у своїх країнах. Що споріднює і що, навпаки, різнить двох диктаторів?
8. Установіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних з установленням тоталітарних режимів у ССРСР, Італії та Німеччині.
 - 1) антисемітська «кришталева ніч» у Німеччині
 - 2) Голодомор в Україні
 - 3) захоплення влади комуністами в Росії
 - 4) прихід до влади нацистів у Німеччині
 - 5) прихід до влади фашистів в Італії
 - 6) проголошення «корпоративної держави» в Італії
 - 7) створення Советського Союзу

§ 13. Виклики міжвоєнного часу

Пригадайте

- Якими були причини «Великої депресії»? Як світова економічна криза вплинула на ситуацію у світі?

1. Європа від економічної стабільності до світової кризи. Запровадження державного регулювання соціально-економічних процесів

У 1920–1930-х роках США та європейські країни пережили два унікальні періоди. Спочатку в «шадені двадцяті» відбувалося

стрімке економічне зростання, зумовлене вільною конкуренцією і невтручанням держави в економічне життя. Та невдовзі пасивна роль держави перестала бути перевагою. Навпаки — наслідком її стала світова економічна криза. «Велика депресія» змусила керівників держав повернутися до регулювання економіки: надання субсидій, державних кредитів, адміністрування податків.

Економісти дійшли висновку, що якраз у кризовий період має зростати роль держави в регулюванні економіки. Значний вплив на розвиток економічної думки в 1930-х роках справив англійський економіст **Джон Мейнард Кейнс**. Він вважав, що в умовах періодичних економічних спадів держава повинна брати на себе відповідальність не тільки за рівень виробництва, а й за платоспроможність населення. Економістів і політиків, які поділяють погляди Дж. М. Кейнса, називають *кейнсіанцями*.

Особистості

Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) — англійський економіст. Випускник Кембриджського університету, у якому згодом викладав економічну теорію. Вивчав міжнародні фінанси. Учасник Паризької мирної конференції, яку демонстративно залишив на знак протесту проти неправильних, на його думку, рішень. Праця про економічні наслідки Версальського мирного договору принесла йому світове визнання. У роки Другої світової війни — один із директорів Англійського банку; член палати лордів парламенту.

На противагу Дж. М. Кейнсу, *монетаристи* вважали, що визначальним чинником економічної стабільності є кількість грошей в обігу. Вони доводили, що світову економічну кризу спричинили негаразди з грошовим курсом і відсотковими ставками.

Економічні погляди кейнсіанців і монетаристів

	Погляди кейнсіанців	Погляди монетаристів
Регулювання доходів і видатків держави	У часи зниження економічної активності розумне регулювання державою доходів і видатків може стимулювати економічну активність.	Регулювання доходів і видатків не здатне забезпечити довгострокове зростання виробництва.
Перевищення видатків державного бюджету над доходами	Виникає тоді, коли держава різко збільшує державні видатки.	Щоб надходження і видатки з державного бюджету були врівноваженими, держава не повинна надмірно втручатися в економіку.

Збільшення кількості грошей в обігу	Друкування додаткових грошей допустиме тоді, коли їх не вистачає в бюджеті для покриття видатків.	Незалежно ні від чого, друкування державою додаткових грошей не має перевищувати 3–4 % на рік.
Інфляція	Вона менш небезпечна, ніж зростання безробіття, адже інфляцію можна контролювати та стримувати.	Інфляція — найбільша небезпека для економіки й добробуту людей.
Безробіття	Безробіття — головне зло для економіки, адже тягне за собою страйки, припинення виробництва й соціальні протести.	Ринок краще врегулює ситуацію в економіці, ніж будь-яка держава. Не потрібно аж надто витрачатися на допомогу безробітним, щоб спонукати їх до якнайшвидшого віднайдення роботи.

З настанням «Великої депресії» та в післякризовий період держави посилили контроль і регулювання, зокрема щодо експорту й імпорту товарів і послуг. Ринкова економіка, яка в період «процвітання» саморегулювалася на засадах вільної конкуренції, стала підконтрольною державі. Це, своєю чергою, запобігло черговій кризі перевиробництва.

Державне регулювання, а також соціальне страхування, допомога у зв'язку з безробіттям, установлення гарантованої зарплати — ці й інші державні заходи сприяли стабілізації у сфері виробництва й продажу товарів. Державне регулювання охопило також *банківську сферу*. Важливим кроком у США було страхування банківських вкладів.

У Німеччині завдяки втручання держави було врятовано від краху найбільші банки. У Франції розробили закон, за яким держава контролювала й регулювала банківську діяльність. Відтепер французькі банки мали проходити державну реєстрацію й доводити свою життєздатність. Ця система виявилася такою стійкою, що навіть уряди Народного фронту не наважилися націоналізувати «Банк де Франс» — найбільшу банківську установу країни.

У Великій Британії держава не вдавалася до жорсткого регулювання діяльності банків, адже впродовж 1930-х років країні пощастило уникнути їхнього банкрутства. Британська фінансова система виявилася міцнішою, ніж в інших країнах. Загалом у Європі втручання держави у фінансову сферу після «Великої депресії» було доволі м'яким і ненав'язливим.

Спільними зусиллями держави та підприємців не лише було подолано наслідки кризи, а й закладено підвалини майбутньої стабільності. Перехід до державного регулювання також послабив соціальне напруження.

2. Європа перед вибором між демократією та авторитаризмом. Радикалізація політичного життя

Унаслідок війни й «Великої депресії» віра в демократію, міжнародне право та недоторканність особи й майна серед багатьох людей похитнулася. Чимало з них почали схилитися до думки, що тільки

авторитаризм може забезпечити їм спокійне та заможне життя. Такі погляди були найпоширенішими в країнах, які або програли Першу світову війну (Німеччина та Росія), або ж не отримали від перемоги того, на що, на їхнє переконання, вони заслуговували (Італія). Заради кращого майбутнього й задоволення власних інтересів немало людей погоджувалося відсторонено спостерігати за злочинами влади, аби лише вони не стосувалися їх особисто.

Набирав силу *тоталітаризм*; тоталітарні режими в період між світовими війнами було встановлено в Советському Союзі, Італії та Німеччині.

Характерні ознаки тоталітарних режимів

1. *Однопартійна диктатура*. Партію створювали за зразком середньовічних рицарських орденів. У СРСР Ленін і Сталін, хоча б про людське око, імітували партійну демократію і проводили з'їзди, вибори керівника партії тощо. В Італії Б. Муссоліні й у Німеччині Гітлер цього не потребували, бо вони уособлювали націю, партію та державу. Усі три режими — комуністичний, фашистський та нацистський — трималися завдяки придушенню політичних опонентів.

2. *Культ особи «вождя»*. Це неодмінна ознака всіх тоталітарних режимів. Він ґрунтується насамперед на звеличенні особи «вождя» та ідеї, яку він уособлює. Вождь ніколи не помиляється, володіє даром провидця. Ті, хто сумнівався, ставали ворогами не лише диктатора, а й кожного «законослухняного» громадянина.

3. *Партійно-державна еліта*. Залучені до управління нові кадри становили окрему касту суспільства. У Німеччині й Італії основою панівної еліти були вихідці із середніх класів, а в СРСР — із робітників і селян. Однак ні тих, ні тих не допускали до найвищих ешелонів влади. На владному олімпі перебували «вождь» і його найближче оточення. Тут панували кругова порука, чіткий поділ на ранги.

4. *Цілковитий контроль над економікою*. У всіх тоталітарних країнах відбулось одержавлення господарства. У СРСР було впроваджено п'ятирічні плани, згодом планову модель перейняли фашисти й нацисти. Тоталітарні режими, за винятком СРСР, не зазіхали на приватну власність, але змушували виробників обслуговувати владу.

5. *Політичний контроль*. За тоталітаризму людина позбавлена вибору. Режим жорстко контролює не тільки інформацію і культуру, а й думки людей. За демократії основу громадянської свідомості становлять право й закон, принаймні в теорії. В умовах тоталітаризму первинним є не закон, а довіра до «вождя» або страх. Вибори ж зводяться до механічного голосування за визначених владою кандидатів.

Словник

Авторитаризм (від латин. *autoritas* — вплив, влада) — політичний режим, за якого влада зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб. Супроводжується значним обмеженням діяльності політичних партій та організацій, свободи слова й виборності державних органів, політичними репресіями.

6. Утручання в приватне життя громадян. Будь-який вияв індивідуальності розцінювався як загроза владі. Завдяки існуванню відданих «вождю» поліції та армії стають можливими арешт, ув'язнення і навіть фізичне знищення будь-кого незгодного.

Тоталітарні режими сформували особливий тип людей — *«homo totalitaricus»* («людина тоталітарна»), які сліпо довіряли владі, покійно схилялися перед силою, ототожнювали себе з партією і «вождем».

7. Репресії та переслідування. Їх здійснювали спеціальні каральні органи, виправні табори слугували запорукою стабільності тоталітарних режимів. Про решту дбав «вождь». Якщо реальних ворогів не знаходили, їх вигадували: «троцькісти», «шкідники» і «шпигуни» в ССРСР; євреї — у Німеччині; антифашисти й заможні західні держави — в Італії.

Виокремлюють три основні різновиди тоталітарного режиму у ХХ ст.: *комунізм*, або *більшовизм* (СРСР), *фашизм* (Італія), *націонал-соціалізм*, або *нацизм* (Німеччина).

- Проаналізуйте таблицю та визначте спільні й відмінні ознаки різновидів тоталітаризму.

Різновиди тоталітаризму

Комунізм	Фашизм	Націонал-соціалізм
Розпливчата теорія (програма)	Розпливчата теорія (програма)	Розпливчата теорія (програма)
Диктатор (вождь): у ССРСР — Ленін і Сталін	Диктатор (вождь) (в Італії — дуче Б. Муссоліні)	Диктатор (вождь) (у Німеччині — фюрер А. Гітлер)
Націоналізм під прикриттям «інтернаціоналізму»	Націоналізм	Націоналізм
Однопартійна система	Однопартійна система	Однопартійна система
Зневага до особистих прав	Зневага до особистих прав	Зневага до особистих прав
Держава понад усе	Держава понад усе	Держава понад усе
Відсутність демократії	Відсутність демократії	Відсутність демократії
Заперечення соціальних класів (віра в безкласове суспільство)	Віра в соціальні класи (класове суспільство має узгоджувати інтереси аристократії, робітників, середніх і нижчих класів)	Віра в соціальні класи (класове суспільство має узгоджувати інтереси аристократії, робітників, середніх і нижчих класів)
		Расизм

- Перегляньте відео з попередженням французького політика про «смертельну ілюзію» авторитаризму в сучасній Європі. Як ви вважаєте, що мав на увазі промовець під «авторитарною демократією» і «авторитетом демократії»?

3. Громадянська війна в Іспанії (1936–1939)

Боротьба між демократією і тоталітаризмом набула драматичної форми в Іспанії, де громадянський конфлікт переріс у міжнародний. У 1931 р. на тлі економічної кризи в Іспанії була повалена монархія та проголошена республіка. На виборах 1936 р. перемогу здобув блок лівих партій — Народний фронт. Уряд Народного фронту значно скоротив безробіття, провів земельну реформу, відновив автономію Каталонії та проголосив інші, соціалістичні за своїм змістом реформи.

Однак політика Народного фронту розколола іспанське суспільство. Прийшовши до влади під гаслами свободи й демократії, звільнивши політичних в'язнів, республіканці відправили до тих самих в'язниць своїх політичних опонентів, обмежили діяльність опозиційних газет.

Економічна політика уряду й потурання захопленню робітниками підприємств, на яких вони не зуміли налагодити виробництво, призвели до виведення капіталів за кордон. У країні стрімко підвищилися ціни на продукти й товари масового попиту, підприємства банкрутували, їх закривали, а робітники знову ставали безробітними. Швидкими темпами зростала злочинність.

Улітку 1936 р. в іспанському Марокко група вищих військових повстала проти уряду Народного фронту. Заколот підтримали 80 % іспанських військовиків, моральну підтримку надала католицька церква. Очолив заколот генерал *Франсіско Франко*.

Іспанська нація розкололася на два табори: одні продовжували підтримувати Народний фронт, а інші симпатизували заколотникам. Кожний табір любив «свою» Іспанію, і що більшою була ця любов, то більшою була ненависть і нетерпимість до прихильників «іншої» Іспанії.

Збройний конфлікт, що розпочався, був також релігійною війною і національним конфліктом, протистоянням між революцією та контрреволюцією. Це була перша війна, у якій зіштовхнулися фашизм, нацизм і комунізм.

- Перегляньте документальний фільм «Громадянська війна в Іспанії (1936)». Яку ціну заплатили іспанці під час громадянської війни?

Громадянська війна в Іспанії спричинила гостру міжнародну кризу, стала одним із трьох *вогнищ війни у світі* (про два інші вогнища війни йтиметься в § 18). Советський Союз підтримав республіканців, прихильних до Народного фронту, а Німеччина й Італія — націоналістів, які стали на сторону Ф. Франко. Першим активно втрутився в конфлікт Б. Муссоліні, який відправив на допомогу націоналістам військові літаки. Генерала Франко підтримав також Гітлер. ССРСР, своєю чергою, на допомогу республіканцям таємно відправив кілька тисяч

вояків, сотні військових літаків, танків, гармат, кулеметів та іншої зброї. Комінтерн сформував із добровольців інтернаціональні бригади.

Свідчення

«Громадяни Советського Союзу тільки виконують свій обов'язок, надаючи допомогу революційним масам Іспанії. Вони усвідомлюють, що звільнення Іспанії від гніту фашистських реакціонерів — це не приватна справа іспанців, а спільна справа всього передового й прогресивного людства».

З телеграми Сталіна керівникам Комуністичної партії Іспанії (Газета «Правда». — 1936. — 16 жовтня)

Загалом на стороні республіканців воювали понад 42 тис. добровольців-інтернаціоналістів із багатьох країн, а на стороні іспанських націоналістів — понад 300 тис. іноземних добровольців.

На початку громадянської війни націоналісти зазнали кількох поразок і контролювали лише третину території країни. Та невдовзі вони перехопили ініціативу. Незважаючи на стійкість республіканців під час оборони Мадрида (1936), у битві під Гвадалахарою (весна 1937 р.) і при захопленні Теруеля (кінець 1937 р.), їхнє становище погіршувалося.

Символом трагізму тогочасних подій стало бомбардування навесні 1937 р. за наказом Ф. Франко німецькою та італійською авіацією м. Герніки на півночі Іспанії. Упродовж двох годин на місто було скинуто десятки тонн авіабомб. Разом із бійцями республіканської армії загинуло кілька тисяч мирних громадян. Герніка була зловісною демонстрацією того, що невдовзі мало відбутися по всій Європі.

Наприкінці 1938 р. націоналісти остаточно змінили хід війни. Вони прорвали оборону республіканських військ і вибили їх із Барселони. На початку наступного року націоналісти зайняли Каталонію, а навесні почався їхній загальний наступ на всіх фронтах. Перехід на сторону заколотників командувача однієї з республіканських армій відкрив націоналістам шлях на Мадрид. Вони рухалися на столицю чотирма колонами, а п'яту сформували жителі міста — противники республіки. Відтоді вислів «п'ята колона» став синонімом зради.

В останні дні березня 1939 р. Мадрид капітулював, а 1 квітня генерал Ф. Франко оголосив про закінчення війни. Було повідомлено про 1 млн загиблих, проте більшість істориків схиляється до вдвічі меншої цифри.

В Іспанії на довгі роки було встановлено диктатуру Ф. Франко. Тільки за перший повоєнний рік переможці стратили майже 100 тис. співвітчизників, ще 2 млн осіб кинули до в'язниць і концтаборів.

м. Герніка після бомбардування. Іспанія. Фото. 1937 р.

4. Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя: комунізм, соціал-реформізм, неолібералізм, інтегральний націоналізм, фашизм і нацизм

Міжвоєнний період — час осмислення нових явищ і пошук відповідей на економічні, соціальні та глобальні виклики. Нові реалії суспільного життя оцінювали з погляду провідних на той час ідеологій.

Комунізм на словах був ідеологією рівності, якої можна досягти, знищивши приватну власність. Робітничий клас (пролетаріат) повинен повстати проти своїх роботодавців (буржуазії) і заснувати нове безкласове суспільство без приватної власності.

Однак після того як комуністи захопили владу в Росії та був створений Комінтерн, вони почали застосовувати агресивні методи в міжнародному масштабі. Політика ССРСР і Комінтерну мала на меті експорт комуністичних революцій за кордон. Протидія комуністичній експансії — один з основних напрямів протистояння між демократичними силами й тоталітаризмом.

Фашизм і націонал-соціалізм були двома різновидами тоталітаризму, що, як і комуністична ідеологія, впливали на світову історію в міжвоєнний період. *Соціал-реформізм, неолібералізм та інтегральний націоналізм* також мали як своїх палких прихильників, так і безкомпромисних противників.

Соціал-реформізм

Соціал-реформісти сподівалися на «вростання» капіталізму в соціалізм, відхиляли комуністичні заколоти як спосіб приходу до влади, обстоювали проведення соціальних реформ із метою підвищення рівня життя людей. Вони відмежовувалися від ССРСР, Комінтерну й комуністів у своїх країнах. Яскравим представником соціал-реформізму був французький політик Л. Блюм.

Неолібералізм

Ґрунтувався на принципі саморегулювання економіки. До «Великої депресії» неоліберали виступали за пасивне державне втручання в економіку, вільну конкуренцію, використання принципів вільного ціноутворення, провідну роль в економіці приватної власності й недержавних господарських структур. Неоліберали захищали економічну свободу, критикували тоталітаризм і соціалізм. Економіка вільного, з погляду лібералів, суспільства має базуватися на вільних цінах і конкуренції.

Інтегральний націоналізм

Розглядав націю як нерозривне ціле й передбачав беззастережне підпорядкування особистості інтересам нації як найвищої цінності. Прояви інтегрального націоналізму спостерігались у той час в Угорщині, Югославії, Польщі, Туреччині. На теренах України та серед української політичної еміграції інтегральний націоналізм сповідували Д. Донцов та його послідовники, Організація українських націоналістів (ОУН).

Основні події

1936–1939 рр. — громадянська війна в Іспанії.

Закриття та завдання

1. Запровадження на початку 1930-х років державного регулювання економіки було, на вашу думку, вимушеним чи запланованим кроком? Наведіть аргументи на користь вашої точки зору.
2. Охарактеризуйте причини появи, природу й види тоталітарних режимів. Готуючи відповідь, скористайтеся таблицею на с. 127.
3. Охарактеризуйте основні ознаки комунізму, соціал-реформізму, нео-лібералізму, інтегрального націоналізму, фашизму й нацизму.
4. Якими були причини громадянської війни в Іспанії? Як ви оцінюєте втручання Італії, СРСР і Німеччини в іспанський внутрішній конфлікт? Чи не було це міжнародною війною на території Іспанії, а не громадянською війною в Іспанії? Аргументуйте вашу позицію.
5. Під час війни в Іспанії Гітлер заявив: «Зважаючи на перебіг подій... воєнні дії в Іспанії швидко не закінчатся... З іншого боку, для Німеччини стовідсоткова перемога Франко небажана. Навпаки, ми зацікавлені в продовженні війни й у збереженні напруженості в районі Середземного моря». Наскільки, на вашу думку, ці слова узгоджуються з тим, що Німеччина активно підтримувала Ф. Франко у війні проти республіканців? З яких причин Гітлер міг бути зацікавлений у затягуванні війни в Іспанії?
6. Чому, незважаючи на допомогу з-за кордону, прихильники республіки все ж зазнали поразки в громадянській війні? Чи міг, на вашу думку, результатом цієї війни бути іншим? Якщо міг, то за яких умов?

Матеріал до практичного заняття

«Тоталітарні режими: державний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю»

- Чи погоджуєтеся ви з твердженням І. Лосєва про те, що тоталітаризм народжується не з диктатур чи тиранії, а з «демократії без берегів»? Які відомі вам історичні події чи факти доводять або, навпаки, спростовують такий погляд на природу зародження тоталітаризму?

«Тоталітаризм у Європі зароджувався не з диктатур, а з "демократії без берегів": із хаосу, свободи й лібералізму. З Лютневої революції в Росії 1917 р. народилася перша у світі тоталітарна держава більшовиків, з відносної демократичності Італії короля Віктора Емануїла III — фашизм Муссоліні, а з демократичної безладності Веймарської республіки — нацистська диктатура в Німеччині. Це не апологія диктатур, а запрошення до роздумів».

Ігор Лосєв, український політолог (Коли приходить хунта // Український тиждень. — 2017. — 20 вересня // <http://m.tyzhden.ua/History/200397>)

- Ознайомтеся з наведеними уривками з історичних джерел. Які ознаки тоталітаризму висвітлені в них?

РОЗДІЛ III. Провідні держави світу в міжвоєнний період

«Назвати основні ознаки сталінського тоталітаризму... — означає перерахувати звичайні характеристики військової організації. Советська Росія перетворилася на державу-гарнізон, у якій кожний насправді перебував в армії».

Р. В. Денієлз, англійський історик (Daniels R. V. Is Russia reformable? Change a resistance from Stalin to Gorbachev. — Bouldwr : London. West-view Press. 1988. — P. 20–21)

«Уряд має законодавчо оформити такі положення: 1) єдиною політичною партією в Німеччині є Націонал-соціалістична німецька робітничка партія; 2) той, хто підтримуватиме іншу партію чи організує іншу партію, буде покараний за вироком суду тяжкими роботами до трьох років чи ув'язнений на строк від шести місяців до трьох років.

Берлін, 14 липня 1933 р. Канцлер Адольф Гітлер (John M. Thompson. Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History. — Ginn and Company. 1977. — P. 681)

«Хвала Сталіну! Сталін сяє, як сонце. Сонце сяє лише вдень, а Сталін сяє вночі та вдень!»

Гасло із советського плаката

Німецький плакат із зображенням фюрера

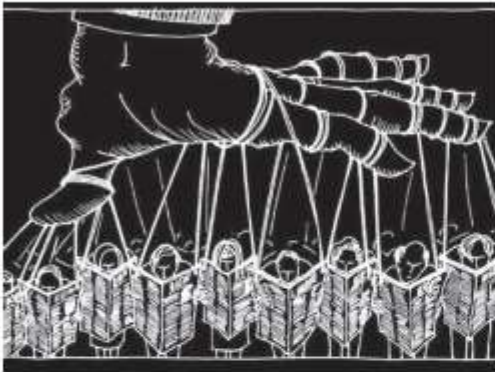
- Порівняйте політичні плакати із зображеннями Б. Муссоліні, Сталіна та Гітлера.
- Якими на цих плакатах постають італійський, советський та німецький диктатори?
- Які емоції в громадян мали формувати такі пропагандистські матеріали? Заради чого, власне, їх створювали?

Советський плакат із зображенням «вождя народів»

Італійський плакат із зображенням дуче

- Розгляньте малюнок. Яку ознаку тоталітарного режиму він відтворює?
- Чим ви можете пояснити велику увагу, яку тоталітарні режими приділяли інформації та медіа?
- Чи відомі вам приклади інформаційних воєн проти власного народу й проти іноземних держав, що відбуваються в сучасному світі?

- Розгляньте фото. Що зафіксувала фотокамера?
- Що для вас особисто символізують люди в протигазах?
- Чи можливо проявити індивідуальність в умовах, коли особистість змушена розчинятись у натовпі?

Оборона піонерів.
Фото В. Булли. 1937 р.

(Фотознімок вважають утіленням образу тоталітарного суспільства.)

Узагальнення до розділу III «Провідні держави світу в міжвоєнний період»

Етапи міжвоєнного періоду та їхні характерні ознаки

Післявоєнне відновлення (1919–1921)	<ul style="list-style-type: none"> • Нестабільний економічний розвиток. • Криза перевиробництва 1920–1922 рр. • Посилення державного втручання в економічне життя. • Збереження суперечностей між країнами, незважаючи на існування Версальської системи та Ліги Націй.
Етап стійкого економічного розвитку (1922–1928)	<ul style="list-style-type: none"> • Прогрес Німеччини у відродженні післявоєнної економіки завдяки плану Юнга. • Сталі темпи економічного розвитку провідних країн, особливо США. • Розвиток масового виробництва.
Світова економічна криза (1929–1933)	<ul style="list-style-type: none"> • Охопила всі країни з ринковою економікою. Найбільше постраждали США. Тоталітарні країни (СРСР та Італія) меншою мірою відчули вплив кризи. • Зумовила посилення державного втручання в економічне життя та регулювання соціальних відносин.

<p>Подолання наслідків «Великої депресії» (1934–1939)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Більшість країн, окрім тоталітарних держав (Італії, СРСР, Німеччини) і Японії — країн, що готувалися до військової експансії та поділу світу, — у другій половині 1930-х років перебувала в стані тривалої депресії.
---	--

Отже, у провідних демократичних країнах відбулася *перебудова економіки*. Основну роль почало відігравати *масове виробництво*. Широко впроваджувалися механізація, стандартизація, конвеєрні лінії. З поглибленням кризових явищ в економіці посилювалося *державне управління*.

У середині 1920-х років розпочався період стабілізації, який характеризувався спадом революційного руху, піднесенням економіки, послабленням зовнішньополітичних суперечностей.

Було *подолано політичну кризу*, пов'язану з німецькими репараціями. Німеччина звільнялася від значної частини виплат, США та Велика Британія надали їй кредити й країна швидко відбудовувалася.

Високі темпи промислового розвитку *Франції* були зумовлені великими репараціями з Німеччини, використанням саарського вугілля й лотаринзької руди, дешевої робочої сили в колоніях.

Великій Британії не вдалося повернути свою колишню могутність.

Економічне зростання *США* в 1920-х роках назвали епохою *«процвітання»*.

Порівняно стабільний розвиток післявоєнної світової економіки закінчився восени 1929 р., коли розпочалася *«Велика депресія»*. Основними її причинами стали монополізація виробництва та відсутність державного регулювання. Світова економічна криза, розпочавшись у США, швидко охопила Європу й увесь світ і тривала майже десятиліття.

Міжвоєнний період — це також *період утвердження тоталітарних режимів*: комуністичного, фашистського й нацистського. Екстремістський характер тоталітарних ідеологій спричинив гострі конфлікти, що вибухнули наприкінці 1930-х років.

Ліга Націй була спробою налагодити стабільні й відкриті міжнародні відносини. Проте вона не мала важелів впливу на політику агресивних держав і тому не змогла запобігти новій світовій війні.

Однак міжвоєнний період — це не тільки кризи й загострення міжнародних відносин. Жертви, яких зазнала Європа в роки Першої світової війни, змусили людей згадати про важливі *цінності*: турботу про рідних і близьких, цінування власного життя. Незворотним став процес зрівняння в правах жінок і чоловіків; жінки дедалі активніше брали участь у політичному й громадському житті.

Закимання та завдання

Підготуйте навчальний проект на одну з тем (на вибір):

- Геополітична ситуація у Європі в міжвоєнний період;
- Суспільне життя міжвоєнної Європи та його осмислення в наукових працях і мистецьких творах.

РОЗДІЛ IV

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 14. Польща й Чехословаччина в міжвоєнний період

Пригадайте

- Унаслідок яких подій з політичної карти Європи на понад століття зникла Польська держава?
- До складу якої держави входили чехи й словаки на початку ХХ ст.?

1. Відновлення польської державності

Більшість польських політиків пов'язувала відновлення незалежності з Першою світовою війною. Упродовж усіх воєнних років польський національний рух за відновлення державності не переривався. Чимало польських патріотів віддали за це своє життя або потрапили до російських, німецьких чи австро-угорських в'язниць і таборів.

Наближення завершення війни, Листопадова революція в Німеччині прискорили вирішення «польського питання». **1918 р.** після понад столітнього періоду зневажання і поділів на карту світу повернулася *Польська Республіка*.

11 листопада 1918 р., у день підписання Комп'єнського перемир'я і фактичного завершення «Великої війни», тимчасовий орган влади на польській території передав звільненому з німецької в'язниці відомому діячеві національного руху *Юзефу Пілсудському* повноваження командувача *Війська Польського* (польської армії).

Згодом ця подія стала символізувати початок Другої Речі Посполитої, а отже, відновлення польської державності. 11 листопада для польського народу — національне свято, а також день ушанування учасників збройного опору, які зробили вагомий внесок у відродження Польщі.

Особистості

Юзеф Клемент Пілсудський (1867–1935) — польський державний діяч. За співучасть у замаху на російського царя Олександра III відбув п'ятирічне заслання в Сибіру. У 1914 р. заснував Польську військову організацію й очолив Польські легіони, які воювали проти Росії. Згодом розірвав співпрацю з німецькою владою і був нею ув'язнений.

Очолював Польщу в 1918–1922 рр., після чого добровільно склав повноваження. У 1926 р. повернувся до влади й відтоді керував країною до кінця життя.

У процесі становлення Польської держави не вдалося, на жаль, уникнути протистояння між поляками й українцями в Галичині. Збройні сутички, що розпочалися 1 листопада 1918 р., призвели до людських утрат з обох сторін. 13 листопада 1918 р. було проголошено *Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)*. У ніч на 22 листопада поляки зайняли Львів, а український уряд перебрався до Тернополя. До середини червня 1919 р. Польща контролювала майже всю Східну Галичину.

До скликання сейму (парламенту) Ю. Пілсудського призначили тимчасовим *керівником держави*. Вибори до сейму, які відбулися на початку 1919 р., започаткували протистояння між парламентом та Ю. Пілсудським, якому парламентарі залишили переважно представницькі повноваження.

2. Становлення Другої Речі Посполитої

Поляки покладали великі надії на *Паризьку мирну конференцію*, на якій мали розглядати «польське питання».

Східні кордони Польщі для учасників конференції були менш важливими, ніж польсько-німецький кордон. Оскільки Д. Ллойд Джордж не погоджувався на передання полякам м. Гданська, то його проголосили «вільним містом» під мандатом Ліги Націй у межах польських митних кордонів.

Польщі також передали район Познані та частину Західної Пруссії, що відкрило полякам вихід до Балтійського моря. Після того як у процесі опитування в 1921 р. у Верхній Сілезії більшість населення висловилося за належність до Німеччини, у відповідь розпочалося польське повстання. Для припинення конфлікту Ліга Націй передала Польщі південну частину Верхньої Сілезії, а решту території — Німеччині. Сілезький район Цешина, де переважало польське населення, відійшов до Чехословаччини.

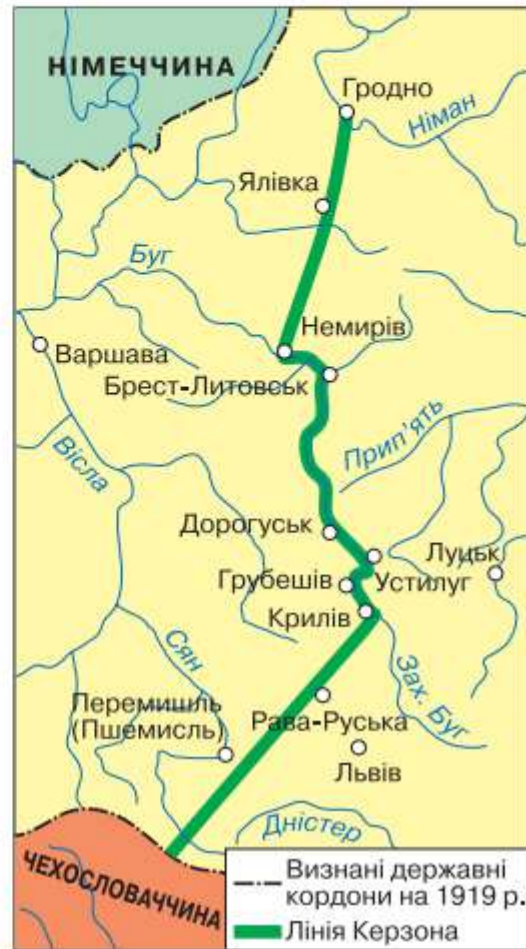
Паризька конференція визнала східні польські кордони по річці Буг. Водночас не було вирішено питання про належність Східної Гали-

чини. Лінія тимчасового східного кордону Польщі дістала назву «*лінія Керзона*» на честь британського міністра закордонних справ Джорджа Керзона.

Окрім територіальних проблем, полякам довелося вирішувати ще й таку проблему, як Росія. Керівники Росії вважали відновлення польської державності явищем «випадковим» і «тимчасовим», плекали плани насильного повернення Польщі до складу російської імперської держави. Неоголошена війна між країнами тривала понад рік. Наприкінці квітня 1920 р. Ю. Пілсудський уклав із *Симоном Петлюрою* союз проти більшовиків на умовах входження до складу Польщі майже всієї Правобережної України.

Три польські армії та українські частини розпочали наступ в Україні. Розбивши дві російські армії, союзники підійшли до Києва. 6 травня польські кіннотники ввійшли до столиці України й на Хрещатику відбувся урочистий парад українських і польських військ.

«Лінія Керзона» та зміни території Польщі

Свідчення

- Як ви можете охарактеризувати настрої, що панували в польській армії, яка вступила на територію України, і реакцію українського населення?

«Важко описати ентузіазм війська, котре... йшло в глиб України до історичних рубежів давньої Речі Посполитої, до найбагатшого, найбуйнішого краю... Наша генерація... була вихована на... трилогії Г. Сенкевича [“Вогнем і мечем”]».

Корнель Кшечунович, ротмістр польської армії (K. Krzeczunowicz. Ostatnia kampania konna. Dzialania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego. — Londyn: Veritas, 1971. — S. 14)

«Український народ, який бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість С. Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а скоріше як різновид нової окупації. Отож український народ замість ентузіазму й радості зберігав понуре мовчання».

Тадеуш Махальський, ротмістр польської армії (T. Machalski. Ostatnia epopeja. Dzialania kawalerii w 1020 roku. — Londyn: B. Swiderski, 1969. — S. 47)

Словник

«*Лінія Керзона*» — умовна розмежувальна лінія, запропонована Дж. Керзоном як можливий східний кордон відновленої Польської держави.

Проте невдовзі ситуація ускладнилася, оскільки польсько-українські війська розтягнулися широким фронтом. На початку липня росіяни, перегрупувавши сили, перейшли в контрнаступ і прорвалися в тил польсько-українським військам південніше Києва, що загрожувало їхнім оточенням.

У середині серпня російська армія вже стояла під стінами Варшави. Не маючи сумніву у своїй перемозі, росіяни заздалегідь створили маріонетковий «польський» уряд на чолі з російським комуністом польського походження.

- Перегляньте відеофільм «1920 — Диво на Віслі». Як ви вважаєте, чи вдалося авторам фільму передати запеклість бою між російськими військами та польськими оборонцями?
- Що, на вашу думку, символізує участь у битві польського ксьондза?

Польський плакат 1920 р. із закликом до поляків стати на захист батьківщини від російського вторгнення

У відповідь на навалу десятки тисяч поляків добровільно виступили на захист своєї країни під гаслом «Спочатку — Польща, а потім подивимося...». Тобто всі внутрішні політичні розбіжності й суперечки нація відклала на потім, поки тривала війна, і в загрозливі часи згуртувалася задля перемоги над ворогом. Ю. Пілсудський здійснював загальне керівництво обороною країни.

Як наслідок, під Варшавою сталося неочікуване для росіян і багатьох політиків у Європі та США: у середині серпня 1920 р. польська армія раптовим контрударом відкинула російські війська аж за Мінськ і тим самим поновила рівновагу. Ця визначна битва ввійшла в історію як «диво на Віслі».

Проте сил для здобуття остаточної перемоги Польща не мала. У жовтні 1920 р. в латвійській столиці м. Ризі вона уклала з Росією перемир'я, а наступного місяця залишки армії УНР відступили за р. Збруч. Згідно з Ризьким договором між Росією, комуністичним урядом Української Соціалістичної Радянської/Советської Республіки, який тоді представляв Україну, та Польщею (1921), за визнання советської України Польща отримала Східну Галичину.

3. Переворот 1926 р. Польща в період «санації»

Що далі від війни, то запеклішою ставала боротьба між Ю. Пілсудським і сеймом. Оскільки за конституцією повноваження президента були суттєво обмежені, він вирішив не балотуватися в президенти. Наприкінці 1922 р. першим президентом країни став Габрієль Нарутович. Через кілька днів після обрання його застрелив правий екстре-

міст. Сейм обрав президентом Станіслава Войцеховського, але це не додало країні стабільності.

Сейм та уряди (їх змінилося майже півтора десятка) не справлялися з проблемами. Багато поляків вірило, що тільки Ю. Пілсудський зможе владнати ситуацію. Як наслідок, у середині травня 1926 р. в Польщі відбувся переворот. Вірні Ю. Пілсудському війська вирушили до столиці й розбили урядові частини, які стали на їхньому шляху. Президент та уряд подали у відставку; у Польщі розпочався період *санації*.

Польща в період «санації»

Політичний режим: обмежено вплив політичних партій; складна й заплутана виборча система; заборона офіцерам вступати до політичних партій; обмеження свободи слова й друку; тимчасовий характер і незначні (порівняно із ССРР і Німеччиною) масштаби репресій проти опозиції.

Державний устрій: президента республіки й прем'єр-міністра обирали в сеймі; після подій 1926 р. Ю. Пілсудський номінально зберіг посаду військового міністра; конституція 1935 р. обмежила повноваження президента (ділив владу з прем'єром і головою сейму); суттєво обмежено роль парламенту й водночас розширено повноваження виконавчої влади.

Економіка: відсутність централізованого управління; існування підприємств і господарств різних форм власності.

Суспільне життя: звеличення особи Ю. Пілсудського й водночас критика його опозицією; відсутність панівної ідеології; існування різноманітних молодіжних організацій (релігійних, скаутських та ін.).

Через сприятливі міжнародні обставини період «санації» виявився економічно найсприятливішим в історії міжвоєнної Польщі. Оскільки у Великій Британії страйкували шахтарі, експорт польського вугілля до Європи майже подвоївся. Також зріс продаж за кордон зернових, деревини, інших товарів і сировини. У країні скоротилося безробіття, зміцнів злотий, удалося врівноважити бюджет. Проте світова економічна криза звела нанівець перші успіхи.

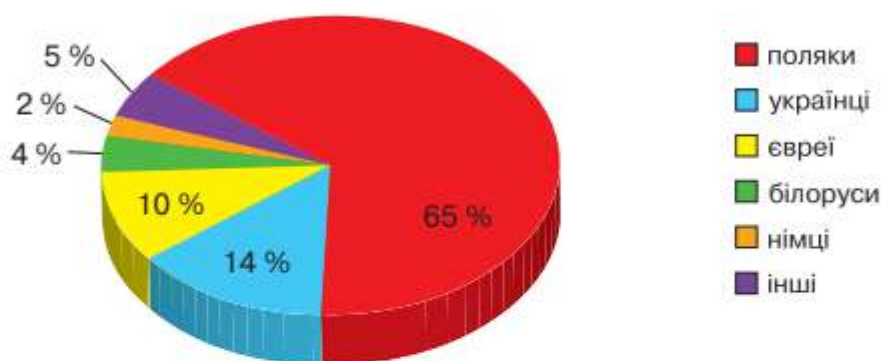
Міжвоєнна Польща була багатонаціональною державою. Крім української (переважно території Галичини й Волині), були ще й білоруська, німецька, єврейська та литовська громади.

До 1923 р., коли країни Антанти юридично передали Галичину Польщі, три галицькі воєводства (сучасні території Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей) мали отримати автономію в межах Польської держави, а в одному з міст упродовж двох років заснувати український університет. Проте до практичного втілення справа не дійшла. Галичину поділили на воєводства під загальною назвою Східна Малопольща.

Словник

Санація (від. латин. *sanatio* — оздоровлення) — самоназва авторитарного режиму Польської Республіки в 1926–1939 рр.

Етнічний склад населення Польщі (1939)

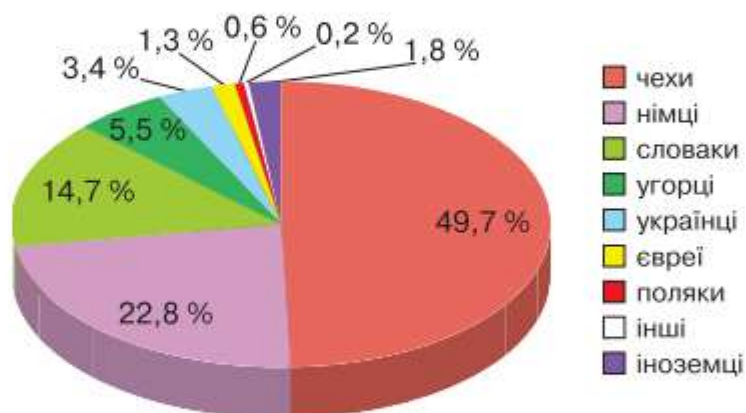
На українців польське законодавство поширювалося як на громадян Другої Речі Посполитої. Нерозв'язаність питання автономії час від часу породжувала конфлікти, інколи гострі й драматичні, між громадянами Польщі українського походження і державою. Водночас було чимало прикладів тісної взаємодії та співпраці між поляками й представниками інших національностей та українцями, що сприяло збереженню громадянського миру в країні.

Навесні 1935 р. Ю. Пілсудський помер. Після його смерті польську політику визначав тріумвірат у складі президента Ігнація Мосьціцького, міністра закордонних справ Юзефа Бека й командувача збройних сил маршала Едварда Ридз-Смігли.

4. Чехословацька Республіка в міжвоєнний період

Згідно з повоєнними мирними договорами, до складу ЧСР увійшли Чехія, Словаччина, Австрійська Сілезія з районом Цешина, населеним в основному поляками, і Богемія із Судетською областю з її переважно німецьким населенням. Те, що в Богемії, Моравії та Сілезії третину населення становили німці, стало підґрунтям майбутніх конфліктів.

Етнічний склад населення ЧСР (1930-ті роки)

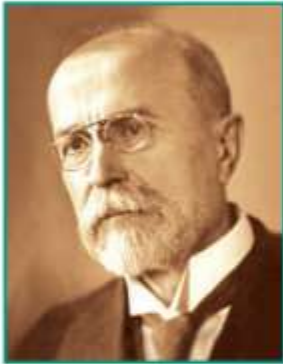

Державний устрій країни був закріплений у конституції 1920 р. На той час Чехословаччина була однією з найдемократичніших країн Європи. Зокрема, президент *Томаш Масарик* та інші чеські й словацькі урядовці приязно ставилися до українського визвольного руху й заохочували українську еміграцію до ЧСР.

Загалом у Чехословаччині в 1920-ті роки перебувало від 70 до 100 тис. емігрантів з України. Більшість із них становили колишні

Особистості

Томаш Гарріг Масарик (1850–1937) — перший президент Чехословаччини (1918–1935); філософ світового рівня. Науково обґрунтував доцільність створення об'єднаної « нової Європи », роль і місце « малих » націй у Європі та у світі. Після початку Першої світової війни виїхав за кордон, де очолив Чеську національну раду. Домігся підписання в США 1918 р. договору про об'єднання Чехії та Словаччини.

вояки й урядовці УНР, ЗУНР і Кубанської Народної Республіки, дипломати, співробітники політичних, економічних та інших українських закордонних представництв. У країні діяли українські навчальні й культурні заклади, громадські організації, виходили друком газети.

Сформований після виборів 1921 р. коаліційний уряд Е. Бенеша оздоровив фінансові справи й упорядкував економіку. Ці успіхи стали можливими завдяки « режиму економії » для населення. Як результат, невдоволення громадян необхідністю « затягнути паски » наростало, і наступного року уряд Е. Бенеша було замінено.

Свідчення

- *Що, на вашу думку, означають висловлення: «Масарик не вважав чехів пасажирами, які спізналися на всесвітній потяг демократії» і «демократія та французька армія... були непереможними»?*

«Змагання чехів за незалежність набували законності, оскільки Габсбурги були неспроможні позбутися традиційного авторитаризму й католицького догматизму... Масарик не вважав чехів пасажирами, які спізналися на всесвітній потяг демократії. ...Він використав свою версію чеської історії як засіб формування прозахідної зовнішньої політики: потрібно було забезпечити чеську демократію союзом із Заходом... Демократія та французька армія... були непереможними».

Ернест Геллнер, англійський дослідник (Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. — Київ : Таксон, 2003. — С. 286–288)

На тлі урядової кризи активізувалися радикальні політичні сили, які застосовували екстремістські методи боротьби. У відповідь Національні збори ухвалили закон «Про охорону республіки».

Щодо господарського життя Чехословаччини, то економіка республіки розвивалася досить успішно, допоки світова економічна криза не звела нанівець її здобутки.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію та Велику Британію. У середині 1930-х років вона уклала з Францією договір про взаємодопомогу. Подібну угоду було укладено із СРСР, однак вона набувала чинності за умови, що спочатку допомогу Чехословаччині буде надано Францією і тільки потім Советським Союзом. Чехословач-

чина остерігалася, що советські війська, увійшовши на заклик уряду на її територію як союзник, швидко перетворяться на окупантів. Зважаючи на зростання загрози нападу Німеччини, влада майже половину державного бюджету спрямовувала на зміцнення армії.

5. «Судетська проблема»

Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів з їхнім гаслом об'єднання в кордонах рейху «співвітчизників», тобто всіх вихідців із Німеччини й Австрії, а також усіх німецькомовних, Чехословаччина стала об'єктом агресивних дій нацистської Німеччини.

Нацисти розробили кілька варіантів плану нападу на Чехословаччину. Гітлер зупинив переговори із чехами й розпочав проти них пропагандистську кампанію в німецькій пресі, приводом до якої стала «судетська проблема» — питання про громадян ЧСР німецького походження, більшість з яких (понад 3 млн осіб) проживала в Судетській області на кордоні з Німеччиною та Австрією. Як громадяни ЧСР судетські німці мали широкі права, зокрема право здобувати освіту рідною мовою, організовувати власні партії.

Після приходу до влади Гітлера серед чехословацьких німців посилювався *сепаратистський рух*, який підігрівала Судето-німецька партія. Її прихильники відкрито заявляли про необхідність виходу Судетської області зі складу Чехословаччини та приєднання цієї території до Третього рейху. Організація мала потужну підтримку Гітлера. Виступаючи в рейхстазі на початку 1938 р., він заявив: «Німеччина... домогатиметься об'єднання *всього німецького народу*».

На території Німеччини почали створювати спеціальні ударні роти судетських сепаратистів для здійснення диверсій у Чехословаччині. Їхній керівник К. Генляйн неодноразово їздив до Берліна для отримання від нацистської верхівки інструкцій щодо підривної роботи. Згідно з ними, генляйнівці мали повсякчас висувати неприйнятні для влади ЧСР вимоги й у жодному разі не задовольнятися будь-якими поступками чехів і словаків.

У 1937 р. керівництво Чехословаччини опинилося в складному становищі: Велика Британія та Франція, які проводили політику «умиротворення» Гітлера, наполягали на задоволенні вимог судетських німців, оскільки не були налаштовані сваритися з Німеччиною в разі її нападу на ЧСР. Навесні 1938 р. в німецько-чехословацьких відносинах настала вибухонебезпечна криза; на кордоні вже стояла 200-тисячна німецька армія.

Чехи і словаки були налаштовані рішуче, але в останній момент німецькі війська зупинилися, а потім відійшли від кордону. Восени

Словник

- **Судетська проблема** — штучно створена Німеччиною криза для виправдання нацистських претензій на Судетську область у Чехословаччині, населену переважно етнічними німцями.
- **Сепаратистський** (від латин. *separatus* — окремих) **рух** — політичний рух за відокремлення частини території від держави.

сепаратисти спробували ще раз спровокувати конфлікт, однак були розігнані урядовими військами. До пори до часу вони зачалися в очікуванні наказу з Берліна здійснювати нові провокації.

Свідчення

- Як, на вашу думку, характеризують позицію Великої Британії слова її високопосадовця? Чи траплялися вам подібні підходи в сучасній міжнародній політиці? Наведіть приклади, якщо вони вам відомі.

«Чехословаччина не варта шпор навіть одного британського гренадера».

Александр Кадоган, заступник міністра закордонних справ Великої Британії (The Diaries of Sir Alexander Cadogan O. M. 1938–1945. — London, 1971. — P. 63)

Основні події

1918 р. — відновлення Польської держави; створення Чехословаччини.

1920–1921 рр. — советсько-польська війна.

1926–1939 рр. — режим «санації» в Польщі.

Заняття та завдання

1. Поясніть зміст понять «санация» та «сепаратистський рух».
2. Яке місце на Паризькій мирній конференції займало польське питання та як воно було пов'язане з українським питанням?
3. Використавши висловлення К. Кшечуновича та Т. Махальського (с. 137), охарактеризуйте перебіг і результати советсько-польської війни 1920 р.
4. Які цілі переслідувала Польща, укладаючи союзницьку угоду із С. Петлюрою, а які — українська влада, підписуючи угоду з Польщею?
5. Назвіть важливі ознаки режиму «санация» в Польщі. Чи був, на вашу думку, «санацияний» режим тоталітарним?
6. Які події відображено в наведеному нижче тексті й що вам про них відомо? «Громадянську війну на вулицях Варшави супроводжувало не менш грубе зіткнення уявлень про вождя, який для повсталих важив набагато більше за честь і солдатську присягу, а для їхніх противників був заколотником, котрий виступив проти законного порядку Речі Посполитої».
7. Охарактеризуйте передумови й обставини утворення ЧСР.
8. Покажіть на історичній карті атласу території, які за мирними договорами сформували кордони Чехословаччини. Скориставшись діаграмою на с. 140, охарактеризуйте питому вагу українців у багатоетнічному чехословацькому суспільстві.
9. Охарактеризуйте причини й цілі маневрів нацистської Німеччини довкола «судетської проблеми», а також позицію із цього питання союзників Чехословаччини.
10. Знаряддям у руках якої країни були судетські сепаратисти і які цілі вони переслідували?
11. У чому, на вашу думку, полягає небезпека сепаратизму в сучасному світі? Які приклади сепаратизму в наш час вам відомі?

§ 15. Угорщина, Румунія, Болгарія та Югославія в міжвоєнний період

1. Угорська революція

До проголошеної в листопаді 1918 р. *Угорської республіки* країни Антанти поставилися як до вчорашнього ворога й висунули жорсткі територіальні претензії. Ситуацією скористалися угорські комуністи на чолі з *Бела Куном*, які почали готуватися до захоплення влади. З Росії до Угорщини було таємно переправлено тисячі угорців із числа військовополонених, які симпатизували комуністам, а також кулемети, гармати й інше озброєння.

Навесні 1919 р. комуністи захопили владу й проголосили *Угорську советську республіку*. Вони націоналізували землю, банки, підприємства вугільної промисловості, транспорт, сформували Червону міліцію та Червону армію.

Відбулося масове вилучення в населення коштів, майна, коштовностей. Проти незадоволених застосовували «червоний терор». Згодом противники комуністів відповіли їм «білим терором».

За рішенням Паризької конференції в Угорщину було введено румунські й чехословацькі війська. Улітку 1919 р. комуністичний уряд Б. Куна склав свої повноваження, і в Угорщину ввійшли війська держав Антанти. Б. Кун та його соратники втекли з країни й на цьому Угорська советська республіка завершила свою коротку історію.

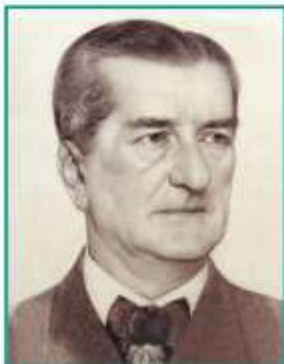
У неокупованій Антантою частині країни діяла національна армія під командуванням *Міклоша Горті*. У середині листопада вона ввійшла до угорської столиці.

2. Режим Міклоша Горті

Обраний на початку 1920 р. парламент ліквідував республіканський устрій та обрав *Міклоша Горті* регентом. Двічі впродовж наступного року імператор Карл Габсбург робив спроби повернути собі угорську корону, але проти цього рішуче виступали держави Антанти. Заколот прибічників відновлення на угорському троні Габсбургів восени 1921 р. було придушено, а Карла та його військо взято в полон. На початку листопада Габсбургів законодавчо позбавили права на угорський трон.

Особистості

Міклош Горті (1868–1957) — регент Угорщини в 1920–1944 рр., контрадмірал. З 1918 р. перебував на посаді командувача австро-угорським військово-морським флотом. Не збирався пов'язувати свою долю з повоєнною Угорщиною. Проте політика комуністичного уряду Б. Куна змінила його плани. Для повалення комуністичного правління М. Горті створив та очолив національну армію.

За державним устроєм Угорщина фактично була парламентською республікою, але М. Горті мав потужний вплив на ситуацію в країні завдяки конституційним повноваженням, престижу й лояльності залежних від нього міністрів. Після завершення його правління жартували, що Угорщина була королівством без короля, керованим адміралом без флоту (Угорщина, як відомо, не має виходу до моря).

Поступово в країні встановився диктаторський режим: опозиційні партії було заборонено, вибори стали формальністю і на них незмінно перемагала панівна партія. Зусилля М. Горті були зосереджені на двох проблемах: перегляді обтяжливого для країни Тріанонського договору та впорядкуванні угорської політичної системи й економіки.

- Перегляньте документальний фільм «Угорщина: адмірал Горті покладає вінок з нагоди десятої річниці свого регентства (1930)». Що, на вашу думку, мала підкреслити помпезна церемонія та королівські почесті М. Горті?

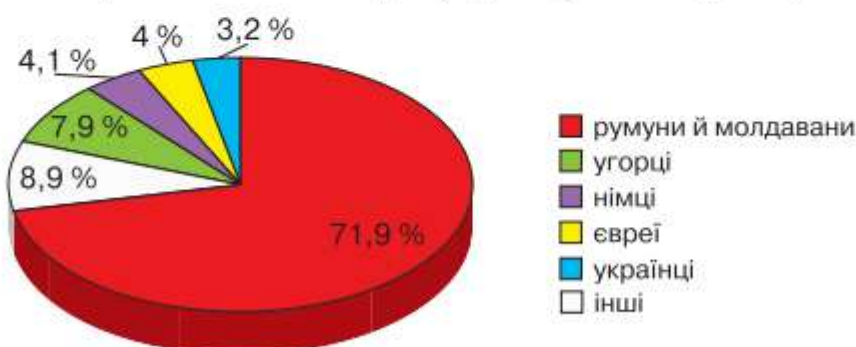
Наприкінці 1920-х років завдяки іноземним позикам Угорщина досягла довоєнного рівня промислового виробництва. Найвразливішою галуззю економіки залишалося сільське господарство. М. Горті зумів навести лад в економіці, однак досягнута стабільність виявилася нетривалою через «Велику депресію».

У зовнішній політиці М. Горті намагався підтримувати дружні відносини з фашистською Італією та націонал-соціалістичною Німеччиною. Згодом перевагу було надано Німеччині. У листопаді 1938 р. Угорщина взяла участь у поділі Чехословацької республіки, захопивши Південну Словаччину. На початку 1939 р. вона приєдналася до Антикомінтернівського пакту, а навесні вийшла з Ліги Націй. Тією ж весною угорські війська окупували Карпатську Україну, а наступного року Угорщина повернула собі Трансільванію.

3. Румунія в 1918–1937 рр.

Перша світова війна не принесла Румунії військової слави: більша частина її території була окупована, значно погіршилося економічне

Національний склад Румунії (1920-ті роки)

(Складено за: Dumitrescu N., Manea M., Nita C., Pascu A., Trandafir A., Trandafir M. *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a XII-a.* — București: Humanitas, 1999. — S. 142)

становище, загострилися соціальні суперечності. Повстання військових моряків на початку 1918 р. змусило короля *Фердинанда I* укласти в травні сепаратний мир із Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Гіркоту військової невдачі було підсолоджено територіальними надбаннями: у 1918 р. до Румунії приєднали Трансільванію та Бессарабію.

У листопаді 1918 р. Румунія включила до свого складу Північну Буковину. Загалом після війни територія і населення Румунії зросли більше ніж удвічі. На приєднаних територіях проводили *політику «уніфікації»* — поширення на нові землі загальнорумунського політичного й адміністративного устрою.

Свідчення

- Проаналізуйте наведені уривки з історичних документів та охарактеризуйте місце й роль України в процесі визначення долі Бессарабії в 1918 р.

«Поважніше доводимо до відома Вашої Ясновельможності таке: Бессарабщина як частина колишньої Російської імперії повинна належати Україні по праву спадкоємства, як державі, видаленій зі складу імперії та прилеглій безпосередньо до Бессарабщини, з якою Україна пов'язана етнографічно, а також спільністю культурних і матеріальних інтересів, і за принципом національного самовизначення, узятим за основу при визначенні державного кордону Берестейськими умовами між Україною та Центральними державами».

Зі Звернення представників Бессарабії до гетьмана П. Скоропадського (1918) (Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920-х роках. — Київ, 1999. — С. 185)

«Український уряд вважає, що всяка зміна колишнього румунсько-російського кордону, особливо в його північній та південній частинах, глибоко порушує політичні й економічні права УНР... З огляду на те, що тепер значна частина Бессарабії зайнята румунськими військами й питання про подальшу державну належність Бессарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мирній конференції, уряд УНР вважає обговорення й вирішення цього питання за можливе лише за участі та згоди Українського уряду».

З ноти протесту Міністерства закордонних справ УНР урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії (3 березня 1918 р.) (Робітнича газета. — 1918. — 10 березня)

«Учора о 8-й годині вечора молдавський парламент... виніс постанову про приєднання до Румунії Бессарабії як автономної провінції. ...З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що... таке питання може вирішити референдум».

З телеграми комісара Української Центральної Ради Ямкового (Кишинів, 10 квітня 1918 р.) (Нова Рада. — 13 квітня. — 1918 р.)

Гострою проблемою для Румунії було те, що в країні, де 80 % населення становили жителі сіл, пів мільйона селян були безземельними. Під час земельної реформи в «старій» Румунії між селянами розділили

2 млн га поміщицьких земель. Як наслідок, значно побільшало селян високого й середнього достатку, розширився внутрішній ринок, активізувався грошовий обіг. Розвиткові сільського господарства перешкоджали: перенаселеність сіл, нестача землі, низький життєвий рівень більшості селян, безробіття, переважання дрібних власників, відсутність чи недостатнє кредитування, низька продуктивність господарств, зростання цін на збіжжя, нездатність країни конкурувати на світовому продовольчому ринку.

Політичній нестабільності в Румунії сприяла й *династична криза*. У 1927 р. помер король Фердинанд I і, за законом, корону мав успадкувати його старший син Кароль. Проте Фердинанд I заповів трон сину Кароля, шестирічному Міхаю I, при якому було створено регентську раду. Тим часом із-за кордону повернувся Кароль, відібрав корону у свого сина й проголосив себе королем Каролем II.

- Перегляньте документальний фільм «Король Кароль» (1930). Кадри церемонії сходження на румунський трон Кароля II свідчать про великий інтерес до цієї події. Як ви вважаєте, які сподівання покладали на короля натовп, який супроводжував його, і суспільство загалом?

4. Королівська диктатура. Режим Іона Антонеску

Румунські послідовники Б. Муссоліні й Гітлера об'єдналися та створили партію «Залізна гвардія». Унаслідок учиненого ними терористичного акту загинув прем'єр-міністр країни. Кароль II діяв рішуче: він розпустив «Залізну гвардію», а її ватажка відправив до божевільні. Згодом король частково амністував румунських фашистів і навіть дозволив їм відкрито носити форму з відповідною символікою. На початку 1938 р. в Румунії було встановлено *королівську диктатуру* Кароля II.

Проте «Залізна гвардія», яка продовжувала діяти під іншою назвою, ще двічі спробувала здійснити державний переворот. Ці заколоти свідчили про хистке становище Кароля II.

На внутрішню політику Румунії істотно впливала міжнародна ситуація. Багата на нафту країна становила інтерес для Німеччини та ССРСР, які готувалися до війни. Румунія перебувала під постійним тиском ССРСР, який вважав Північну Буковину й Бессарабію «споконвічно російськими землями». Роль арбітра в планах румунської дипломатії відводили Б. Муссоліні, але зі зближенням ССРСР і Німеччини шанси Румунії на збереження нафти та втримання Північної Буковини й Бессарабії ставали примарними.

Румунія зважилася на зближення з Німеччиною, однак у радянсько-німецькому договорі, підписаному в серпні 1939 р., Німеччина визнала право ССРСР на Бессарабію. Улітку 1940 р. Румунія мусила

Словник

Королівська диктатура — політичний режим особистої влади монарха, який самовільно наділив себе повноваженнями, що виходять за межі прописаних у конституції країни.

змиритися з приєднанням до Советського Союзу не тільки Бессарабії, а й Північної Буковини. Тоді ж до Угорщини відійшла Північна Трансильванія, а до Болгарії — Південна Добруджа.

Зближення з Німеччиною не вберегло Румунію від територіальних утрат, а внутрішня ситуація ставала загрозливою для Кароля II. Тому він звернувся по допомогу до генерала *Іона Антонеску*, який перебував на засланні в одному з монастирів. Той у відповідь зажадав зречення Кароля II та посади прем'єр-міністра з надзвичайними повноваженнями для себе. На початку вересня 1940 р. Кароль II зрікся трону та виїхав із країни. Фактичним керівником країни став І. Антонеску, було сформовано новий уряд і встановлено авторитарний режим.

Особистості

Іон Антонеску (1882–1946) — румунський диктатор (1940–1944). Професійний військовий, ветеран Першої світової війни. У 1933 р. був призначений начальником генерального штабу румунської армії, у 1937–1938 рр. обіймав посаду міністра оборони. Після Другої світової війни був засуджений як військовий злочинець.

5. Болгарія в міжвоєнний період

Рішення царя Фердинанда I про вступ Болгарії у війну на стороні Центральних держав обернулося для неї великими людськими й матеріальними втратами. Невдоволенням болгар намагалися скористатися опозиційні до царя політичні партії, які заявили про повалення монархії та проголосили Болгарію республікою.

Наприкінці вересня 1918 р. повсталі військові частини підійшли до Софії, але забарилися зі штурмом. Уклавши перемир'я з Антантою, цар із допомогою німецьких військ придушив виступ. На початку жовтня Фердинанд I зрікся трону на користь свого сина *Бориса III* й виїхав до Німеччини.

У війні Болгарія зазнала великих втрат, за Нейїським мирним договором на країну було накладено суттєві обмеження.

У повоєнній Болгарії було ухвалено закони про трудову повинність і трудову поземельну власність, запроваджено прогресивний прибутковий податок, зменшено податки на землю і худобу, створено земельний фонд із монастирських і державних земель, обмежено спекулятивні операції, націоналізовано великі житлові будинки. Безземельні й малоземельні селяни отримали змогу купувати землю на пільгових умовах. Завдяки гнучкій зовнішній політиці, орієнтованій на Францію, Болгарії вдалося значно зменшити суму репарацій.

Успіхи уряду прискорили виступ правих, які за «нейтралітету» царя давно готувалися до захоплення влади. У 1923 р. вони здійснили державний переворот, поваливши уряд і змусивши царя затвердити новий, сформований заколотниками. Проте впродовж наступних трьох років уряд утратив довіру, і цар Борис III відправив його у відставку.

Після призначення царем уряду, що складався з представників Народного блоку — об'єднання у складі Демократичної, Радикальної, частини Націонал-ліберальної та інших партій, що переконливо виграли парламентські вибори 1931 р., у Болгарії сталися демократичні зміни: було дозволено діяльність заборонених раніше опозиційних партій, оголошено часткову амністію. Відбулися зміни на краще в економіці.

Проте піднесення тривало недовго — світова економічна криза відчутно вплинула на Болгарію: робочий день у промисловості став тривалішим, а реальна заробітна плата знизилася, чверть робітників втратила роботу, розорилися дрібні й середні селянські господарства.

Навесні 1934 р. група офіцерів здійснила військовий переворот. Заколотники фактично скасували конституцію, розпустили політичні партії, обмежили громадянські права й свободи; цар мусив виконувати роль «слухняного монарха». Однак більшість військових не підтримала заколотників, і згодом армія стала надійною опорою Бориса III. Напередодні Другої світової війни він зумів стати політичним лідером своєї країни.

6. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Проголошення Югославії

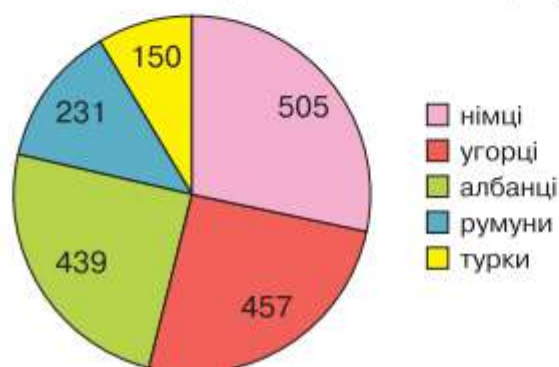
Перша світова війна відіграла вирішальну роль в об'єднанні південних слов'ян в одну державу. Улітку 1917 р. на грецькому о. Корфу відбулася зустріч між лідерами хорватських націоналістів і головою сербського уряду у вигнанні. У так званій «Корфській декларації» вони висловили згоду щодо створення сербсько-хорватсько-словенської держави.

Восени наступного року Народне віче словенців, сербів і хорватів проголосило об'єднання цих народів у державу. Водночас парламент Чорногорії заявив про об'єднання Чорногорії із Сербією. Унаслідок переговорів між цими двома державами 1 грудня 1918 р. було утворено **Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС)**. Панівною династією визнали Карагеоргієвичів; королем було обрано Александра I. Кордони новоутвореного королівства визнано післявоєнними міжнародними договорами.

У країні, майже дві третини населення якої становили селяни, провели аграрну реформу, у результаті якої було обмежено поміщицьке землеволодіння та створено прошарок середніх сільських господарів.

Було ухвалено конституцію королівства, яка, з одного боку, надавала громадянам політичні права й демократичні свободи, а з іншого —

Найчисленніші національні меншини в Королівстві сербів, хорватів і словенців (1918 р., тис. осіб)

- Проаналізуйте діаграму. Багатонаціональний склад населення королівства був, на вашу думку, запорукою його міцності чи, навпаки, — джерелом нестабільності?

робила сербів, які становили менше половини населення королівства, панівною нацією.

Без урахування етнічних та історичних кордонів було здійснено адміністративний поділ території королівства. Національні меншини почувалися скривдженими та звинувачували сербську більшість у *примусовій асиміляції*.

На початку 1929 р. король розпустив парламент, скасував конституцію й оголосив про зосередження у своїх руках усієї повноти влади. Восени того ж року країна офіційно отримала назву *Югославія*, а етнічні назви областей замінили новими, пов'язаними з назвами річок. Цим Александр I тільки посилив національне напруження в королівстві, перекроївши межі адміністративних одиниць так, що в кожній із провінцій більшість виборців становили серби.

Свідчення

- Наскільки переконливі аргументи короля Александра I щодо диктаторських проявів у його політиці?

«Існують три різновиди диктаторів: природжені диктатори, як Муссоліні; диктатори мимоволі, як, наприклад, Прімо де Рівера; і диктатори за звичкою — ті, хто лише виконують обов'язок, який засвоїли з дитинства. Цих останніх — а я належу до них — називають диктаторами тільки тому, що це модне слово, бо коли я розпустив югославський парламент на три роки... я був свідомий того, що будь-яка громадянська війна в Югославії означала б кінець для моєї країни. ...Тепер я парламентарний монарх».

Король Александр I міністру закордонних справ Франції Луї Барту (25 червня 1934 р.) (Genevieve Tabouis. 20 ans de suspense diplomatique. — Mayenne, 1958. — С. 235–236)

За два роки король ініціював прийняття нової конституції, яка частково обмежила права й свободи громадян. На міжнародній арені Югославія орієнтувалася на Францію, яка прагнула створити альянс між ССРСР, Польщею, Чехословаччиною, Францією, Румунією та Югославією. Натомість відносини між Югославією та Італією були напруженими.

- Перегляньте документальний фільм «Югославія в 1930-х роках». Який висновок про рівень життя населення Югославії у цей період ви можете зробити на його підставі?
- На відео в поле зору потрапляють мусульманські міські квартали, мечеті, люди в традиційному східному одязі. Чим ви поясните мусульманський вплив на території Югославії?

Словник

Примусова асиміляція — політика, спрямована на знищення національної ідентичності й у подальшому розчиненні народу через нав'язування йому мови та культури іншого народу.

Під час офіційного візиту Александра I до Франції в жовтні 1934 р. македонський терорист убив короля і смертельно поранив міністра закордонних справ Франції Л. Барту. Новим королем Югославії було проголошено старшого сина Александра I, одинадцятирічного Петра II. До досягнення ним повноліття *регентом* призначили принца Павла, двоюрідного брата загиблого короля.

У період регентства уряду вдалося поліпшити економічну ситуацію та послабити політичне напруження в країні. У зовнішній політиці відбулося певне зближення з Німеччиною та Італією. На початку 1939 р. політики, які вважали зближення з фашистами й нацистами хибним курсом, домоглися зміни уряду.

Уже під час Другої світової війни новий уряд у березні 1941 р. підписав угоду про приєднання Югославії до Німеччини та її союзників. Наслідком цього кроку став державний переворот прихильників орієнтації на Велику Британію та Францію. На початку квітня того ж року країна зазнала агресії Німеччини. Молодий король Петро II емігрував спочатку до Греції, а потім до Лондона. У середині квітня Югославію окупували німецькі війська.

Основні події

1918 р. — проголошення Угорщини республікою.

1918 р. — проголошення Королівства сербів, хорватів і словенців (з **1929 р.** — Югославія).

1934 р. — убивство короля Югославії Александра I.

Запитання та завдання

1. Поясніть зміст понять «примусова асиміляція» і «королівська диктатура».
2. Чи вважаєте ви закономірним крах комуністичного експерименту щодо проголошення Угорщини советською республікою? Обґрунтуйте відповідь.
3. Режим М. Горті його сучасники називали «авторитарним». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Наведіть аргументи на підтвердження своєї точки зору.
4. Наскільки, на вашу думку, впливав на стабільність румунського суспільства 1920–1930-х років його строкатий національний склад?
5. Порівняйте обставини більшовицького перевороту в Росії, установлення фашистської диктатури в Італії та нацистського режиму в Німеччині з установленням диктатури І. Антонеску. Що, на вашу думку, споріднює ці події, а чим вони відрізняються?
6. Як ви вважаєте, чим було зумовлене невдоволення болгар умовами Нейїського мирного договору (1919). Чи вважаєте ви, що вони суперечи-

Словник

Регент — особа, яка тимчасово править замість неповнолітнього монарха або в період хвороби короля.

ли «14 пунктам» В. Вілсона й міжнародним принципам, проголошеним після Першої світової війни? Якщо так, то яким саме із цих принципів суперечили умови договору?

7. На яких засадах створювалася Югославія? Як ви вважаєте, чи додавало країні стабільності те, що до її складу ввійшли території, відібрані за міжнародними договорами в інших країн?

8. Чи погоджуєтеся ви з аргументами короля Александра I (с. 163–164) щодо перевороту 1929 р.?

9. Який вплив на югославську зовнішню політику справили вбивство короля Александра I та військовий переворот у березні 1941 р.?

Матеріал до практичного заняття «Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом»

Аналіз історичного джерела

- На підставі аналізу наведених нижче документів зробіть узагальнений висновок про те, з якими країнами та з якими політичними діячами ототожнюється авторитаризм у країнах Центрально-Східної Європи в період між Першою та Другою світовими війнами.

«Після Першої світової війни глибоко антидемократична, продиктаторська хвиля напівтоталітарних і тоталітарних рухів заповонила Європу. Фашистські рухи поширювалися з Італії майже на всі центрально- та східноєвропейські країни (Чеська частина Чехословаччини була одним із примітних винятків). Але навіть Муссоліні... не намагався встановити цілком тоталітарний режим та обмежився диктатурою та однопартійним правлінням. Подібні нетоталітарні диктатури виникли в передвоєнній Румунії, Польщі, Балтійських державах, Угорщині, Португалії та франкістській Іспанії».

Ганна Арендт, німецька й американська філософиня (Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. — Київ : Дух і літера, 2002, — С. 357–359)

«У 1918–1920 рр. законодавчі органи було розпущено або вони втратили дієвість у двох європейських державах, за двадцять роки — у шести, за тридцять — у дев'яти... Єдиними європейськими державами з адекватними демократичними політичними інституціями, які безперервно профункціонували весь міжвоєнний період, були Британія, Фінляндія, Ірландська вільна держава, Швеція та Швейцарія. ...Старомодні авторитаристи чи консерватори: адмірал Горті..., маршал Пілсудський, визволитель Польщі; цар Александр, спочатку Сербії, а тепер уже об'єднаної Югославії; генерал Франсіско Франко в Іспанії — не мали жодної конкретної ідеологічної програми, окрім антикомунізму й традиційних для їхнього класу передсудів».

Ерік Гобсбаум, британський історик (Hobsbawn Eric. Age of Extremes. The short twentieth century. 1914–1991. — Abacus, 2000. — P. 111, 113)

«У 1930-х роках у всіх державах Балкан до влади прийшли авторитарні режими. ...Після Першої світової війни з'явилися й набули ваги комуністичні

та селянські партії; ...їх почали тіснити консервативніші політичні сили... Уряди країн захищали інтереси невеликої групи населення, котра й здійснювала керівництво державою; до неї, як правило, належали державні чиновники, військові, комерсанти, власники фабрик і великих маєтків, підприємці, а також представники інтелектуальних професій — юристи, лікарі та вчителі... Ця група осіб становила не більше 10 % населення».

Барбара Єлавич, американська історикиня (Єлавич Барбара. Історія Балкан. ХХ століття / пер. з англ. — Київ : Свенас, 2004. — Т. II. — С. 303)

- Розгляньте карикатуру 1930-х років «Гітлерівська музика для вух М. Горті».
- Яка, на вашу думку, ідея малюнка?
- Що поєднувало націонал-соціалістичну диктатуру А. Гітлера в Німеччині з авторитаризмом М. Горті в Угорщині?
- Чим вони відрізнялися? Чи правомірно ставити знак рівності між двома диктатурами й обома диктаторами?
- Чи можна, на вашу думку, вважати тогочасні порядки в Польщі авторитарним режимом? Готуючи відповідь, скористайтеся матеріалом § 14. Обґрунтуйте відповідь.

«Обстановка, що склалася в країні після травневого [1926] перевороту, характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, зберігалися демократичні інститути й Конституція 1921 р., з іншого — виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, незважаючи на парламент і політичні партії, використовуючи авторитет Пілсудського... Конституція 1935 р. ...завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона закріпила надзвичайну роль держави й виконавчої влади».

Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, українські історики (Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. — С. 470, 480)

- На яких основних змінах у політичному житті Румунії в період становлення в країні авторитаризму наголошує історик? Чим Румунія, на вашу думку, відрізнялася в цьому плані від інших країн Центрально-Східної Європи?

«Скасування судової незалежності та неупередженості, зростання ролі глави держави, відмова від багатопартійної системи, зміцнення державницьких партій (Національний фронт відродження, "Залізна гвардія"), культ особи... згуртування нації навколо лідера, агресивний етноцентризм... — усе це було офіційно освячене міфом про національну державу, будівництву якої був присвячений увесь процес румунської політичної та соціальної модернізації».

Мануель Гутан, румунський історик (Manuel Gutan. The Challenges of the Romanian Constitutional Tradition // Giornale di storia costituzionale / Journal of constitutional history. — 2013. — 25.01. — P. 234–235)

Узагальнення до розділу IV «Держави Центрально-Східної Європи»

Перебудова Центрально-Східної Європи після Першої світової війни була важливою подією в історії Європи. Збереження міжнародного миру вимагало від державотворчих націй особливого такту в ставленні до народів, які не вибороли права на власну державу.

У 1930-х роках у країнах Центральної та Південно-Східної Європи міцнішали *авторитарні режими*. Народ проголошувався «надкласовою цінністю», влада підживлювала націоналізм. Проте ставити знак рівності між авторитарними режимами в країнах Центральної та Південно-Східної Європи і фашистською, нацистською чи комуністичною диктатурами немає підстав.

Чехословаччина була єдиною країною в регіоні, яка уникнула авторитаризму й диктатури. Світова економічна криза не тільки погіршила соціально-економічну ситуацію в країні, а й посилила міжетнічне напруження. Це стосувалося насамперед понад 3 млн етнічних німців, більшість яких мешкала в прикордонній Судетській області.

Польща обрала в 1922 р. демократичний уряд, але через соціальні й економічні труднощі польське суспільство співчутливо сприйняло переворот Ю. Пілсудського в 1926 р. Наслідком перевороту стало запровадження режиму «санації». Увесь період між двома світовими війнами Польща намагалася бути рівновіддаленою від Німеччини та Советського Союзу. Проте зрештою рівновага порушилася, і Польща стала жертвою обох країн у Другій світовій війні.

Угорщина в міжвоєнні роки не відзначалася стабільністю. Після розпаду Габсбурзької імперії країна здобула незалежність, однак у 1919 р. ліберальний уряд був повалений угорськими комуністами. Але комуністичний експеримент виявився недовговічним. Наприкінці 1930-х років в Угорщині було встановлено авторитарний режим.

У *Румунії* король Кароль II у 1930 р. почав проводити з допомогою націоналістів політику воєнізації економіки, що посилювало позиції правих і націоналістичних партій. Восени 1940 р. у країні було встановлено авторитарний режим Й. Антонеску.

На *Балканах* у різних країнах тимчасово зміцнилася королівська влада в монархіях або встановилися диктатури. У *Болгарії* 1923 р. внаслідок державного перевороту було повалено режим Народного союзу, а через два роки відбулася невдала спроба комуністичного перевороту. Натомість військовий переворот 1934 р. не допустив фашизм у Болгарії. Роль болгарського царя в управлінні державою зросла, демократичні політичні партії змагалися на виборах до парламенту.

Закриття та завдання

- Підготуйте навчальний проєкт на тему «Українська еміграція в Центрально-Східній Європі: політична діяльність і культурне життя».

РОЗДІЛ V

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 16. Японія, Китай та Індія в міжвоєнний період

Пригадайте

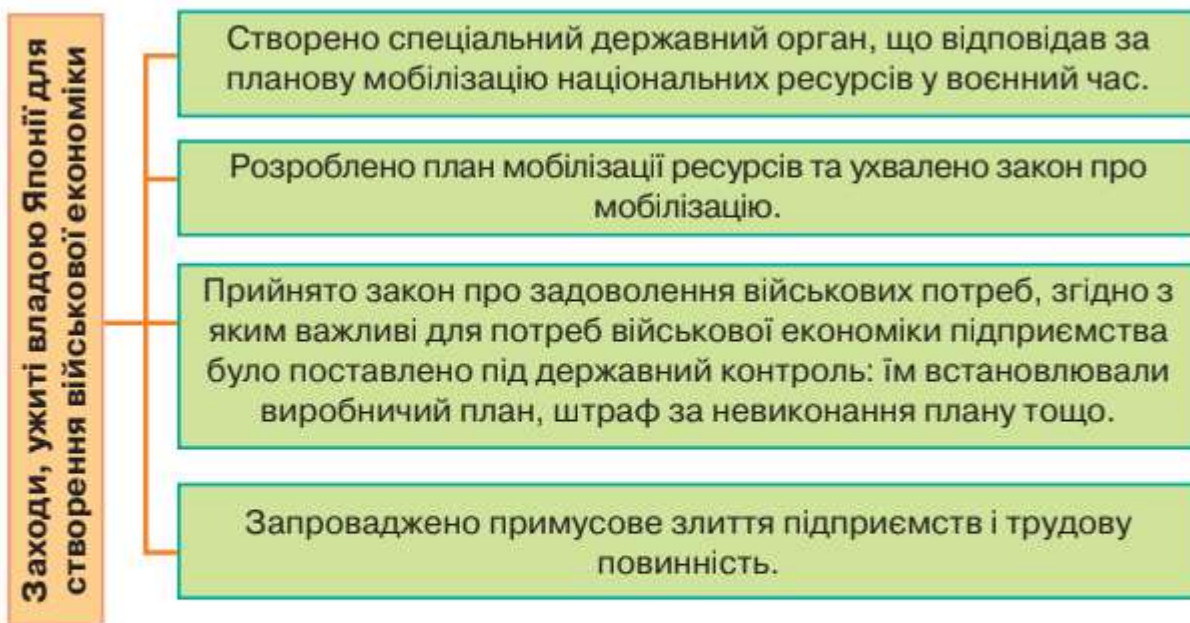
- Які політичні та соціально-економічні зміни відбулися в Японії наприкінці XIX ст.?
- Охарактеризуйте результати Синхайської революції в Китаї.
- Назвіть позитивні й негативні наслідки британського правління в Індії.

1. Японія. Мілітаризація економіки, державних інституцій та суспільної свідомості населення

Оголошуючи в серпні 1914 р. війну Німеччині, Японська імперія плекала надію розширити свій вплив у Китаї, на Далекому Сході й отримати німецькі володіння в зоні Тихого океану. Після війни японців спіткало гірке розчарування — Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. проголосила в Китаї політику рівних можливостей для всіх країн, і хоча Японія мала на Тихому океані третій за потужністю (після США й Великої Британії) військово-морський флот, вона вважала себе несправедливо ображеною західними державами, насамперед США.

У міжвоєнний період у Японії відбувалася *мілітаризація* країни. У 1930-х роках, особливо в часи «Великої депресії», перед Японією постали серйозні виклики, серед яких скорочення експорту й перенаселення країни. Такі обставини наштовхнули японських керівників на думку, що єдиною можливістю подолання економічних проблем країни є військова експансія для того, щоб отримати більше природних ресурсів і створити власну економічну імперію в Тихому океані.

На шляху до цієї мети Японія вирішувала триєдине завдання: *мілітаризація економіки, мілітаризація державних інституцій і мілітаризація суспільної свідомості населення.*

З другої половини 1930-х років, японську економіку було повністю перебудовано для ведення війни, тобто милітаризовано. Один за одним упроваджувалися заходи контролю та мобілізації людей, підприємств і ресурсів. Більшість японських фірм залишалися приватними, але були жорстко зрегульовані, щоб забезпечувати потреби армії. Японська промисловість збільшила випуск військової продукції, країна готувалася до активної участі у великій війні.

У Японії зміцніли військові та праві рухи, що чинили тиск на імператора, парламент й уряд. Провину за економічні проблеми було покладено на законодавчий орган, партійні уряди та їхню політику. *Хірохіто* (регент, а з 1926 р. — імператор Японії) не втручався у відносини армійської верхівки з парламентом та урядовцями, намагався утримувати рівновагу між цими силами.

Навіть прості люди, які зазвичай насторожено ставилися до милітаризму, були розчаровані роботою партійних урядів і стали більш прихильними до військових і націоналістів. Як наслідок, упродовж першої половини 1930-х років у японській політиці визначальну роль почали відігравати військові. Вони здійснили кілька спроб державного перевороту. І хоча ці спроби закінчилися невдачею, проте відіграли роль у милітаризації державних інституцій.

Генералітет намагався скористатися складністю післявоєнного життя для *милітаризації суспільної свідомості населення*. Ідея створення японської колоніальної імперії була популярною серед японців. Військові переконували, що в умовах нав'язування колишніми союзниками «несправедливих» договорів потрібно приховано накопичувати сили для «відновлення справедливості». Ідеологічним обґрунтуванням нагнітання милітаристських настроїв була ідея про «боже-ственне походження» Японії.

- Перегляньте документальний фільм «Японія. 1930». Яке враження справила на вас архітектура та краєвиди м. Нікко та о. Хонсю?

- Про які тенденції в розвитку Японії свідчить, на вашу думку, органічне поєднання історії та традицій країни (історичні будівлі, люди на вулицях у кімоно тощо) із сучасністю (потужні кораблі в порту, західне вбрання частини людей)?
- Знайдіть на політичній карті світу в атласі території, зазначені на схемі. Який висновок ви можете зробити про зовнішню політику Японії?

У центрі шкільної карти «Сусіди Японії» було позначено японську столицю м. Токіо, а довкола нього п'ять кіл, які означали етапи експансії Японії.

Спекуляції щодо соціальних проблем, звернення до самурайського минулого й залякування стали складовими дій мілітаристів.

Свідчення

- Порівняйте наведені в історичних джерелах причини мілітаризації Японії. Який із цих підходів ви вважаєте найпереконливішим? Можливо, ви маєте власний погляд на цю проблему?

«Якими мають бути наслідки впливу західної цивілізації на примітивне сільське населення, що століттями звикло плодитися, наскільки дозволяли його злиденні засоби до існування? ...Японська соціальна структура почала змінюватися, приріст населення різко збільшився. ...За таких обставин Японія мала або... переконати решту світу торгувати з нею, або завоювати додаткові території, ресурси, ринки за допомогою зброї».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — Київ : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 174)

«Агресивний японський паназіатизм... планово й свідомо прямує до господарської гегемонії та політичного протекторату над азійським суходолом. ...Токіо докладає всіх зусиль, щоб у цьому найсхіднішому закутку азійського суходолу... під панконтинентальним гаслом "Азія для азіатів!" подолати господарське переважаювання там європейських великодержав».

Ольгерд Бочковський, український етнолог (Вступ до націології. — Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. — С. 313–314)

2. Зовнішня експансіоністська політика Японії

Під тиском обставин і з власної волі влада пішла на зближення з військовими, яких підтримували ділові кола, засоби масової інформації та чиновники. Вони готували націю до експансії в Азію і до війни проти Заходу. Свідченням нового зовнішньополітичного курсу Японії стали її агресивні акції на міжнародній арені.

- Перегляньте документальний фільм «Військовий парад у Токіо (1930–1939)». Як ви вважаєте, зброя, представлена на параді за участі імператора Хірохіто, має більшою мірою наступальне призначення чи оборонне?
- Як, на вашу думку, характеризує спрямування зовнішньої політики Японії помпезний військовий парад у японській столиці?

Японський імперський уряд сформулював три основні стратегічні цілі для країни: необхідно протистояти російському тиску на Японську імперію з півночі; слід здійснити військове завоювання всього Китаю; коли з'являться можливості, продовжити територіальну експансію на південь, щоб захопити продовольство та сировину в британських, французьких і голландських колоніях у Південно-Східній Азії.

У 1931 р. Японія вторглася в Маньчжурію, великий північний регіон Китаю, і перетворила його на маріонеткову державу під назвою Маньчжоу-Го. Коли ж через два роки Ліга Націй зобов'язала Японію залишити захоплені території, вона відмовилася і вийшла з Ліги.

У 1936 р. Японія підписала з Німеччиною так званий «Антикомінтернівський пакт» (про нього йтиметься в § 18) і тим самим набула нового союзника в особі нацистської Німеччини, а після приєднання роком пізніше до пакту Б. Муссоліні — фашистської Італії. Отже, у 1937 р. остаточно оформилася «вісь» Берлін–Рим–Токіо. Японія почала розбудовувати військово-морський флот, приділяючи особливу увагу будівництву авіаносців і величезних лінійних кораблів.

Улітку 1937 р. напруження між китайськими та японськими військами, які брали участь у військових навчаннях на окупованій території Китаю, призвело до збройної сутички поблизу м. Пекіна. Японці використали цей інцидент як привід для ведення жорстокої неоголошеної війни проти Китаю, що тривала 8 років. Японські війська вторглися в північні провінції Китаю і швидко їх захопили. Проте, незважаючи на погану підготовку й оснащення, китайська армія та комуністичні формування чинили шалений опір численній і краще озброєній японській армії, і зрештою зірвали японські плани.

Наприкінці 1930-х років між советськими та японськими військами сталися збройні сутички в районі о. Хасан і р. Халхин-Гол. Подальше з'ясування відносин між Японією та ССРСР відбулося вже під час Другої світової війни.

3. Національна революція та боротьба за владу між комуністичною партією і Гомінданом у Китаї

Унаслідок першої національної революції 1911–1912 рр. (Синьхайської революції) було повалено маньчжурську династію Цін і проголо-

шено Китайську республіку. Упродовж наступних 15 років Китай потерпав від внутрішніх конфліктів, утручання Японії та економічних проблем. Націоналісти з партії Гоміндан під керівництвом *Сунь Ятсена* поволі завойовували підтримку населення і прагнули створити сильний центральний уряд. Оскільки західні країни відмовили Китаю, Сунь Ятсен звернувся по допомогу до Росії і отримав її. Саме тому націоналісти обрали за тимчасових союзників Комуністичну партію Китаю (КПК), засновану в 1921 р.

У 1925 р., у рік смерті Сунь Ятсена, у Китаї розпочалася *друга національна революція*. Наступного року армія націоналістів під керівництвом молодого генерала *Чан Кайши* вирушила маршем на північ країни, щоб об'єднати весь Китай. Під час «Північного походу» 1926–1928 рр. 150-тисячне військо Чан Кайши захопило кілька важливих міст. Китайці вшановували його як національного героя.

Особистості

Чан Кайши (1887–1975) — президент Республіки Китай (з 1949 р. відома також як Тайвань) у 1928–1975 рр. Певний час жив у Японії. У 1911 р. повернувся до Китаю палким прихильником Сунь Ятсена (з 1918 р. член Гоміндану) і невдовзі очолив республіканську військову академію. У 1926 р. призначений головнокомандувачем китайської армії.

У Північному Китаї виникла загроза війни з Японією. Чан Кайши усвідомлював, що поки він підтримує дружні відносини з ССРСР і місцевими комуністами, на допомогу Заходу можна не розраховувати. Тому вирішив порвати з ССРСР та знищити китайських комуністів. Советські радники втекли, багато комуністів загинуло, а Гоміндан за підтримки армії в 1928 р. створив у м. Нанкіні національний уряд, який визнала більшість великих держав. Під контролем комуністів перебувала північна провінція Шеньсі, а в центральній частині Китаю вони розпочали партизанську війну проти національного уряду.

Низка успішних реформ, які модернізували країну, зміцнили позиції центрального уряду. Великих успіхів було досягнуто в освіті, медицині, охороні здоров'я, у банківській справі, гірничій справі та машинобудуванні, зв'язку та промисловості, будівництві автомобільних і залізничних шляхів. Позитивні зміни внаслідок реформ відбулися у великих містах, проте більшість китайців проживала в селах і жодних змін у своєму житті не відчула.

З іншого боку, оговталися комуністи, які все ще контролювали частину території країни. Уряду так і не вдалося поширити свою владу на територію, яку вони утримували.

Боротьба між комуністами й урядом тривала з 1928 по 1936 р. Зовнішні обставини, насамперед експансія Японії, змусили китайських політиків зарити сокиру громадянської війни й об'єднатися для захисту

країни від японської агресії. Між обома політичними силами настало замирення і було сформовано Об'єднаний фронт, аби протистояти дедалі більшій загрозі з боку Японії. Національним лідером залишався Чан Кайши, який мав авторитет серед керівників великих держав.

- Перегляньте документальний фільм «Погляд у минуле». Якого висновку про рівень розвитку Китаю і якість життя людей ви дійшли на підставі побаченого?
- Які ознаки свідчать про поєднання минулого та сучасного, проникнення до тогочасного Китаю досягнень індустріальної революції?

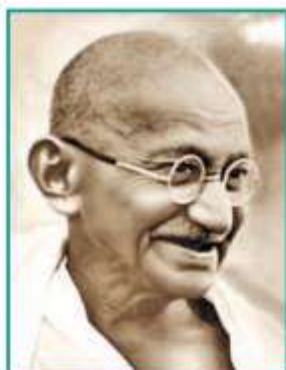

4. Розгортання антиколоніальної боротьби в Індії

Ідея здобуття Індією державної незалежності сприяла розгортанню антиколоніальної боротьби, яку очолив **Могандас Карамчанд Ганді**. Він вважав неприйнятним збройний шлях здобуття Індією незалежності й був переконаний, що його батьківщина здобуде незалежність через *сатьяграху* — ненасильницький опір колоніальній владі.

Особистості

Могандас Карамчанд Ганді (1869–1948) — один із найвизначніших політичних і громадських лідерів ХХ ст. Отримав від народу титул магатма («великий духом»), творець ідеології *гандизму*. Відстоював ненасильницький протест як форму боротьби, що зрештою привело країну до незалежності. В Індії захищав права як індуїстів, так і мусульман, прагнув покращити становище представників нижчих каст. Убитий індуїстським фанатиком.

Ознаки гандизму

- Здобуття незалежності Індії мирним шляхом;
- об'єднання в боротьбі за незалежність індійців під керівництвом Індійського національного конгресу;
- класовий мир, розв'язання конфліктів через арбітраж;
- повернення до витоків духовності, до патріархальних відносин;
- відродження сільської громади, кустарних ремесел, зокрема ручного прядіння та ткацтва (символом гандизму була прядка);
- звернення до релігійних почуттів людей.

Невиконання розпоряджень британської колоніальної адміністрації, ухиляння від сплати податків, мирні демонстрації не були для Індії

Словник

- **Гандизм** — соціально-політичні, релігійні й філософські погляди, назва яких походить від імені засновника — Махатми Ганді; ідеологія національного визвольного руху в Індії.

чимось новим. Проте саме М. Ганді перетворив ненасильницькі дії на основний та єдиний засіб досягнення народом омріяної свободи. Цей, за висловом В. Черчилля, «бунтівний факір» був настільки споріднений зі своїм народом, як жодний із політичних лідерів ХХ ст. М. Ганді прагнув поєднати політику й моральність. Незалежність Індії була для нього першим кроком на шляху до *сарвадайї* («загальне піднесення», «поступ»).

У 1920 р. М. Ганді очолив партію Індійський національний конгрес (ІНК) і значно активізував її діяльність. Країною прокотилася перша хвиля *громадянської непокори*, наслідком якої стало запровадження місцевого самоврядування.

У 1930 р. в Лондоні відбулася перша конференція «круглого столу» щодо розроблення індійської конституції, у якій взяли участь авторитетні індійські лідери, британські й індійські урядовці. Конференція взяла за основу «Декларацію Ірвіна» 1924 р., у якій віце-король Індії Ірвін пропонував надати країні статус домініону. Однак це означало не державну незалежність, а лише автономію у складі Британської імперії.

Конференція закінчилася безрезультатно, бо в ній не брав участі М. Ганді, який організував у цей час *«соляний марш»*. Сіль була для індійців дуже важливою, оскільки британська колоніальна влада закріпила за собою монопольне право на її виробництво, а на споживання солі індійцями встановила високий податок. Ненависний податок став приводом до мирної громадянської непокори у відповідь на відмову Британії надати Індії статус домініону.

М. Ганді з кількома десятками своїх соратників розпочав майже 400-кілометровий похід, до якого приєдналися десятки тисяч індійців. Учасники маршу закликали співвітчизників не сплачувати соляний податок, самостійно добувати сіль, як це віками робили їхні предки.

«Соляний марш» опинився в центрі уваги не тільки Індії, а й усього світу. Коли учасники маршу дістались урядових соляних складів, М. Ганді підняв грудку солі, що символізувало успішне завершення акції. Його заарештували й кинули до в'язниці. У наступні місяці така ж доля спіткала десятки тисяч індійців, зокрема й лідерів ІНК.

- Перегляньте документальний фільм про участь М. Ганді та його послідовників у «соляному марші» в березні 1930 р. Які його кадри свідчать про лідерську роль М. Ганді у «соляному марші»?
- Що, на вашу думку, символізував підкреслено демократичний стиль одягу М. Ганді?

Після звільнення з в'язниці М. Ганді закликав до нової кампанії непокори. Його авторитет серед індійців був настільки великим, що в Лондоні вирішили запросити М. Ганді до участі в «круглому столі». Мільйони англійців уперше отримали неупереджену інформацію про те, чого домагається Індія.

У листопаді 1931 р. британський парламент ухвалив *«Вестмінстерський статут»* про надання британським домініонам суверенітету та створення Британської Співдружності Націй. Цей документ

ІНК сприйняв як доказ того, що продовження боротьби зрештою змусить Британію визнати незалежність Індії.

Уже наступного року почалася чергова *кампанія громадянської непокори*. Британці оголосили ІНК поза законом, а М. Ганді знову потрапив до в'язниці. Однак у Лондоні зрозуміли: якщо й далі зволікати з вирішенням «індійської проблеми», її розв'яжуть самі індійці.

У 1935 р. Британський парламент ухвалив *Акт про управління Індією* («Конституція Індії»). На провінційних виборах, що відбулися в Індії на початку 1937 р., ІНК здобув переконливу перемогу.

Ця подія ознаменувала завершення першого етапу боротьби індійців за незалежність своєї країни. Другий етап успішно завершився вже після Другої світової війни.

Положення Акта про управління Індією (1935)

- Індія перетворювалася на федеральний домініон з окремих штатів;
- у провінціях запроваджували відповідальні перед урядом збори (асамблеї);
- Бірму вивели з-під управління адміністрації Великої Британії, що фактично означало її відокремлення від Індії;
- положення акта реалізовувалися, починаючи з 1937 р., коли мали відбутися загальноіндійські вибори.

Основні події

1920–1932 рр. — кампанії громадянської непокори в Індії.

1925–1927 рр. — революційна війна за об'єднання Китаю.

1935 р. — Акт про управління Індією.

1936 р. — утворення в Китаї об'єднаного фронту комуністів із Гомінданом.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичного поняття «гандизм».
2. Яку мету ставили перед собою мілітаристські кола Японії в зовнішній політиці країни?
3. У чому полягали причини протистояння між комуністами й Гомінданом, що призвело до громадянської війни в Китаї?
4. Об'єднаний фронт гомінданівців і комуністів був, на вашу думку, законним етапом у розвитку китайської революції чи вимушеним кроком обох політичних сил? Аргументуйте вашу точку зору.
5. Назвіть основні принципи гандизму. Якою мірою, на ваш погляд, вони відповідали духу часу й особливостям Індії?
6. Більшість індійців поділяла переконання М. Ганді, що шлях до незалежності Індії пролягає через сатьяграху. Чим ви можете пояснити таку масову підтримку народом свого лідера?
7. Чи існує, на вашу думку, причинно-наслідковий зв'язок між трьома кампаніями громадянської непокори й Актом про управління Індією 1935 р.?

§ 17. Країни Передньої Азії та Латинської Америки в міжвоєнний період

Згадайте

- Які наслідки для Османської імперії мала Молодотурецька революція 1908 р.?
- Який вплив справила на Іран конституційна революція 1905–1911 рр.?
- Охарактеризуйте позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки.

1. Розпад Османської імперії

Участь Туреччини в Першій світовій війні на стороні Німеччини позначилася на становищі країни після її завершення. Територіальні й матеріальні втрати країни за умовами Севрського мирного договору 1920 р. (див. § 4), уведення до Туреччини та в протоки Босфор і Дарданелли британських військових кораблів, грецька окупація м. Ізміра зумовили посилення націоналістичних настроїв серед турків. Лідером турецьких націоналістів був генерал **Мустафа Кемаль**, який закликав до боротьби проти антантівської окупації країни.

Після проголошення скликаним з ініціативи М. Кемалю меджлісом (парламентом) у м. Анкарі восени 1919 р. декларації незалежності на турецькій території висадилися грецькі й італійські війська, а британці ввійшли до тогочасної турецької столиці м. Стамбула. Залежний від Антанти турецький султан мусив засудити діяльність М. Кемалю, чим налаштував проти себе більшість населення. У 1921 р. турецькі війська за підтримки Росії завдали поразки Вірменії, Грузії та Азербайджану, а наступного року перемогли грецьку армію і захопили м. Ізмір. Місто було спалено, а багато його мешканців убито.

Особистості

Мустафа Кемаль Ататюрк (1881–1938) — засновник і перший президент Турецької республіки. Після закінчення школи навчався у військовому училищі. Один з учителів дав йому прізвисько Кемаль, що означає «досконалий». Відтоді він відомий як Мустафа Кемаль.

Учасник Молодотурецької революції 1908 р., ветеран Першої світової війни. Після війни розпочав кампанію зі звільнення Туреччини від військового контролю Антанти. Невдовзі очолив національний рух за незалежність Туреччини. У 1934 р. парламент надав Мустафі Кемалю ім'я Ататюрк («батько турків»).

Провідні держави, за винятком Великої Британії, пасивно спостерігали за цими подіями. Коли ж М. Кемаль перейшов до масованого

наступу, дорогу йому заступили британські війська. Війна між Туреччиною та Великою Британією здавалася неминучою, проте британці вже стомилися воювати, а Д. Ллойд Джордж, який підтримував греків, утратив владу. Після підписання Лозаннського договору міжнародне співтовариство визнало незалежність Туреччини.

На початку листопада 1922 р. М. Кемаль домогся скасування влади султана, і в жовтні 1923 р. *Туреччину було проголошено республікою*. Ця подія завершила майже 600-річну історію Османської імперії.

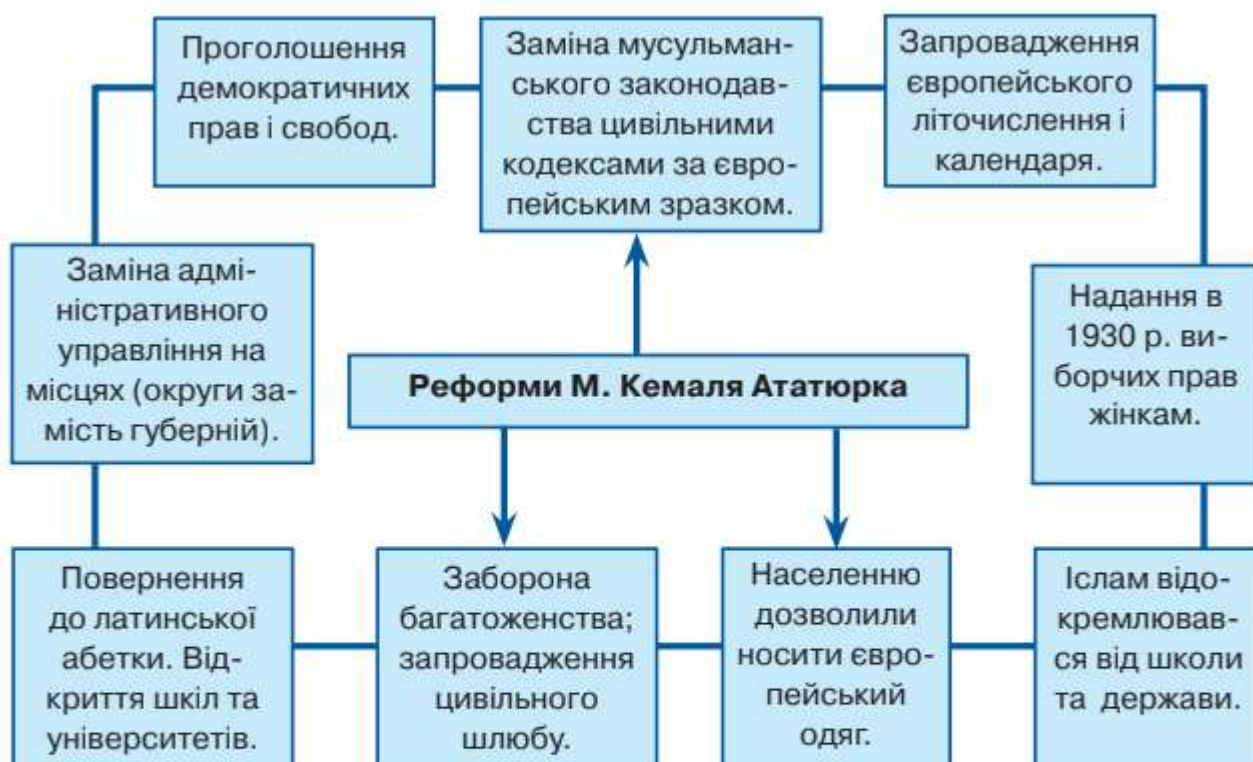
- Перегляньте документальний фільм про Кемалья Ататюрка. На ньому К. Ататюрк постає в різних іпостасях. Які з них ви зауважили у фільмі?
- Який, на вашу думку, збірний образ К. Ататюрка прагнули сформувати автори фільму?

2. Модернізація Туреччини

Відповідно до конституції 1924 р., Туреччина була парламентською республікою. Іслам утратив статус державної релігії, і країна стала світською державою. Президент країни (ним став М. Кемаль) був головою виконавчої влади, формував уряд і призначав прем'єр-міністра. Законодавча влада належала однопалатному парламенту — *меджлісу*. У Туреччині офіційно діяла система *етатизму*.

- Проаналізуйте схему й оцініть зміст реформ, проведених у Туреччині.

Словник

● **Етатизм** (від фр. *état* — держава) — абсолютизація ролі держави в суспільстві, що передбачає її активне втручання в економічну, політичну й інші сфери життя суспільства.

Режим Ататюрка поєднував демократичні й тоталітарні ознаки. Уряд проводив політику самозабезпечення країни, одержавлення профспілок, переоснащення армії. Водночас зазнали утисків національні й релігійні меншини, придушувалась опозиція. Ататюрку вдалося досягти найголовнішого — стара корумпована Туреччина залишилася в минулому, а на політичній карті світу з'явилася країна, яка швидкими темпами прогресувала.

- Перегляньте французький документальний фільм «Країна, що вмирає, — Туреччина». На які особливості вбрання та побуту турецького населення в першій третині ХХ ст. ви звернули увагу?
- Чи погоджуєтеся ви з песимістичною назвою, яку дали фільмові його автори?

3. Модернізація Ірану

Розвиток Ірану (до 1935 р. — Персія) у першій половині ХХ ст. відбувався під впливом різних чинників. Зокрема, геополітичне становище країни визначало її сусідство на півночі з Росією, на сході — з Британською Індією; економічне становище — значні запаси нафти й газу; релігійне — те, що більшість населення сповідувала іслам, який відіграв важливу роль в об'єднанні багатоетнічного населення країни в єдиний народ. Через значні поклади нафти Росія та Велика Британія окупували Іран в роки Першої світової війни, аби стратегічна сировина не потрапила до Німеччини. Після війни країна залишалася напівколонією Великої Британії та Франції.

- Ознайомтеся з основними напрямками реформування Ірану. Охарактеризуйте їхнє значення для модернізації країни.

У 1919 р. іранський уряд уклав з Британією договір, який посилив залежність країни від Лондона. Іраном прокотилася хвиля антибританських повстань, та їх було придушено. У 1921 р. група молодих іранських офіцерів на чолі з Реза-ханом здійснила державний переворот і встановила військову диктатуру на чолі з Ахмад-шахом. Як наслідок, Британія вивела війська з Ірану.

У 1925 р. Реза-хан організував новий переворот і проголосив себе шахом під ім'ям Реза-шах Пехлеві. Згодом він змінив назву країни з Персії на Іран, що символізувало намір реформувати традиційне східне суспільство країни для посилення опору іноземній присутності.

Реза-шах Пехлеві здійснив у країні ряд реформ. Зокрема, було докладено багато зусиль для розвитку економіки країни. Оскільки Іран розраховував виключно на власні сили, то спорудження навіть великих об'єктів, наприклад загальноіранської залізниці, відбувалося без залучення іноземних коштів.

- Перегляньте документальний фільм «Близькосхідні нафтові вишки, Іран 1930-х років». Наскільки, на ваш погляд, сучасними й технічно оснащеними виглядають нафтодобувні об'єкти в тогочасному Ірані?
- Чому нафта була й залишається донині вкрай важливою сировиною?

4. Основні аспекти близькосхідної проблеми

Палестина — територія між річкою Йордан і Середземним морем — у давнину перебувала під владою Римської імперії. Після вигнання євреїв унаслідок невдалого повстання проти римського панування в II ст. її заселяли переважно араби.

На початку XVI ст. Палестина потрапила під владу Османської імперії. Наприкінці XIX ст., рятуючись від погромів, що прокотилися Східною Європою, євреї поверталися до Палестини. Значну частину переселенців становили прихильники *сіонізму*.

Водночас потребувало вирішення «єврейське питання». Наприкінці Першої світової війни було створено Єврейський легіон, який воював у складі військ країн Антанти.

У 1917 р. з'явилася *«декларація Бальфура»* — лист міністра закордонних справ Великої Британії А. Бальфура до лідера британських сіоністів лорда Л. Ротшильда.

Цей документ зміцнив віру євреїв у всьому світі щодо підтримки Великою Британією створення єврейської держави в Палестині. Туди, де вже проживало 700 тис. арабів, почали масово виїжджати євреї. «Декларація Бальфура» була суперечливим документом. З одного боку, Британія обіцяла визнати правителями Палестини лідерів араб-

Словник

- **Сіонізм** (від назви гори Сіон поблизу Єрусалима) — політичний рух за повернення євреїв із вигнання до Палестини і створення там національної держави. У наш час стосується переважно сучасної держави Ізраїль.

ського повстання 1916 р., а з іншого — заявляла про підтримку претензій євреїв на Палестину. У результаті Британія, перебравши на себе управління Йорданією, Іраком і Палестиною як підмандатними територіями, розчарувала і євреїв, і арабів.

Мир у Палестині не настав. Араби, які вважали єврейську еміграцію частиною стратегічного плану сіоністів, спрямованого на витіснення арабів із Палестини, неодноразово атакували єврейських поселенців. Як серед арабів, так і євреїв було чимало прихильників пошуку компромісу, однак вистачало й тих, хто виступав із непримиренних воєвничих позицій.

Особливого розмаху єврейська еміграція набула внаслідок поширення антисемітизму в Німеччині й Австрії. Євреї намагалися дістатися Палестини та проголосити там національну державу. Британці, які побоювалися, що збільшення єврейського населення Палестини погіршить арабо-єврейські відносини, перехоплювали їх у морі й відправляли в табори утримання, переважно на Кіпрі.

- Перегляньте документальний фільм про перебування єврейських біженців у британському таборі утримання в кіпрському м. Фамагусті. У яких умовах утримували в таборі дітей, жінок і чоловіків?
- Як ви вважаєте, чому мешканці табору — молодь і люди середнього віку — значну увагу приділяли спортивним вправам?
- Якими були їхні емоції, коли вони залишали Кіпр і на кораблях вирушали до Палестини?

Араби, зі свого боку, вважали небезпечною для себе діяльність у Палестині єврейських установ і численних *кібуц* (єврейських трудових комун). Палестинська проблема на десятиліття стала не тільки незагоєною раною Сходу, а й загрозою міжнародній стабільності у світі.

5. Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів

На початку Першої світової війни більшість населення, особливо Бразилії, Аргентини та Чилі, де було багато німецьких поселень, симпатизувала Німеччині. Проте оголошена Німеччиною необмежена підводна війна порушила торгівлю Латинської Америки з Європою. Латиноамериканські країни почали приєднуватися до Антанти. Навесні 1917 р. услід за США війну Німеччині оголосили Панама й Куба. Довго вагалася Бразилія, але після того, як німці потопили кілька її кораблів, улітку 1917 р. влада спочатку затримала в портах пів сотні німецьких кораблів, а восени оголосила Німеччині війну.

Наступного року деякі латиноамериканські країни також вступили у війну на стороні Антанти, а інші розірвали з Німеччиною дипломатичні відносини або дотримувалися нейтралітету у війні. Країни регіону також постачали продовольство й сировину, патрулювали у водах Південної Атлантики та брали участь у морських операціях британського військово-морського флоту.

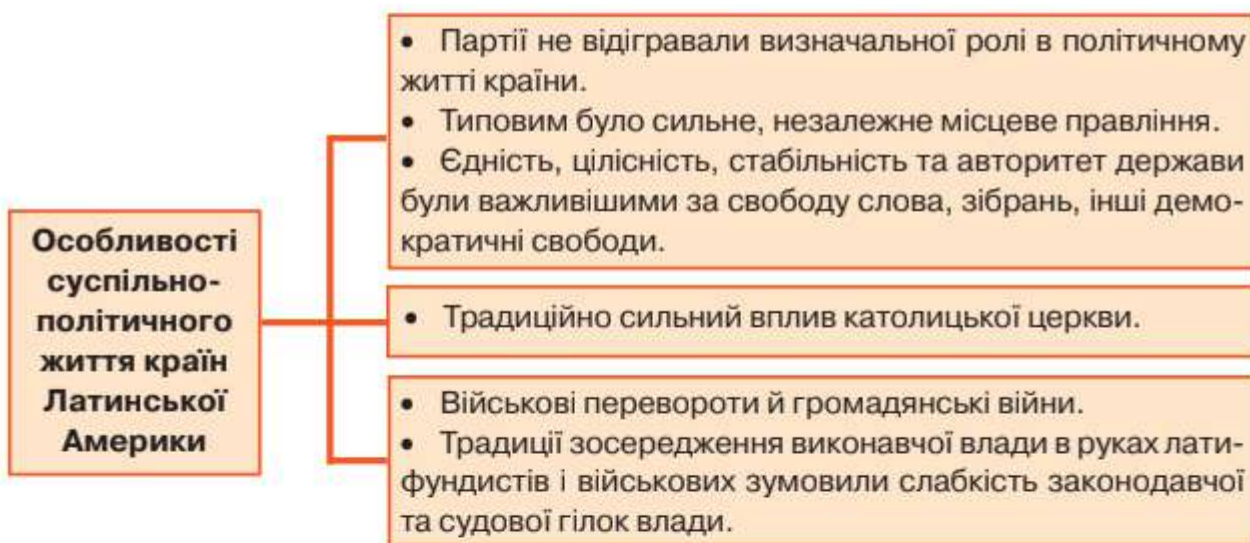
У Латинській Америці поширеним явищем були військові перевоти. Традиції зосередження виконавчої влади в руках власників

латифундій та військових спричинили слабкість законодавчої і судової гілок влади й сприяли приходу до влади різноманітних *хунт*.

Особливості суспільно-політичного життя країн Латинської Америки створили в регіоні неповторну державну модель, частково успадковану від середньовічної Іспанії, — *латиноамериканізм*.

Утвердження в регіоні державного капіталізму стало поворотним моментом латиноамериканської історії. Економічні негаразди періоду «Великої депресії» перетворилися на живильне середовище як для правих, так і для лівих екстремістів. Доведене до відчаю населення прагнуло порядку за будь-яку ціну. На цій хвилі в 1930 р. в *Аргентині* внаслідок військового перевороту було повалено ліберальний уряд.

Натомість у *Бразилії* світова економічна криза похитнула позиції кавових олігархів, і в 1930 р. тут перемогла демократична революція, яка привела до влади ліберальні партії. У *Чилі* соціалісти, радикали й демократи, які об'єдналися з профспілками та комуністами в Народний фронт, домоглися успіху на часткових парламентських виборах 1937 р. З обранням наступного року президента в країні було відновлено демократичні свободи.

Аби відвернути увагу громадськості від внутрішніх проблем, латиноамериканські уряди вдавалися до силових методів розв'язання спірних територіальних питань. Зокрема, у середині 1930-х років відбулися прикордонні війни між *Колумбією* та *Перу*, за багату нафтою область — між *Болівією* та *Парагваєм*.

Наприкінці 1930-х років у країнах Латинської Америки залишалося чимало невирішених проблем. Хоча за рівнем економічного роз-

Словник

- **Латифундія** (від латин. *latus* — широкий і *fundus* — земля, маєток) — велике приватне земельне володіння, маєток.
- **Хунта** (від ісп. *Junta* — об'єднання) — невелика група, що прийшла до влади внаслідок державного перевороту й керує країною до створення законного уряду; дорадча чи адміністративна рада в Латинській Америці.

витку й станом дотримання прав людини вони значно поступалися США та Західній Європі, усе ж їхній прогрес був очевидним.

Основні події

1917 р. — «декларація Бальфура».

1923 р. — завершення розпаду Османської імперії; проголошення Туреччини республікою.

1924 р. — обрання М. Кемалю президентом Туреччини.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «етатизм», «сіонізм», «латифундія», «хунта».
2. Охарактеризуйте завершення процесу розпаду Османської імперії.
3. Розкрийте особливості процесу модернізації Туреччини, використовуючи схему «Реформи М. Кемалю Ататюрка» (с. 164).
4. Наскільки, на ваш погляд, були важливими для Туреччини реформи М. Кемалю Ататюрка?
5. Які, на вашу думку, геополітичні чинники сприяли утвердженню незалежності Ірану, а які перешкоджали цьому процесу?
6. Охарактеризуйте, використовуючи інформацію зі схеми на с. 165, сутність реформ Рези-шаха Пехлеві.
7. У чому, на вашу думку, витоки й причини «палестинської проблеми»? Як ви оцінюєте «декларацію Бальфура»?
8. Знайдіть інформацію про сучасну ситуацію на землях Палестини.
9. Які особливості економічного й політичного життя в країнах Латинської Америки в міжвоєнний період найважливіші? У процесі аналізу цієї пошукової проблеми використайте схему на с. 168.
10. Якого характеру та форм набувало протиборство демократичних сил і диктаторських режимів у Латинській Америці?

Матеріал до практичного заняття «Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів»

I. Японія

- Які обставини, на думку істориків, зумовили зростання впливу військових? Які додаткові аргументи ви можете навести на основі матеріалу § 16.

«Післявоєнний пацифізм¹ у Японії проявлявся по-різному. У січні 1920 р. імператор Тайсьо видав указ про відновлення миру... Потім Японія, США та Британія домовилися на Вашингтонській конференції про скорочення військово-морських сил... Але після інциденту 26 лютого 1936 р. та невдалої дестабілізуючої спроби перевороту вся надія на повернення до «нормального курсу конституційного уряду» була втрачена. ...Після Пер-

¹ *Пацифізм* (від латин. *pacificus* — миротворчий) — світогляд і суспільно-політичний рух, який пропагує мир і засуджує будь-які війни й підготовку до них.

шої світової війни Японія відмовилася дотримуватися тогочасного міжнародного порядку».

Ріота Мураї, японський історик (The Rise and Fall of Taishō Democracy: Party Politics in Early-Twentieth-Century Japan — <http://www.nippon.com/en/in-depth/a03302/>)

II. Китай

- Прочитайте висловлення М. Лінча й розгляньте фотографію. У чому полягає невідповідність між ними? Чим ви можете її пояснити? Якими історичними подіями?

Мао Цзедун (ліворуч) і Чан Кайши (праворуч) погодилися співпрацювати заради перемоги над японцями. *Фото. 1936 р.*

«У певному сенсі громадянська війна в Китаї не закінчилася; жодного офіційного мирного договору чи угоди ніколи не існувало. Дві китайські держави... — КНР і Тайвань — пішли різними шляхами... але кожна з них і досі стверджує, що саме вона є законним урядом усього Китаю».

Майкл Лінч, англійський історик (Michael Lynch. The Chinese Civil War 1945–49. — Osprey Publishing, 2010. — <http://alphahistory.com/chineserevolution/chinese-civil-war/>)

III. Індія

- Проаналізуйте уривок з історичного джерела й визначте: а) які права народу вважали основними; б) якою має бути реакція народу на політику уряду; в) які способи боротьби вважали найбільш прийнятними.

«Англійський уряд в Індії не тільки позбавив індійський народ свободи, а й заснував свою політику на експлуатації мас; він підірвав економічне, політичне, культурне й духовне життя Індії. ...Ми переконані, що варто нам тільки припинити... сплачувати податки, не вдаючись до насильства... і цей нелюдський режим буде приречений».

З «Клятви в День незалежності», 26 січня 1930 р. (<http://www.indiaofthepast.org/contribute-memories/read-contributions/major-events-pre-1950/283-purna-swaraj-the-demand-for-fullindependence-26-january-19IV>)

IV. Туреччина

- Охарактеризуйте цілі й способи модернізації Туреччини за часів Кемалю Ататюрка за висловленням М. Акіоля та матеріалом § 17.

«Вестернізація, незважаючи на свої переваги, не була ні демократичною, ні ліберальною. Адже Захід... наприкінці 1920-х і впродовж 1930-х років не був осередком ліберальної демократії; це була золота епоха авторитаризму... Система була заснована на культі особистості..., асиміляторському націоналізмі... і домінуючій ролі уряду в економіці».

Мустафа Акіоль, журналіст (Mustafa Akyol. Turkey after Atatürk / Newsweek. — 2010. — November 3. — <https://www.newsweek.com/turkey-after-ataturk-692271>)

V. Латинська Америка

- Чи згодні ви з твердженням, що авторитаризм був більш характерний для латиноамериканських держав, ніж для країн на інших континентах? Обґрунтуйте відповідь. Наведіть приклади.

«Майже кожна країна в регіоні... перебувала під владою авторитарних режимів. Попередні авторитарні режими були ліберальними й консервативними із середини 1800-х років і популістськими — з 1930-х років. ...Спрямування нового авторитаризму, або... бюрократичного авторитаризму, було предметом захоплення й інтересу для багатьох провідників латиноамериканської політики. Генерали, які приходили до влади під гаслами бюрократичного авторитаризму, стверджували, що... завдяки бюрократичному авторитаризму регіон був урятований від повного економічного й соціального колапсу».

Фіделіс Магалхаєс, тиморський історик (Magalhes Fidelis M. L. 2014. Bureaucratic Authoritarianism in Latin America: Re-assessing military's salvation narrative. — Accessed, 2016. — May 22.

- Розгляньте плакат часів військового протистояння між президентом Бразилії Ж. Варгасом та опозиційними силами в штаті Сан-Паулу.
- Як ви вважаєте, кому симпатизує автор плаката? На основі яких ознак чи деталей плаката ви дійшли свого висновку?
- Наскільки звичними для багатьох країн Латинської Америки були військові перевороти й авторитарні режими в міжвоєнний період? Наведіть приклади.

Бразильський політичний плакат. 1932 р.
(Зображено прапор Сан-Паулу та традиційну фігуру Сан-Паулу, що тримає мініатюрного Ж. Варгаса).

Узагальнення до розділу V «Держави Азії та Латинської Америки»

Арабський світ. Після світової війни арабські землі Османської імперії поділили між собою Франція та Велика Британія: Франція вторглася в Ліван і Сирію, а Британія встановила контроль над Іраком і Палестиною. У 1922 р. Британія надала незалежність Єгипту, зберігаючи військову присутність і контроль над Суецьким каналом.

Арабські лідери також намагалися позбутися залежності від європейців, однак їхні повстання було придушено. Тільки жителі Аравійського півострова змогли створити державу, яка згодом отримала назву Саудівська Аравія. У 1932 р. Британія визнала незалежність Іраку.

У 1923 р. була проголошена *Турецька республіка*. Лідер країни М. Кемаль завдяки успіхам у зовнішній політиці зумів стабілізувати ситуацію в країні та здійснити важливі реформи.

Іран позбувся політичної залежності від Великої Британії, чий війська залишили країну. У міжвоєнний період в країні відбулися реформи, зокрема в галузі культури, було створено світські школи, відкрито

перші жіночі школи, засновано університети. У зовнішній політиці Іран зблизився з Німеччиною.

Палестинська проблема. Велика Британія підтримала розселення євреїв на території Палестини, що стало причиною напружених відносин між євреями й арабами. У сіоністських колах на той час уже міцно вкорінилася ідея створення власної держави в Палестині, але араби рішуче виступили проти цього. Протистояння між євреями й арабами в Палестині триває донині.

Південна та Східна Азія. Японія в міжвоєнний період активно переозброювалася. Світова економічна криза стала поштовхом до зовнішньої експансії. Крім того, Японія швидко втрачала ринок Азійсько-Тихоокеанського регіону, не витримуючи конкуренції зі США. Вихід країни з Ліги Націй, підписання Антикомінтернівського пакту, уторгнення в Китай, військові зіткнення із СРСР були етапами японського експансіонізму. Усередині країни посилювалися репресії проти незгодних із політикою уряду.

Помітною подією на шляху відновлення національної єдності й суверенітету Китаю стала національна революція 1925–1927 рр. За владу боролися три впливові сили: уряд у Пекіні, Гоміндан і комуністи. Гоміндан і комуністи спільно перемогли своїх противників, але потім між ними стався розкол. Тільки японська агресія змусила їх знову об'єднати зусилля заради захисту незалежності країни.

Індія після завершення світової війни сподівалася отримати від Британії обіцяне самоврядування. У країні розгорнувся національний рух проти британського панування, лідером якого був *Магатма Ганді* — прихильник ненасильницьких методів боротьби. Яскравим епізодом цієї боротьби був «соляний марш» у 1930 р. У 1935 р. британський парламент прийняв Акт про Індію, що став важливим кроком на шляху до повної державної незалежності країни.

Латинська Америка. Важливі реформи відбулися в Аргентині та Мексиці. Зокрема, в Аргентині запровадили 8-годинний робочий день і двотижневу оплачувану відпустку, фермери отримали з державного фонду мільйони гектарів землі. У Мексиці було ухвалено демократичну конституцію, запроваджено безкоштовну початкову освіту.

Світова економічна криза виявила ризики, пов'язані з економічною залежністю країн регіону, насамперед від США, а також зумовила посилення державного регулювання економіки.

Вразливими проблемами для країн Латинської Америки були також стабільність влади й розвиток демократії. Військова диктатура, з одного боку, стала засобом боротьби проти старих еліт, пов'язаних із латифундіями, а з іншого — способом придушення соціальних виступів населення. Єдиною країною Латинської Америки, яка уникнула диктатури, була Мексика.

Закриття та завдання

- Підготуйте есе на тему «Визвольні рухи першої половини ХХ ст. перед вибором: радикалізм чи ненасильницький опір».

РОЗДІЛ VI

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 18. Ревізія Версальсько-Вашингтонської системи. Утворення вогнищ війни

Згадайте

- Якими були наслідки Першої світової війни для країн Європейського континенту?

1. Спроби перегляду Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних договорів

Заяви Гітлера про потребу забезпечити «життєвий простір для арійської раси» свідчили, що Німеччина прагне реваншу за поразку в Першій світовій війні. Гітлер розпочав із того, що Німеччина відмовилася виконувати умови Версальського договору.

Незважаючи на те, що так званий «польський коридор» відділяв Німеччину від Східної Пруссії, у 1934 р. вона підписала з Польщею договір про ненапад строком на 10 років. Угода стала неприємною несподіванкою для Франції, оскільки ослабила французьку систему союзів у Східній Європі. Договір приспав пильність європейських політиків, створюючи ілюзію про можливість домовлятися з Гітлером.

Того ж року Франція запропонувала ідею «Східного пакту» — укласти договір між Німеччиною, СРСР, Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею та Чехословаччиною з приєднанням Франції про взаємну гарантію кордонів і воєнну допомогу в разі агресії. Проте цю ідею більшість названих країн відхилили. Остаточно «Східний пакт» утратив перспективи бути укладеним після вбивства автора ідеї — міністра закордонних справ Франції Луї Барту разом із королем Югославії Александром I у Марселі в 1934 р. Отже, шанси на створення системи колективної безпеки в Європі були втрачені.

Німецькі кавалеристи
в Рейнській зоні. *Фото.*
Березень 1936 р.

Німеччина поступово відновлювала військову потужність і безкарно ігнорувала територіальні обмеження, передбачені Версальським договором. Першим кроком до розриву договору стали події, пов'язані з багатим на залізну руду Сааром — районом, переданим на 15 років під управління Ліги Націй. Після закінчення цього терміну на початку 1935 р. в Саарі був проведений плебісцит (референдум), результат якого засвідчив значне пере-

важання прихильників приєднання до Німеччини. **Уже 1 березня 1935 р. Саар став частиною Німеччини.**

Невдовзі Німеччина відновила загальний військовий обов'язок та офіційно повідомила про наявність у неї забороненої Версальським договором військової авіації. Усі дії Гітлера свідчили про те, що він вичікує слушної нагоди розпочати війну. Як зазначалося в п. 3 § 11, ще в попереднє десятиріччя за допомогою Советського Союзу Німеччина поступово переозброювалася. Однак після приходу до влади Гітлера Німеччина почала згортати спільні із СРСР військові програми, пояснюючи це браком коштів. Із часом німецькі тренувальні табори на советській території було ліквідовано.

Після виходу Німеччини в 1933 р. з Ліги Націй країна вже відверто нехтувала військовими обмеженнями за Версальським договором. Зокрема, у 1936 р. увага Гітлера була прикута до західного кордону, де на межі з Францією пролягала, відповідно до Версальського договору, Рейнська *демлітаризована зона*. **7 березня 1936 р.** Німеччина направила в Рейнську демлітаризовану зону 10 тис. військовослужбовців і вдвічі більше озброєних поліцейських. Значна частина населення Рейнської зони раділа їхньому приходу, проте побоювалася реакції Великої Британії та Франції. Щоб заспокоїти ці країни, Гітлер заявив, що окупація Рейнської зони їм не загрожує і має «символічний» характер.

Франція та Британія не відреагували на brutальне порушення Гітлером Версальського договору. На думку В. Черчилля, це був вирішальний момент, коли Гітлер ще міг і мав зупинитися. Німецька армія була нечисленною, і зупинення Німеччини на цьому етапі підірвало б не тільки політичні, а й військові позиції Гітлера. Проте внаслідок бездіяльності тогочасних урядів Великої Британії та Франції Гітлер наповнив Рейнську зону озброєнням і перейшов до наступного етапу експансії.

Словник

Демілітаризована зона — частина території держави, на якій для розмежування потенційно ворожих сторін за міжнародним договором знищено військові споруди, заборонено перебування військ.

Свідчення

- *Нацистський міністр закордонних справ стверджував, що німецька експансія була не спланованою політикою, а лише «відповіддю» на недружні щодо Німеччини дії іноземних держав. Чи вважаєте ви таку риторику гітлерівського дипломата правдивою та переконливою?*

«Після того як Барту (міністр закордонних справ Франції) знову включив Польщу у французьку систему пактів, було ратифіковано франко-советський договір про взаємодопомогу, який, звісно, становив безпосередню загрозу рейху й означав скасування Локарнської угоди. Відповіддю Гітлера стало відновлення німецького військового суверенітету на всій території рейху. Пізніше фюрер казав мені, що... після укладення франко-советського військового союзу він не міг діяти інакше».

Йоахим фон Ріббентроп, міністр закордонних справ Німеччини в 1938–1945 рр. (Між Лондоном і Москвою: Спогади і останні нотатки. — 1996. — С. 106)

Того ж року Гітлер почав утілювати «чотирирічний план» підготовки німецької економіки до війни. Восени 1937 р. він провів нараду з вузьким колом провідних нацистів, подробиці якої стали відомі завдяки нотаткам учасника наради, який її протоколював.

Свідчення

- *Проаналізуйте висловлення А. Гітлера й визначте основні цілі зовнішньої політики Німеччини. Відомо, що він не прагнув зберегти для історії протокол цієї наради. Як ви думаєте, чому? Визначте рядки, які вказують на те, що А. Гітлер цілеспрямовано планував світову війну.*

«Мета німецької політики — гарантувати безпеку... расового суспільства, а також розвивати його. Це питання простору... Німецька політика мусить ураховувати позицію... Британії та Франції... Проблеми Німеччини можна вирішити тільки силою, а такий підхід завжди пов'язаний із ризиком... Постають запитання «коли?» і «як?». ...можливі три варіанти:

1. Період 1943–1945 рр. На наш погляд, після цієї дати можна очікувати змін тільки на гірше... непохитна рішучість диктує необхідність вирішення проблем Німеччини впродовж 1943–1945 рр. і не пізніше.

2. Якщо внутрішня боротьба у Франції... цілком поглине країну, тоді прийде час діяти проти чехів.

3. Якщо під час війни з іншою державою... вона [Франція] не матиме змоги виступити проти Німеччини... наша перша мета, якщо ми будемо втягнуті у війну, — побороти Чехословаччину й Австрію одночасно...

Польща, маючи в тилу Росію, не захоче втручатися... Військове втручання Росії, зважаючи на позицію Японії, більше ніж сумнівне... Британія, воюючи з Італією, вирішить не виступати проти Німеччини».

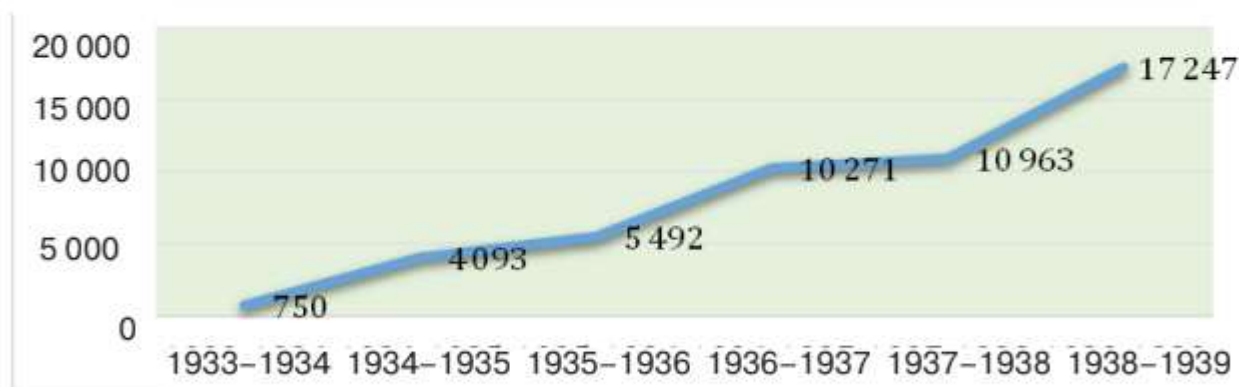
Адольф Гітлер (Trueman C. N. The Hossbach Memorandum. — <http://www.historylearningsite.co.uk/world-war-two/causes-of-ww2/the-hossbach-memorandum/>)

2. Нарощення озброєнь

Готуючись до майбутніх територіальних загарбань, Гітлер надавав вирішального значення відродженню німецьких збройних сил.

- Проаналізуйте статистичні показники діаграми. Про які наміри країни свідчать така стрімка динаміка її військових витрат?

Військові витрати Німеччини (млн марок)

Будували нові підприємства, оснащені за останнім словом інженерної думки, які забезпечили Німеччині першість у західному світі з виробництва металу й інших стратегічних матеріалів. Німецька промисловість нарощувала виробництво танків і бойових літаків. Дошкульним ударом по престижу Великої Британії було зазіхання Німеччини на британську першість на морі. Німеччина давно ігнорувала статті Версальського договору, які обмежували її військово-морський флот, і таємно будувала надводні кораблі й підводні човни.

Виклик, кинутий Гітлером, вимагав рішучих дій у відповідь. Тому в 1934 р. британський уряд затвердив п'ятирічний план різкого збільшення кількості бойових літаків. Англійці обґрунтовано побоювалися, що коли Німеччина випередить Британію в бойовій авіації, то наздогнати її буде вже неможливо, і Британські острови стануть зручною мішенню для німецьких бомбардувальників.

- Який висновок щодо того, чи своєчасно Британія зреагувала на відродження збройних сил Німеччини й підготовку Гітлера до війни ви можете зробити на підставі заяви нацистського дипломата?

Свідчення

«Англійці ... уявили, що їх перехитрили в тактичному плані й для їхніх великодержавних позицій на континенті виникла загроза. Разом із... прагненням "не дати обдурити себе ще раз" зміцніло політичне рішення чинити перешкоди, навіть ціною війни, подальшим спробам змінити співвідношення сил на континенті без попереднього узгодження з Англією».

Герберт фон Дірксен, німецький дипломат (Документи і матеріали передодня Другої світової війни. — Архів Дірксена (1938–1939). — Т. 2. — 1948. — С. 25)

Франція перебувала в ще складнішому, ніж Британія, становищі. Французи не могли покладатися лише на оборонні споруди на кордоні

з Німеччиною або на допомогу Британії. Маючи договір про взаємодопомогу з Великою Британією та Советським Союзом, у 1920–1921 рр. для забезпечення виконання приписів Версальського договору в Центральній та Південно-Східній Європі та запобігання відновленню імперії Габсбургів за провідної ролі Франції було створено Малу Антанту — військово-політичний союз Чехословаччини, Румунії та Югославії. Також французький уряд докладав зусиль для збереження своєї колоніальної імперії, насамперед в Африці.

У пошуках порозуміння з Гітлером Велика Британія в 1935 р. підписала військово-морську угоду з Німеччиною. Згідно з угодою, Німеччина могла мати надводний флот, тоннажність якого становила понад третину тоннажу британського флоту, а підводного флоту — майже половину. Це була чергова перемога Гітлера без застосування зброї, адже Британія фактично змирилася з німецьким військовим переозброєнням.

Свідчення

«Найважливіше те, що німці випередили нас як в авіації, так і у військовому виробництві... Уже ніщо не могло перешкодити німецькій армії та німецькій авіації стати найсильнішими в Європі. Ми могли за допомогою надзвичайного напруження сил... лише поліпшити становище».

Вінстон Черчилль (*Друга світова війна. — Кн. 1. — https://www.goodreads.com/book/show/25587.The_Second_World_War*)

3. Утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі

Вогнище війни на Далекому Сході. Після приходу в Німеччині до влади нацистів криза в міждержавних відносинах поглибилася. На Сході нарощувала міць Японія, загрожуючи домінуванню США в Тихому океані. Загострилися й радянсько-японські суперечності. Якщо раніше Японія боролася за ринки сировини та збуту товарів, то тепер вона прагнула територіальних надбань. Саме Японія першою стала на шлях війни. Об'єктом японської агресії була Маньчжурія. На початку 1928 р. японці вторглися на півострів Шаньдун, але успіху не досягли. У вересні того ж року, інсценувавши вибух на японській лінії Південно-Маньчжурської залізниці, Японія розв'язала війну проти Китаю. За пів доби японці окупували всю територію Південної Маньчжурії та рушили в глиб країни.

Рада Ліги Націй закликала Японію та Китай нормалізувати відносини. Була ухвалена резолюція з вимогою до Японії впродовж трьох тижнів вивести війська з Маньчжурії. Але оскільки представник Японії проголосував проти резолюції, вона не мала юридичної сили.

Советський Союз постачав Китаю озброєння і «добровольців». Прориваючись на північ, японці поступово наближались до советсько-китайського кордону. У листопаді 1931 р. вони блокували стратегічно важливу для СРСР Східнокитайську залізницю. Советське керівництво відхилило японську ноту протесту з приводу допомоги китайській армії, заявивши, що СРСР «дотримується нейтралітету». Усе, на що спромоглася Ліга Націй, — створити спеціальну комісію, до якої ввійшли представники США, Великої Британії, Франції, Німеччини й Італії.

У 1932 р. Японія оголосила про створення в окупованій Маньчжурії маріонеткової держави *Маньчжоу-го* на чолі з Пу І — останнім представником династії Цін. Японія та Маньчжоу-го підписали угоду, згідно з якою Японія мала право розмістити в Маньчжурії війська, а також отримала інші важливі пільги й переваги. Спеціальна комісія Ліги Націй надала звіт про становище в Маньчжурії, у якому визнано факт її окупації Японією та рекомендовано не визнавати Маньчжоу-го. На знак протесту Японія навесні 1933 р. вийшла з Ліги Націй.

На посилення советського впливу в Китаї Японія відреагувала захопленням Центрального Китаю. Сигналом до поновлення воєнних дій став збройний інцидент улітку 1937 р., коли японські солдати, які проводили навчання поблизу Пекіна, були обстріляні китайською артилерією.

Чан Кайши відмовився визнати провину Китаю в інциденті й закликав народ до боротьби. Незважаючи на впертий опір китайців, наприкінці 1937 р. японські війська захопили тодішню столицю Китаю м. Нанкін і влаштували в ньому різанину. Під приводом придушення можливого опору без суду та слідства було вбито й скалічено не менше 200 тис. китайців, зокрема літніх людей, дітей і жінок. До кінця 1938 р. японські війська окупували великі території країни, однак остаточної перемоги не здобули. Китайська армія не була розгромлена, а японським військам дошкуляли партизани. У 1939 р. японці припинили наступ і заявили про готовність до переговорів.

Наприкінці 1930-х років між Японією та СРСР відбулося два зіткнення місцевого значення. Улітку 1938 р. в районі о. Хасан японці атакували позиції Червоної армії. Після нетривалих боїв японці повернулися на вихідні позиції, а советські війська залишилися на своїх.

Наступне зіткнення відбулося в 1939 р. на р. Халхін-Гол у Монголії. Нових територій ні СРСР, ні Японія не надбали, залишившись на попередніх рубежах.

Японські військові на о. Хасан.
Фото. 1938 р.

Червоноармійці на о. Хасан.
Фото. 1938 р.

Вогнище війни в Африці. Колоніальна політика Італії передбачала активне заселення італійцями африканських колоній. Б. Муссоліні бачив, що Ліга Націй неспроможна протидіяти агресії, а Британія та Франція заклопотані діями Гітлера в Європі. Зосередивши в Східній Африці півмільйонну армію, він розпочав у жовтні 1935 р. війну проти Ефіопії. Лізі Націй Б. Муссоліні повідомив, що Італія стала жертвою

ефіопської агресії, але ніхто в це не повірив. Ліга Націй визнала Італію агресором і заборонила військові постачання до країни. Оскільки до переліку не включили нафту, це не зупинило італійську агресію.

Імператор Ефіопії звернувся до Ліги Націй по допомогу, але не отримав відповіді. Тож в Італії були розв'язані руки, і вона могла вільно діяти в Східній Африці.

Проте війна виявила слабкість італійської армії. Наштовхнувшись на рішучий опір місцевих племен, італійці застосували заборонений міжнародним правом отруйний газ. Тільки навесні 1936 р., зазнавши значних утрат, італійці захопили столицю країни м. Аддис-Абебу. Ефіопія капітулювала, а її імператора відправили у вигнання.

Тим часом *вогнище війни в Європі* палало в Іспанії, де відбувалася громадянська війна за активної участі трьох тоталітарних країн: Італії, ССРСР та Німеччини (*повторіть п. 3 § 13*).

Як і Німеччина, Італія також демонструвала загарбницькі наміри. Перший серйозний інцидент стався в серпні 1923 р. На грецько-албанському кордоні невідомі вбили чотирьох італійців. Італія поставила Греції ультиматум із вимогою виплатити компенсацію. Коли греки його відхилили, Італія захопила о. Корфу. Питання розглядали в Лізі Націй і досягли компромісу: Греція виплатила компенсацію, а Італія звільнила острів.

Загалом зовнішня політика Італії передбачала відновлення імперії та перетворення Європи на фашистський блок.

Італія проголосила зоною своїх інтересів кілька регіонів світу, зокрема Балкани — територіально близький і слабкий у військовому плані регіон. У 1924 р. Італія підписала з Королівством сербів, хорватів і словенців договір, за яким приєднала о. Ф'юме. Наступного року до Італії було приєднано Албанію.

Діяльність Ліги Націй в умовах загострення міжнародних відносин 1930-х років була суперечливою і непослідовною. Організація мала як очевидні успіхи, так і не менш очевидні невдачі. Оскільки договір про створення Ліги був невід'ємною складовою Версальського договору, то було складно створити міцну міжнародну організацію, покликану забезпечити мир в усьому світі, тим самим договором, який посіяв недовіру між учорашніми ворогами. Іншою важливою причиною невдач Ліги Націй були недоліки її Статуту. Зокрема, він не передбачав створення міжнародних миротворчих військових підрозділів чи поліції, а отже, Ліга не мала засобів, щоби змусити будь-яку країну дотримуватися міжнародного права.

Італійські солдати піднімають прапор над захопленим містом. *Ефіопія. Фото. 1935 р.*

Успіхи	Невдачі
<ul style="list-style-type: none"> • Налагодила міжнародну співпрацю в соціальній та економічній сферах; 	<ul style="list-style-type: none"> • Не спромоглася в 1923 р. завадити захопленню Італією грецького о. Корфу;

- створила комісію з опіуму, яка ініціювала протидію поширенню наркотиків;
- ініціювала надання нових технологій розвиненими країнами економічно слабким країнам;
- опікувалася проблемами материнства й дитинства, освітою та культурою;
- мала певні успіхи в залагодженні конфліктів між державами (між Швецією та Фінляндією через Аландські острови, між Грецією та Болгарією).

- майже нічого не зробила, щоб змусити японців вивести війська з Маньчжурії;
- запроваджені у відповідь на агресію Італії проти Ефіопії економічні санкції були обмежені й неефективні;
- найголовніше — виявилася неспроможною запобігти Другій світовій війні.

Основні події

1935 р. — приєднання Саару до Німеччини; підписання англо-німецької військово-морської угоди; уторгнення Італії до Ефіопії.

1936 р. — окупація Німеччиною Рейнської демілітаризованої зони.

1936–1939 рр. — Громадянська війна в Іспанії за участю Італії, СРСР та Німеччини.

1937 р. — уторгнення Японії до Центрального Китаю.

Запитання та завдання

1. Поясніть зміст історичного поняття «демілітаризована зона».
2. Які дії Німеччини свідчили про її відмову від виконання положень Версальського договору?
3. Деякі історики оцінюють окупацію Рейнської зони як своєрідний Рубікон, перейшовши який, Гітлер уже не міг мирно вирішувати довоєнні проблеми. Чи поділяєте ви таку точку зору? Чи була можливість зупинити Гітлера без застосування зброї?
4. Визначте за допомогою історичної карти вогнища війни на Далекому Сході, в Африці та в Європі.
5. Що мала на меті Італія, напавши на Ефіопію та розпалюючи вогнище війни в Африці?
6. Охарактеризуйте діяльність Ліги Націй в умовах загострення міжнародних відносин у 1930-х роках.

§ 19. Політика «умиротворення». Назрівання Другої світової війни

1. Утворення «Осі Берлін–Рим–Токіо». Антикомінтернівський пакт Проводячи агресивну зовнішню політику, Німеччина, Італія та Японія були природними союзниками. Запровадження Лігою Націй

Словник

«Вісь Берлін–Рим–Токіо» — узгоджена зовнішня політика Німеччини, Італії та Японії згідно з договорами 1936–1937 рр.

санкцій проти Італії у відповідь на її агресію в Африці зумовило стрімке зближення Б. Муссоліні з Гітлером.

У жовтні 1936 р. між Італією та Німеччиною було підписано таємний протокол про узгоджені дії. Отже, *утворилася «Вісь Берлін–Рим»*. Наступного місяця Німеччина та Японія підписали *Антикомінтернівський пакт* — угоду «проти Комуністичного Інтернаціоналу». Жодних військових зобов'язань Антикомінтернівський пакт не передбачав. У 1937 р. до пакту приєдналася Італія, завершивши формування «Осі Берлін–Рим–Токіо», а пізніше ще кілька держав.

Хоча формально Антикомінтернівський пакт був спрямований проти Комінтерну й ССРСР, він становив загрозу й для західних держав. Невипадково під час Другої світової війни Сталін розглядав питання про можливість приєднання до нього Советського Союзу. Свого часу міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запевняв Сталіна, що пакт «загалом спрямований проти західних демократій, а не проти Советського Союзу».

- Перегляньте відеосюжет про підписання Троїстого пакту — фрагмент фільму «Нацистський план» (США). Хто з керівників трьох держав-підписантів постає на відеокадрах центральною фігурою події? Як ви вважаєте, чому саме цьому учаснику кінооператори приділили найбільше уваги?

Три агресивні держави Осі прагнули завоювати й поділити між собою Європу, а також території в Африці, Азії та Океанії. Це стало очевидним після того, як у вересні 1940 р. Німеччина, Італія та Японія уклали Троїстий пакт, який оформив військовий союз держав Осі. У ньому вони відкрито проголосили Європу сферою порядкування Німеччини й Італії, а Південно-Східну Азію — Японії. ССРСР також виявляв інтерес до приєднання до нього за умови, що отримає згоду Осі на анексію Фінляндії. Оскільки відповіді на це не надійшло, то приєднання не відбулося.

2. Політика «умиротворення» агресора

У 1920–1930-ті роки за вплив у світі, що постав унаслідок Версальського договору й Версальсько-Вашингтонської системи, змагалися сім великих держав: США, Велика Британія, Франція, Німеччина, ССРСР, Італія та Японія. Чотири останніх у цьому переліку, невдоволені результатами війни й ображені на післявоєнний світ, намагалися зруйнувати Версальсько-Вашингтонську систему. Британія ж і Франція, навпаки, — прагнули зберегти плоди своєї перемоги в Першій світовій війні.

Отже, британський і французький уряди проводили зовнішню політику, яка б мирними засобами запобігла новій війні. Навіть якщо для цього довелось б принести в жертву інтереси інших країн. Звідси обережна реакція на зближення Веймарської Німеччини й ССРСР, експансіоністську політику Японії щодо Китаю і зони Тихого океану, уторгнення Б. Муссоліні в Ефіопію, громадянську війну в Іспанії, советсько-японські прикордонні сутички та зухвалі заяви й вчинки Гітлера.

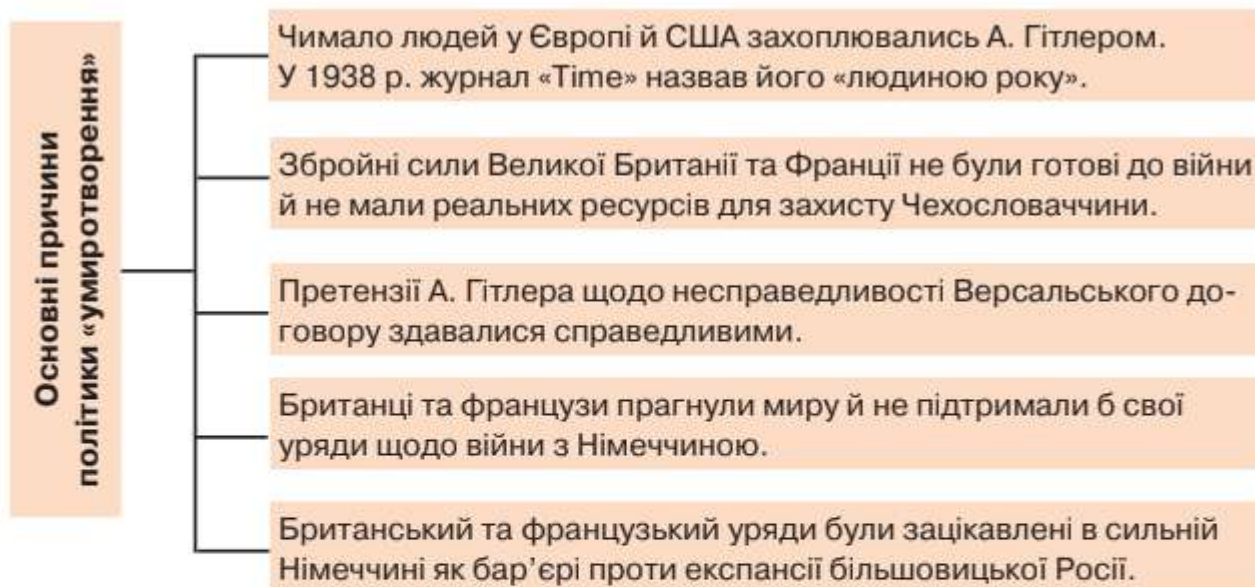
Обережна, аж до боязкої, політика щодо агресорів та інтервентів не здавалася надмірною ціною за збереження миру. Вважали, що поступливістю можна задовольнити потенційного палія війни й, урешті-решт, він заспокоїться та відмовиться від війни.

Франції, яка дуже залежала від зовнішньої політики Великої Британії, було найбільш небезпечно залишатися сам на сам із Гітлером, бо США в той час не бажали втручатись у європейські справи, а Британія через острівне географічне положення почувалася в безпеці. Західні держави намагались уникати застосування до Гітлера силових методів, які могли б спровокувати початок нової війни. Вони обрали хибну, як виявилось, політику поступок Гітлеру, який після кожного зухвалого кроку щоразу заявляв, що «більше ні на що не претендуватиме».

Така поведінка Великої Британії та Франції отримала назву *політики «умиротворення»*. Як засвідчили подальші події, від самого початку вона не мала шансів на успіх. Навпаки, вона переконала Гітлера в тому, що Захід не наважиться воювати з ним, що б він не зробив.

Більшість західних політиків вважала, що коли Гітлер і зважиться розпочати нову війну, то це буде війна проти ССРР. Німецька пропаганда й дипломатія активно підтримували ці ілюзії. Водночас із Берліна Сталіну повідомляли, що насправді Німеччина воюватиме із західними державами, а не із ССРР.

- Проаналізуйте схему. Чи виправдовують, на вашу думку, обставини політику «умиротворення» щодо А. Гітлера? Аргументуйте вашу точку зору.

Словник

Політика «умиротворення» — політика поступок державі-агресору з наміром у такий спосіб утримати її від розв'язання або продовження війни, анексії чужих територій чи інших загрозливих дій. Зазвичай термін застосовують для означення політики західних держав щодо нацистської експансії в 1933–1939 рр.

3. «Аншлюс» Австрії

Першою жертвою нацистської Німеччини в Європі після ремілітаризації Рейнської зони стала Австрія — історична батьківщина Гітлера. За Версальським договором ця країна не могла об'єднуватися з Німеччиною. Німецька пропаганда, використовуючи гасло «німці й австрійці — єдиний розділений народ», закликала австрійців приєднатися до Німеччини. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера значно активізувалася австрійська нацистська партія.

У 1934 р. в Австрії був придушений збройний виступ лівих партій, незадоволених консервативним урядом. Це був початок глибокої кризи австрійської державності.

Того ж року провалився спланований Гітлером нацистський заколот. Півтори сотні бойовиків з австрійського батальйону СС захопили центральну радіостанцію та передали в ефір дезінформацію про повалення уряду Е. Дольфуса.

Канцлера було вбито, однак поліції вдалося роззброїти й заарештувати більшість заколотників. Кількох із них згодом було страчено. Аби приспати пильність Австрії, Гітлер видав їй заколотників, які втекли до Німеччини, і висловив «співчуття» з приводу вбивства Е. Дольфуса.

- Розгляньте фотографію. Який висновок про характер зимового громадянського протистояння в Австрії 1934 р. ви можете зробити?

Віденська кав'ярня. Фото.
1934 р.

У 1936 р. Німеччина спочатку нав'язала Австрії нерівноправний договір, а потім узялася за вирішення «австрійського питання». У Берліні розробили спеціальний план захоплення країни, а в Австрії місцеві нацисти розгорнули агітацію за об'єднання з Німеччиною та провели по всій країні маніфестації. Так готувався ґрунт для створення видимості прагнення австрійців до об'єднання.

У лютому 1938 р. Гітлер викликав до себе нового австрійського канцлера К. Шушнінга й вимагав віддати два міністерські портфелі австрійським нацистам, інакше країна буде окупована німецькими військами. Під час розмови канцлеру продемонстрували карту з позначеними на ній містами, які німці погрожували розбомбити, якщо він відхилить ультиматум. Спочатку К. Шушнінг призначив плебісцит (референдум) з питання, чи хочуть австрійці об'єднатися з Німеччиною, але на вимогу Гітлера відмовився від його проведення.

13 березня 1938 р. німецькі війська, знехтувавши австрійським суверенітетом, уторглися в країну й здійснили *аншлюс*.

В умовах фактичної окупації німецька таємна поліція скалічила, кинула до в'язниці та знищила майже 80 тис. противників аншлюсу. В Австрії так само, як і в Німеччині, переслідували євреїв.

За результатами поспіхом проведеного у квітні плебісциту за аншлюс «проголосували» майже всі австрійці. Німеччина поглинула Австрію з усім її економічним і військовим потенціалом. Велика Британія та Франція не відреагували на анексію: у Лондоні цього взагалі «не помітили», а Париж обмежився формальною нотою протесту.

4. Мюнхенська угода

Наступною жертвою Гітлер обрав Чехословаччину — країну, що мала договори про взаємодопомогу з Францією та Советським Союзом. Щоправда, советські війська могли прийти на допомогу ЧСР через територію Румунії (за умови, що румуни дозволять) лише в разі, якщо допомога Чехословаччині спочатку надійде від Франції.

Нацистська преса поновила брутальну інформаційну кампанію проти Чехословаччини, знову використавши так звану «судетську проблему». Гітлер погрожував, що він не зупиниться, поки не «визволить» судетських німців із-під «чеського ярма». У такій атмосфері в середині вересня 1938 р. в Німеччині відбулася зустріч Н. Чемберлена з Гітлером. Британський прем'єр погодився на передання Німеччині Судетської області й ліквідацію договорів Чехословаччини про взаємодопомогу з іншими країнами. Для того щоби справити ще більший тиск на Британію та Францію, наприкінці місяця Гітлер привів німецькі війська в бойову готовність. Із цього приводу Н. Чемберлен заявив: «Ситуація загострилася до краю. Єдиний спосіб уникнути війни — передати Німеччині Судетську область».

Чехословаччина опинилась у складному становищі: Велика Британія та Франція наполягали на задоволенні вимог судетських німців, аби не «дратувати» Гітлера, який висунув президенту ЧСР *Едварду Бенешу*, а також Великій Британії та Франції як гарантам безпеки країни, ультиматум: негайно передати Судетську область Німеччині. Запевняв, що це «остання» його територіальна претензія в Європі.

Чехословаччина мала боєздатну армію і була готова воювати, але Велика Британія та Франція змусили її погодитися на німецькі умови, щоб «зберегти мир». Єдиним впливовим британським діячем, який рішуче виступив проти політики британського уряду, був В. Черчилль: «Франція та Британія мали вибирати між війною і ганьбою. Вони обрали ганьбу й отримали війну».

Словник

Аншлюс (нім. *Anschluss* — об'єднання) — політика «ненасильницького» приєднання земель, заселених німцями чи переважно німцями, яку проводила Німеччина після Версальського договору, особливо коли до влади прийшли нацисти. Цим терміном також позначають рух у міжвоєнній Австрії за приєднання до Німеччини та уключення Австрії до складу Німеччини в 1938 р.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням *Е. Бенеша*. Кому, на вашу думку, насамперед адресував свої, переповнені гіркотою, слова чехословацький президент: співвітчизникам чи союзним західним країнам?

«Це велика драма, з якої ми вийдемо очищеними. Наша нація завжди вбачатиме в наших діях велику моральну силу. Чехи... нічим не запламували себе під час цієї жахливої кризи..., нікого не образили, нікого не покинули, нікому не завдали шкоди своїми помилками».

Едвард Бенеш (Rothstein A. The Munich Conspiracy. — London, 1958. — P. 263)

Під час організованої з ініціативи *Б. Муссоліні* міжнародної конференції за участю *Гітлера*, *Н. Чемберлена* та *Е. Даладьє*, що відбулася в *Мюнхені 29–30 вересня 1938 р.*, на яку делегацію Чехословаччини навіть не запросили, був підписаний *Мюнхенський пакт*.

- Перегляньте документальний фільм «Підписання Мюнхенського пакту. Гітлер, Муссоліні, Чемберлен, Даладьє (1938)». Чому, на вашу думку, найбільший інтерес у керівників держав викликала карта на столі переговорів?
- Радісно збуджені Гітлер і Б. Муссоліні, збентеження на обличчях Н. Чемберлена і Е. Даладьє. Як ви вважаєте, така відмінність в емоційному стані учасників переговорів — це простий збіг чи вона мала підстави?

Судетські нацисти руйнують прикордонний чехословацький стовп. *Фото. Жовтень 1938 р.*

Згідно з пактом, Чехословаччина втратила третину своєї території, 5 млн населення, майже половину виробничих потужностей, значну частину армії. До Німеччини відійшли Судети, деякі території були також передані Польщі й Угорщині.

Основні положення Мюнхенського пакту

- Судетську область передавали Німеччині, на її територію вводили німецькі війська.
- Чехословаччині було заборонено руйнувати споруди на території, яку передавали Німеччині.
- У районах Чехословаччини, де проживало німецькомовне населення, передбачали провести референдум щодо приєднання до Німеччини.

- Райони Чехословаччини, де німецькомовні громадяни становили більшість, передавали Німеччині без референдуму.
- Між Німеччиною та Чехословаччиною мав відбутися обмін населенням, яке бажало залишити Судетську область або ж переселитися до неї.

Відтоді конференцію, підписаний на ній пакт і політику поступок агресору за рахунок третіх країн образно називають «*Мюнхеном*».

5. Окупація Німеччиною Чехословаччини.

Е. Бенеш склав повноваження президента ЧСР, і на цю посаду наприкінці листопада 1938 р. був обраний *Еміль Гаха*. Невдовзі Гітлер викликав його до Берліна й змусив підписати «прохання» про встановлення німецького протекторату над країною.

У вирішальний момент і західні держави, і ССРСР, який запевняв чехів і словаків у своїй допомозі й навіть розгорнув війська на західному кордоні, кинули чехів і словаків напризволяще.

14 березня 1939 р. Словаччина проголосила формальну незалежність під опікою Німеччини. Німецькі війська вступили до Моравії та Богемії, а 15 березня 1939 р. вони були вже в Празі. Отже, уся територія країни опинилася під нацистською окупацією. Чехословаччина припинила своє існування як незалежна держава.

У умовах розпаду Чехословаччини угорські війська вторглися у Карпатську Україну — державу, що в 1938 р. домоглася автономії у складі ЧСР. Сойм (парламент) Карпатської України проголосив незалежність краю, Августина Волошина обрано президентом. Сили були нерівними і 18 березня 1939 р. Карпатська Україна була окупована Угорщиною. Триденна героїчна оборона (а партизанська боротьба тривала аж до осені) Карпатської України була першим у Європі випадком збройного опору союзникам Німеччини.

Чехія була перетворена на «Протекторат Богемії та Моравії». Водночас Гітлер зберіг деякі формальні атрибути державності — протекторат мав свого президента, уряд, армію та поліцію, органи місцевої влади, фінанси. Проте все підпорядковувалося імперському протектору, було скасовано свободу преси, побудовано концтабори, знищено політичну опозицію, закрито чеські університети, чеську економіку переведено на обслуговування військових потреб Німеччини. Також здійснювався геноцид євреїв і ромів.

Уторгнення Гітлера в Чехословаччину поклало край політиці «умиротворення» агресора. Уже 17 березня 1939 р. Н. Чемберлен виступив із промовою, у якій заявив про припинення потурання Гітлеру.

Результати та наслідки політики «умиротворення»

- Велика Британія отримала час для нарощування своїх збройних сил, але й Німеччина отримала час для підготовки до війни.

- Гітлер повірив у те, що Велика Британія та Франція його бояться, а тому не наважаться зупинити, що б він не робив.
- Сталін вирішив, що Велика Британія та Франція ніколи не воюватимуть із Гітлером, а тому війна Советського Союзу з Німеччиною неминуча.
- Населення Великої Британії позбулося ілюзій, усвідомивши, що війни не уникнути.

6. Анексія Клайпеди. «Польське питання»

Як можна було передбачити, окупація Чехословаччини не була «останньою» територіальною забаганкою Гітлера. Наступними його цілями стали Литва та Польща. Гітлер пред'явив Литві ультиматум із вимогою повернути Німеччині портове м. Клайпеду (нім. назва *Мемель*), передане їй у 1919 р. Британський уряд, як і у випадку з чехами, «поспівчував», але заявив, що нічим допомогти не може. Наприкінці березня 1939 р. литовського міністра закордонних справ терміново викликали до Берліна, де змусили підписати «Договір між Литовською Республікою та Німецькою імперією про передання Клайпедського краю». Велика Британія та Франція знову не завадили німецькій експансії.

В останні дні березня 1939 р. Німеччина взялася за вирішення так званого «польського питання». Гітлер припинив будь-які переговори з Польщею, а на початку квітня підписав наказ про підготовку до нападу на неї. За апробованим у Чехословаччині сценарієм німецька преса розпалювала антипольські настрої, звинувачуючи Варшаву в тому, що німецька меншина в Польщі «зазнає утисків».

Свідчення

- Ознайомтеся із заявою Гітлера. Як ви вважаєте, що він мав на увазі під «ізоляцією» Польщі?

«Польща завжди була на стороні наших ворогів. ...Тому не може бути й мови про помилування Польщі. Нам залишилося одне: напасти на неї за першої ж нагоди. ...Наше завдання — ізолювати Польщу. Успіх ізоляції вирішить справу».

Адольф Гітлер (<https://dzieje.pl/aktualnosci/80-lat-temu-hitler-wypowiedzial-polsce-pakt-o-nieagresji>)

Частиною загальної стратегії Гітлера була вимога до Польщі повернути передане їй за Версальським договором м. Гданськ (нім. назва *Данциг*). Крах Чехословаччини цього разу спонукав Велику Британію та Францію до активної протидії новому прояву нацистської агресії — 31 березня 1939 р. Британія надала односторонні гарантії безпеки потенційним жертвам агресії: Польщі, Румунії, Греції та Туреччині. До британських гарантій приєдналася також Франція.

Основні події

1933–1939 рр. — політика «умиротворення».

1936 р. — підписання Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту.

1937 р. — приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту; завершення формування «Осі Берлін–Рим–Токіо».

Березень 1938 р. — аншлюс (приєднання Австрії до Німеччини).

Вересень 1938 р. — Мюнхенська конференція; підписання Мюнхенського пакту.

Березень 1939 р. — окупація Німеччиною Чехословаччини; завершення політики «умиротворення».

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «політика «умиротворення», «Вісь», «аншлюс», «судетська проблема», «Мюнхен».
2. Чим, на вашу думку, був аншлюс Австрії: «родинною німецькою справою», як його назвав Гітлер, чи окупацією? Обґрунтуйте вашу оцінку події.
3. Що, на вашу думку, споріднює нацистську «родинну справу» з рашистським гаслом про «триєдиний слов'янський народ»?
4. Зіставте захоплення в 1938 р. Німеччиною Австрії з уторгненням у 2014 р. Росії до України й тимчасовою окупацією українського Криму й окремих районів на сході нашої країни. Що спільного та відмінного в загарбницьких методах нацистської Німеччини й Росії?
5. Британський міністр С. Гор у період загострення «судетської проблеми» заявив: «Потрібно кинути собаці кістку, щоб він хоч на якийсь час перестав гавкати». Кого, на вашу думку, міністр мав на увазі та як би ви назвали такі підходи в політиці?
6. На що розраховували Велика Британія та Франція, підписуючи Мюнхенський пакт, і як на ці сподівання вплинула окупація Німеччиною Чехословаччини?
7. Чи була, на вашу думку, політика «умиротворення» помилкою? Які існували альтернативи політиці «умиротворення» в тогочасних реаліях?
8. Чому, на ваш погляд, політика «умиротворення» зазнала поразки?
9. Чи існує, на вашу думку, причинно-наслідковий зв'язок між політикою «умиротворення» і Другою світовою війною?
10. Якби Н. Чемберлен дослухався до В. Черчилля, яким, на вашу думку, міг бути сценарій подальшого ходу історії?

§ 20. Світ на порозі війни

1. Економічне, політичне та військове співробітництво між советським і нацистським режимами

Співробітництво між ССРСР і Німеччиною, що активно розвивалось у часи Веймарської республіки (див. п. 3 § 11), на деякий час загальмувалось після приходу до влади в Німеччині нацистів. Советський і

нацистський режим взяв нетривалу паузу, щоби придивитися один до одного. І після того, як обидві сторони виявили багато подібного в советському комунізмі й німецькому націонал-соціалізмі, взаємний потяг до співпраці поновився.

Так, улітку 1939 р. між СРСР і Німеччиною було підписано торгово-кредитну угоду, завдяки якій активізувалася торгівля та обмін між нацистським і советським режимами. Німці поставляли обладнання і машини, Советський Союз — переважно стратегічну сировину: бавовну, зерно, нафту, цинк, мідь, олово, нікель тощо. Такі поставки були особливо цінними для підготовки й ведення війни.

Частка советського імпорту в задоволенні потреб Німеччини в стратегічних ресурсах військового призначення станом на осінь 1939 р. (% від потреби)

Советські фахівці відвідували німецькі авіаційні заводи Месершміта, Юнкерса, Хенкеля, де німці показували їм конструкторські бюро, ознайомлювали з авіатехнікою. Німці навіть продали СРСР кілька бойових літаків новітніх конструкцій. Советські інженери й конструктори ретельно вивчали німецькі бойові машини, а німці, натомість, приїздили до СРСР ознайомитися із советською авіапромисловістю.

Восени 1939 р. на півночі Росії була створена німецька військово-морська база для заправлення та ремонту німецьких військових кораблів і підводних човнів. Під час війни німці використовували її проти Норвегії. Німецькі кораблі користувалися укриттям у гавані Мурманська під час операцій військово-морського флоту, заправлялися паливом і продовольством. СРСР постачав німцям метеорологічні зведення, які німецька авіація використовувала під час бомбардування Англії.

Між двома країнами відбувався активний політичний і дипломатичний діалог. Розвивалася співпраця між таємними поліціями — нацистським гестапо й советським Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС). Загалом гестапо було видано майже тисячу німецьких та австрійських антифашистів, які свого часу отримали політичний притулок у СРСР. Гестапівці ж видавали НКВС «ворогів радянської влади».

2. Підготовка СРСР до військового вторгнення в Європу

У другій половині 1930-х років Сталін та його оточення намагалися здійснити складну й ризиковану комбінацію, яка, за їхнім задумом, мала привести до встановлення советського контролю над усією Європою або, щонайменше, над її східною частиною. Це, на думку, керів-

ництва ССРСР, стало би частиною реалізації давнього плану щодо здійснення «світової комуністичної революції».

Драматичний розвиток міжнародних подій, що набрав обертів після приходу до влади Гітлера й початку нацистської експансії в Європі, сприяв, здавалося, планам Советського Союзу. Заохочуючи західні демократії та нацизм до війни, Советський Союз до певного часу мав залишатися нейтральним. Виступаючи на словах за створення системи колективної безпеки в Європі, ССРСР робив усе для того, щоб така система не була створена й загроза війни в Європі не була усунута. Розрахунок робився на те, що Німеччина, Франція і Велика Британія вступлять у війну й розгромлять одне одного. Коли це відбудеться, ССРСР зможе легко захопити знесилену Європу.

- *Ознайомтеся із заявами керівників Советського Союзу щодо військових планів ССРСР. Як такі заяви характеризують спрямування зовнішньої політики й військову доктрину Советського Союзу наприкінці 1930-х років?*

Свідчення

«Ми до певного часу тримали лінію на оборону. А тепер, коли ми нашу армію реконструювали, забезпечили технікою для сучасного бою, коли ми стали сильнішими, тепер треба перейти від оборони в наступ».

Йосип Сталін (<https://armyinform.com.ua/2022/05/06/mify-pro-ukrayinu-stvoreni-agitpropagandoyu-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny/>)

«На західному кордоні ми маємо ворога, не менш організованого, ніж японці... коли ми говоримо про західну ділянку, ми маємо на увазі Німеччину; Польщу, Румунію і Прибалтику ми давно скинули з рахунків, цих панів ми в будь-який час за всіх обставин зітремо на порох».

Климент Ворошилов, міністр оборони ССРСР (<https://www.svoboda.org/a/30167034.html>)

До цього вирішального моменту готувалися заздалегідь, незважаючи на те, що це шкодило підготовці до оборонної війни на випадок нападу Німеччини на ССРСР. Насамперед вишкіл советської Червоної армії був зорієнтований на ведення не оборонної, а наступальної війни, особливо після 1939 р. Більше того, у статутах і бойових настановах Червоної армії взагалі не йшлося про оборону своєї території; готувалися воювати «малою кров'ю на чужій території». Поняття «відступ», навіть якби йшлося про тактичний чи тимчасовий, — звичне явище в оборонній війні, узагалі не існувало, його вважали зрадою. У Червону армію постачали переважно наступальне озброєння, а оборонного протитанкового й зенітного озброєння бракувало.

Активне планування і моделювання під час оперативно-штабних навчань наступальних дій опосередковано засвідчили, що ССРСР вів масштабну військову підготовку до «визвольного походу в Європу». Наприклад, останні передвоєнні мобілізаційні плани ССРСР включали недвозначну фразу «випередити противника».

Навіть у кінофільмах про Червону армію і піснях, присвячених їй, советські воєнки тільки наступали і, звісно ж, перемагали. Проте, як засвідчили подальші події, ці плани та сподівання не здійснилися.

3. Англо-франко-советські переговори

Сталін та його оточення жили уявленнями, що у світі триває боротьба між соціалізмом і капіталізмом. Причому в СРСР не розрізняли демократичні країни (США, Велика Британія, Франція), фашистську Італію та нацистську Німеччину. Советський Союз був фортецею, оточеною, в уяві комуністів, «імперіалістичними хижакками».

Свідчення

- Чого, на вашу думку, у словах В. Молотова більше: правди чи пропагандистської риторики, не підкріпленої конкретною політикою СРСР? Аргументуйте вашу оцінку.

«Немає потреби переконувати, що зовнішня політика Советського Союзу абсолютно миролюбна й спрямована проти агресії. Найкраще це розуміють самі агресивні країни. З великим запізненням і ваганнями приходять до усвідомлення цієї простої істини деякі демократичні держави. У єдиному фронті миролюбних держав, що насправді протистоять агресії, Советському Союзу не може не належати місце в перших рядах».

В'ячеслав Молотов, народний комісар (міністр) закордонних справ СРСР (Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы. — Москва, 1990. — Т. 1. — С. 530)

Отже, СРСР, нарощуючи військову міць, водночас прагнув використати першу-ліпшу нагоду, аби зіштовхнути західні країни між собою. Сталін не довіряв Британії та Франції, тому після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів розраховував скористатися «міжімперіалістичними суперечностями». Крім того, СРСР мав власні загарбницькі плани, зокрема щодо Польщі, Румунії, Фінляндії, Угорщини, Латвії, Литви, Естонії.

Улітку 1939 р. СРСР опинився у вигідній ситуації — майже весь західний кордон держави був захищений від Німеччини так званим «санітарним кордоном» із країн, яким були надані англо-французькі гарантії безпеки. Натомість Велика Британія та Франція в разі німецького вторгнення в Польщу чи Румунію наражалися на небезпеку бути втягнутими у війну проти Німеччини, бо виступали гарантами цих країн. Надії на примирення з Гітлером у Заході майже не залишилося.

Британські гарантії безпеки створили сприятливі передумови для формування системи колективної безпеки на континенті. Залишалось тільки долучити до неї Советський Союз. Проте для Сталіна ситуація вже змінилася. Якщо раніше він на словах виступав за створення такої системи, то тепер не поспішав. Він вимагав надати йому право вводити війська на територію сусідніх країн навіть у разі загрози «непрямої агресії» у мирний час. Британський та французький уряди вважали,

що прийняття такої умови означало б погодитися на советську окупацію Польщі, Румунії, країн Балтії, Фінляндії.

СССР вів переговори не тільки з Францією та Великою Британією, але також із Німеччиною. Імовірно, уже тоді Сталін вирішив стати на сторону того, хто запропонує вигідніші умови. Як заявляв згодом Гітлер, два вчинки Сталіна стали для нього сигналом, що радянський диктатор готовий до угоди з Німеччиною. Першим сигналом був виступ Сталіна на партійному з'їзді в березні 1939 р., коли він застеріг «паліїв війни» (тобто західні демократії), щоб вони не сподівалися «тягати з багаття каштани» руками СССР.

Другим сигналом стало усунення в травні 1939 р. з посади міністра закордонних справ М. Литвинова, якого вважали прозахідним політиком і з яким пов'язували надії на створення системи колективної безпеки. В. Молотов, його наступник, був покірним поплічником Сталіна.

Політичні переговори між СССР, Великою Британією та Францією тривали з травня до початку серпня 1939 р. й виявилися безрезультатними. Сталін наполягав на односторонньому праві поширення советських «гарантій» на країни Балтії в разі «непрямої агресії» проти них. Британська та французька делегації заявляли, що вони не розпоряджаються долями незалежних держав.

Ще до закінчення політичних переговорів розпочалася підготовка до *військових переговорів* між трьома країнами. До Москви прибула об'єднана англо-французька військова делегація. Проте якщо на етапі підготовки переговорів Велика Британія та Франція не поспішали з відправленням делегацій до Москви, то восени переговори гальмувала вже советська сторона.

Сталін дійшов висновку, що Захід не погодиться на окупацію Советським Союзом сусідніх із ним країн. Гітлер же був готовий заплатити будь-якою чужою територією за советський нейтралітет у вже запланованій ним війні проти Польщі.

Свідчення

- Прочитавши висловлення німецького дипломата, зробіть висновок про те, чи були зацікавлені Велика Британія та Франція влітку 1939 р. у створенні спільно із СССР системи колективної безпеки в Європі.
- Чи заслуговує, на вашу думку, довіри оцінка подій дипломатом, який представляв країну, у край зацікавлену, щоб переговори провалилися і не була створена спрямована на стримування Німеччини система колективної безпеки в Європі?

«Розпочалися... переговори, які тривали все літо. Характерними були впертість, фанатизм, майже істерія, з якою політична громадськість (Великої Британії — авт.) квапила переговори й схиляла уряд до дедалі більших поступок... Усі ляпаси від СССР були прийняті; піддавалися на кожну дедалі зухвалішу советську хитрість і підійшли, нарешті, упритул до того, що, поступившись у питанні про «непряму агресію», готові віддати Росії малі держави».

Герберт фон Дірксен, посол Німеччини у Великій Британії
(Документи і матеріали напередодні Другої світової війни.
Архів Дірксена (1938–1939). — 1948. — С. 202–203)

На англо-франко-советських переговорах советська сторона порушила ці питання щодо пропуску Червоної армії через територію Польщі й Румунії в разі німецької агресії в Європі. Польське ж керівництво повідомило, що за жодних обставин не погодиться допустити на свою територію советські війська. Тоді до Варшави вирушили французькі представники, щоб умовити поляків піти на поступки. Коли британці та французи зрештою домоглися від Польщі серйозних поступок (Польща погодилася діяти разом із ССРСР у разі німецької агресії в Європі), здавалося, що вже ніхто й ніщо не завадить підписанню тристороннього договору.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленнями К. Ворошилова й Т. Хейвуда. Як ви ставитеся до їхніх аргументів? Чому, на вашу думку, ССРСР, Британії та Франції було важко порозумітися щодо суверенних прав інших країн?

«Це наша попередня умова — пропуск військ на польську територію через Віленський коридор і Галичину та через румунську територію. ...Якщо цього не буде, якщо це питання не буде вирішене позитивно, то я взагалі сумніваюсь у доцільності наших переговорів. Заяву генерала Думенка й інших представників французької та британської місії про те, що Польща й Румунія самі попросять допомоги, я вважаю не зовсім правильною».

Климент Ворошилов, советський маршал (Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы. — Москва, 1990. — Т. 2. — С. 215–217)

«Не треба забувати, що Польща й Румунія — самостійні держави, і тому дозвіл на прохід советських збройних сил має бути отриманий від їхніх урядів. Це питання перетворюється на політичне, і ССРСР повинен поставити його перед урядами Польщі й Румунії. Цілком очевидно, що це найпростіший та прямий метод».

Т. Хейвуд, англійський генерал (Там само)

4. «Пакт Молотова–Ріббентропа»

Проте ілюзії Заходу невдовзі розвіялися. 23 серпня 1939 р. Сталін без жодних пояснень перервав переговори в ту мить, коли умови військової конвенції були фактично узгоджені. Він зробив свій вибір. Коли надійшла обнадійлива відповідь із Варшави й у Москві перебували британська та французька делегації, у Кремлі вже проводили сепаратні переговори з міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом, який терміново прилетів до Москви.

Ця подія мала передісторію. У середині серпня Сталін запропонував Гітлеру укласти пакт про ненапад між двома країнами й таємний протокол до нього про розмежування «сфер впливу» в Європі між Німеччиною та Советським Союзом. Гітлер прийняв цю пропозицію. 19 серпня було підписано советсько-німецьку торговельну угоду, і після обміну телеграмами між Гітлером і Сталіним 23 серпня 1939 р. до Москви прибула німецька делегація на чолі з Й. фон Ріббентропом.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням А. Гітлера. Які вигоди він отримував, укладаючи пакт з Й. Сталінім?

«У зв'язку з підписанням торговельної угоди ми вступили в політичний діалог. Було запропоновано укласти пакт про ненапад... Післязавтра фон Ріббентроп підпише договір. Тепер Польща перебуває в становищі, у якому я хотів її бачити. Ми не повинні боятися блокади. Схід забезпечить нас зерном, худобою, вугіллям, свинцем і цинком».

Адольф Гітлер о 12-й годині 22 серпня 1939 р. (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. Series D (1937–1945). — Washington, 1956. — Vol. VII. — P. 204)

Гітлер квапився, адже на 26 серпня попередньо запланував напасти на Польщу. До цього він мав отримати від Сталіна гарантії, що той не завдасть йому удару в спину. ССРСР повинен був або зберігати нейтралітет після агресії Німеччини проти Польщі, або стати союзником Гітлера в цій загарбницькій війні.

Пізно ввечері **23 серпня 1939 р.** В. Молотов та Й. фон Ріббентроп поставили підписи під текстом договору й таємним протоколом. Договір увійшов в історію під назвою «**пакт Молотова–Ріббентропа**», хоча насправді це був пакт між Гітлером і Сталінім. Договір набрав чинності з моменту його підписання. Він був укладений на 10 років з автоматичним продовженням його дії на наступні 5 років за взаємним бажанням сторін. Країни зобов'язалися не нападати одна на одну окремо, а також разом з іншими державами; не брати участі в спрямованих проти них коаліціях держав; зберігати взаємний нейтралітет у разі війни однієї із цих двох країн. Але найважливіше містилося не в тексті договору, а в таємному додатковому протоколі до нього.

Зміст таємного додаткового протоколу до пакту

- Лінією розмежування «життєвих інтересів» Німеччини та ССРСР на Балтиці було визнано північний кордон Литви.
- Польща мала бути розділена між ССРСР і Німеччиною по лінії річок Нарев–Вісла–Сян.
- Німеччина визнавала право ССРСР на Бессарабію, що входила тоді до складу Румунії.

- Перегляньте документальний фільм про підписання 23 серпня 1939 р. «пакту Молотова – Ріббентропа». Який, на вашу думку, існує зв'язок між кадрами про підписання советсько-німецького договору й кадрами з німецькими танками, що розгортаються в бойовому порядку?

Ідеологічні вороги домовилися не нападати один на одного й поділити між собою Польщу. Це був стратегічний тріумф Гітлера. Тепер Німеччина могла безкарно напасти на Польщу й перетворити її на стартовий майданчик для подальшого завоювання Советського Союзу.

Пакт справив ефект бомби, що вибухнула. Прохання англійських і французьких членів делегації зустрітися з В. Молотовим були ним проігноровані. Помічники советського міністра повідомили делегаціям, що той не може з ними зустрітися, бо заклопотаний важливою справою — поїхав на полювання на диких качок.

Навіть союзна Німеччині Японія була вражена цим неприродним, але тільки на перший погляд, союзом. Населення ССРСР, яке комуністична пропаганда переконувала в тому, що нацизм і Гітлер — вороги ССРСР, було спантеличене новим союзником Сталіна. Подібна реакція спостерігалась і в зарубіжних комуністичних партіях, які мусили вихваляти договір.

Відразу після підписання пакту як за помахом чарівної палички було припинено взаємні напади в пресі обох країн. У ССРСР поволі розмивався образ нацистів як ворогів, який формувався після їхнього приходу до влади, і натомість створювався новий — «друзів» і «партнерів». Населення було спантеличене такою раптовою зміною, проте через страх потрапити до категорії «ворогів народу» воліло за краще відмовчуватися і робити вигляд, що так і має бути.

Через тиждень після підписання советсько-німецького пакту нападом Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна.

Британська карикатура на підписання договору між Німеччиною та ССРСР. 1939 р.

Обопільні мотиви підписання советсько-німецького пакту про ненапад

ССРСР	Німеччина
<ul style="list-style-type: none"> • У разі війни в Європі ССРСР не муситиме в неї втручатися. • На Далекому Сході ССРСР зіткнувся з Японією, а Червона армія була ослаблена внаслідок знищення в період «чистки» від «ворогів» великої кількості офіцерів. • ССРСР отримав час підготуватися до війни. • Німеччина й Захід виснажаться у війні, і ССРСР залишиться найсильнішою державою. 	<ul style="list-style-type: none"> • Гітлер хотів уникнути війни на два фронти. Він вважав, що Британія та Франція не втручатимуться, аби захистити Польщу, якщо він матиме договір із ССРСР. • Економічна допомога ССРСР убезпечувала Німеччину від наслідків можливої англо-французької блокади після нападу на Польщу.
<ul style="list-style-type: none"> • ССРСР отримав від Німеччини згоду на окупацію половини Польщі та встановлення советського контролю над Фінляндією і країнами Балтії. • Німеччина була важливим торговим партнером ССРСР. 	<ul style="list-style-type: none"> • Гітлер не відмовлявся від наміру розгромити ССРСР. Пакт про ненапад давав йому виграш у часі й розв'язував руки на Заході.

23 серпня, день підписання пакту Молотова–Ріббентропа, проголошено Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму.

Основні події

Травень–серпень 1939 р. — англо-франко-советські переговори в м. Москві.

23 серпня 1939 р. — підписання советсько-німецького пакту про ненапад («пакт Молотова–Ріббентропа») і таємного додаткового протоколу до нього.

Закриття та завдання

1. Оцініть політичну позицію та діяльність європейських лідерів в умовах назрівання війни.
2. Як ви вважаєте, чому комуністичний і нацистський режими, які позиціонували себе як антиподи, співпрацювали в багатьох напрямках? У чому їхні інтереси збігалися?
3. Як ви можете пояснити той факт, що, з одного боку, ССРСР готувався до військового походу в Європу, а з іншого — одночасно вів переговори з Німеччиною, а також про створення системи колективної безпеки в Європі з Великою Британією та Францією?
4. Чому, на вашу думку, переговори між ССРСР, Великою Британією та Францією про створення системи колективної безпеки в Європі закінчилися провалом? Що стало вирішальним поштовхом до виходу Советського Союзу з переговорів із британцями й французами.
5. Які цілі ставили перед собою Сталін і Гітлер, укладаючи пакт про ненапад?
6. Визначте за допомогою історичної карти (*форзац 1*) сфери впливу Німеччини та ССРСР за таємним протоколом до «пакту Молотова–Ріббентропа».
7. У советській та нацистській пресі було надруковано лише текст пакту без додаткового протоколу. Як ви вважаєте, чому?
8. Чи розпочав би, на вашу думку, Гітлер війну, якби не домовився із ССРСР? Наведіть аргументи за чи проти, залежно від вашої точки зору.

Матеріал до практичного заняття «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х років у світлі історичних джерел»

I. Аншлюс Австрії

- Проаналізуйте зміст указівок Гітлера. Чи узгоджуються вони з пізнішими заявами про «добровільне» приєднання Австрії до Німеччини на підставі «вільного волевиявлення» населення під час «референдуму» та ін.? Чи відомі вам приклади проведення загарбницької політики за подібним сценарієм у XXI ст.?

«1. Я маю намір, якщо інші засоби не приведуть до мети, здійснити військове вторгнення до Австрії... 2. Командування всією операцією я беру на себе... 3. Завдання: а) сухопутним військам: вступити на територію Австрії... швидко оволодіти Віднем і виставити перепону на австро-чеському кордоні; б) військово-повітряним силам: вести демонстративні маневри та скидати пропагандистські матеріали; захопити австрійські аеродроми для можливого прийняття додаткових сил; надати... підтримку сухопутним військам...»

З директиви Гітлера від 11 березня 1938 р. (<http://lua.pp.ua/1/204484.html>)

II. Громадянська війна в Іспанії

- *На яких особливостях громадянської війни наголошує дослідник? Чим громадянська війна відрізняється від війни між державами?*

«Громадянська війна — це завжди жорстоке випробування для народу, зокрема й у моральному плані. У війні між державами все визначено: є лінія фронту, за нею — ворог ... У громадянській війні лінія фронту проходить через кожне місто та село, іноді — через дім і родину. Ворогами можуть виявитися колеги, сусіди, друзі й родичі. Ворогуючі табори майже не зважають на інтереси населення. Трапляються парадокси, коли населення страждає більше саме від тієї влади, яку підтримує».

Олександр Бойко, український історик (Перша українсько-російська війна // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — Київ : Наукова думка, 2002. — С. 121)

- *Як ви вважаєте, чому існують різні оцінки громадянського конфлікту? На чий стороні була правда? Зокрема, на чий стороні, на вашу думку, воював Дж. Орвелл? Обґрунтуйте ваше бачення.*

«Долаючи труднощі модернізації відсталої економіки й соціальної структури в країні без сильних демократичних традицій та ще й у період депресії, Республіка до 1936 р. зіткнулася з непереборними проблемами. Може, громадянська війна й не була неминучою, але, звісно, не була такою і неочікуваною».

Патрісія Найт, англійська дослідниця (Patricia Knight, The Spanish Civil War, 1998. — <https://www.download-geek.com/download/book/The+Spanish+Civil+War.html?aff.id=3397&aff.subid=101>)

«Коли Фрэнко спробував повалити помірковано лівий уряд, іспанський народ несподівано дав йому відсіч. Здавалося, що настав поворотний момент... Але були факти, які залишилися поза увагою громадськості. По-перше, Фрэнко не можна було ототожнювати ні з Гітлером, ні з Муссоліні. Це був військовий заколот, підтриманий аристократією та церквою. Ще більше значення мав той факт, що... опір іспанських робітників супроводжувався... справжнім революційним вибухом. Селяни захопили землю; чимало заводів... перейшло в руки профспілок, церкви були зруйновані, а священники вигнані або вбиті. Газета "Дейлі мейл" під схвальні вигуки католицького духовенства представила Фрэнко як патріота, який звільняє країну від диких орд "червоних"».

Джордж Орвелл, англійський письменник (George Orwell. Homage to Catalonia, 1938. — <https://libcom.org/files/Homage%20to%20Catalonia%20-%20George%20Orwell.pdf>)

III. «Мюнхен»

- Чому, на вашу думку, на Мюнхенській конференції, де вирішувалася доля Чехословаччини, не виявилось стільця для Сталіна?
- На що розраховували учасники конференції?

Британська карикатура на Мюнхенську конференцію. 1938 р.

IV. «Українське питання» напередодні Другої світової війни

- Яке місце належало «українському питанню» в геополітичних планах європейських держав? Чи можна зробити висновок про те, що якась із цих держав була зацікавлена у відновленні державної незалежності України?

«Мені... здається, що Німеччина неминуче захоче відірвати цю багату країну [Україну] від просторів Російської держави. ...Керуючись власними інтересами, Німеччина, звісно, воліла б, щоб Україна була незалежною та відігравала роль буферної держави між нею та ворогом. ...Я не думаю, що СРСР слухняно піддасться німецьким інтригам, мені здається, що менше ми віддаватимемо перевагу одній зі сторін у цьому конфлікті, то буде краще».

Невіл Гендерсон, британський посол у Німеччині, 9 березня 1939 р. (Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. — London, 1951. — Vol. IV (1939). — P. 214–217)

«Згідно з деякими іноземними джерелами, план Гітлера щодо України полягає в спробі створити... за допомогою Польщі, якій буде запропоновано своєрідний кондомініум, щось на кшталт європейського Маньчжоу-го, поставленого у... васальну залежність».

Ю. де Монба, тимчасовий повірений у справах Франції в Німеччині, 6 грудня 1938 р. (Documents diplomatiques français. 1932–1939. — Paris, 1979. — T. XIII. — P. 88)

«Характерний гамір здійняла англо-французька та північноамериканська преса з приводу Советської України. Схоже на те, що цей підозрілий гамір мав на меті розлютити Советський Союз... і спровокувати конфлікт із Німеччиною без очевидних підстав. Можливо, у Німеччині і є божевільні, які прагнуть приєднати Советську Україну до... Закарпаття, але СРСР дасть їм раду».

З виступу Йосипа Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. (<https://1939.in.ua/chronicle/vytjah-iz-dopovid-i-j-stalina-na-xviii-zjizdi-vkr-b-pro-karpatsku-ukrajinu/>)

V. Політика «умиротворення»

- Що вам відомо про події, зображені на карикатурі? Назвіть імовірний рік її створення.
- Охарактеризуйте зображених персонажів. За допомогою яких художніх символів створено ці образи?

- Яке ставиться до персонажів художник: позитивно чи негативно?
- Чи згодні ви з інтерпретацією цієї історичної події? Обґрунтуйте відповідь.
- Зробіть висновок про витоки й цілі політики «умиротворення» Гітлера за уривками з документів (див. також матеріал § 19).

Британська карикатура

«Французьке "умиротворення" ґрунтувалося на військовій нездатності протидіяти Німеччині. ...Франції, на відміну від Британії... на суші загрозувала Німеччина, і вона мала менше ілюзій щодо нацистських амбіцій у Європі, потребувала союзників у Східній Європі, мала найбільшу в Європі армію (після мобілізації)».

Джеффри Рекорд, сучасний американський історик (J. Record. Appeasement Reconsidered: Investigating the Mythology of the 1930s. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2005. — P. 19)

«Британська політика щодо Німеччини викликала занепокоєння. Протести й акції, зокрема... укладення в 1935 р. англо-німецької морської угоди... не могли породити надії на рішучу антинацистську політику. Лейбористська партія була антинацистською силою... більше на словах, але демонструвала моралізаторський паціфізм, який лише потурав ілюзіям про міжнародне співробітництво».

Мартін Гілберт, американський історик (Gilbert Martin. Second World War. — London, 1989. — P. 167)

VI. Англо-франко-совєтські переговори 1939 р.

- Хто зображений на карикатурі й чого ці люди очікують у приймальні В. Молотова?
- Які події зображені на карикатурі? Що вам відомо про них?

Британська карикатура. 1939 р.
(Підпис: «Якщо англійці не зможуть домовитися, можливо, ми зможемо?»)

- Чи згодні ви з характеристикою українського історика подій, що передували підписанню совєтсько-німецького договору?

«Сталін безнадійно втратив останній шанс, щоб не допустити вибуху війни, але він був переконаний, що перехитрує їх усіх разом узятих: і підступного Чемберлена, і мовчазного Дрекса [голова англійської місії], і боягузливого Даладьє, і розумного й відповідального генерала Думенка [голова французької місії]. Але насамперед він був упевнений, що перехитрує Гітлера. Та тут наткнулася коса на камінь — обоє були варті один одного».

Анатолій Трубайчук, український історик (Дипломатична історія Другої світової війни. Курс лекцій. — Київ, 2007. — С. 45)

VII. Советсько-німецький пакт 1939 р.

- Чи сприяв советсько-німецький пакт 1939 р. справі збереження миру? Чому, на ваш погляд, підписання відбулося з небаченим поспіхом? Аргументуйте вашу точку зору, використовуючи матеріал § 20.

«Терміново! ...повідомте фюреру, що перша... зустріч із Сталіним і Молотовим щойно закінчилася. ...Останньою перешкодою... є вимога росіян до нас визнати порти Лібаву [Лієпаю] і Віндаву [Вентспілс] такими, що належать до їхньої сфери впливу. ...Підписання секретного протоколу про взаємне розмежування сфер впливу в усій східній зоні, на яке я дав свою принципову згоду, обговорюється».

З телеграми Йоахима фон Ріббентропа до Берліна, 23 серпня 1939 р. 20 год 05 хв (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1956. — Series D (1937–1945), vol. VII. — P. 220)

«Відповідь: так, згоден».

Телеграма з Берліна до посольства Німеччини в Москві, 23 серпня 1939 р. 23 год 00 хв (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1956. — Series D (1937–1945), vol. VII. — P. 223)

«Завдяки цим угодам гарантується доброзичливе ставлення Росії на випадок будь-якого конфлікту. ...Завдяки переговорам із советською Росією в міжнародних відносинах змінилася розстановка сил, що має принести "Осі" найбільший із можливих вигравів».

З листа Адольфа Гітлера до Беніто Муссоліні, 25 серпня 1939 р. (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1959. — Series D (1937–1945), vol. VI. — P. 281–283)

Узагальнення до розділу VI «Передумови Другої світової війни»

Версальська система тимчасово владнала територіальні й економічні проблеми між державами, проте не забезпечила політичного врегулювання відносин між ними.

Прихід до влади в Німеччині в 1933 р. націонал-соціалістів на певний час загальмував советсько-німецьке зближення, але не зупинив його. Геополітичні інтереси Сталіна й Гітлера, їхнє прагнення зруйнувати Версальську систему договорів стали підґрунтям для союзу між комуністичним і нацистським режимами.

Політика «умиротворення» агресора, яку певний час проводили Велика Британія та Франція, завершилася драматично. Відновлення в березні 1935 р. в Німеччині загальної військової повинності й окупація німцями Рейнської демілітаризованої зони зійшли Гітлеру з рук. Після цього в березні 1938 р. він безкарно здійснив аншлюс (приєднання) Австрії.

Іспанія в роки громадянської війни 1936–1939 рр. стала своєрідним полігоном для випробування зброї та військової тактики.

Мюнхенська угода (вересень 1938 р.) була останньою спробою Великої Британії та Франції відвернути війну в Європі політикою «умирот-

ворення» Гітлера. Водночас конференція, на яку не запросили Сталіна, остаточно зруйнувала хистку рівновагу сил у Європі.

Після завершення Другої світової війни головною її призвідницею була визнана Німеччина. Однак тогочасні керівники ССРСР, Великої Британії, Франції, Італії також несуть свою частку відповідальності за її розв'язання.

Велика Британія

- Підписавши англо-німецьку військово-морську угоду, зруйнувала договір між британським, французьким та італійським урядами про підтвердження незалежності Австрії, а також для протистояння майбутнім спробам Німеччини ухилитися від виконання Версальського договору.
- Не використала свій вплив у Лізі Націй щодо питання міжнародних криз 1930-х років для створення системи колективної безпеки в Європі.
- Не заохотила Францію до рішучих дій щодо ремілітаризації Рейнської зони.
- Не підтримала Чехословаччину на конференції в Мюнхені.
- Не доклала всіх можливих зусиль для укладення угоди із ССРСР.
- Пообіцяла підтримати Польщу, але так обережно, що Гітлер у це не повірив.

Франція

- Пообіцяла підтримку державам малої Антанти, але не дотримала обіцянки.
- Не намагалася використати Лігу Націй щодо владнання кризи 1930-х років, порушуючи принцип «колективної безпеки».
- Не підтримала Чехословаччину в 1938 р.
- Сповідувала оборонну військову стратегію, покладаючись на «лінію Мажино».
- Не доклала всіх можливих зусиль для укладення угоди із ССРСР.

СССР

- Репресії в армії в 1930-х роках військово ослабили ССРСР.
- Советський Союз намагався відтягнути війну з Німеччиною, сподіваючись, що розпочнеться загальноєвропейська війна.
- Сталін вважав, що політика «умиротворення», яку здійснювали західні держави, була спрямована проти ССРСР.
- Оскільки Советський Союз не запросили в Мюнхен, а спроби укласти угоду з Великою Британією та Францією виявилися безрезультатними, Сталін вирішив, що його інтереси краще забезпечить угода з Німеччиною.
- Советсько-німецький пакт надав Гітлеру можливість напасти на Польщу.

- Таємні положення «пакту Молотова–Ріббентропа» були цинічними й експансіоністськими; Сталін повернув території, утрачені Росією після Першої світової війни.

Італія

- Увірвавшись до Ефіопії та вийшовши з Ліги Націй, зруйнувала надії на створення системи колективної безпеки. Вона різко змінила політику, уклавши союз із Німеччиною.
- Утрутившись у громадянську війну в Іспанії, сприяла розколу Європи.

Важливе місце в міжнародних відносинах 1930-х років посідало *українське питання*. Використовуючи гасло про право націй на самовизначення, німецьке керівництво тривалий час проводило складну дипломатичну гру із ССРСР і Польщею. У європейських столицях певний час обговорювали питання про вірогідність анексії Гітлером території України, що перебувала в межах кордонів ССРСР.

Альтернативою союзу Сталіна з Гітлером могла стати *система колективної безпеки* в Європі. Після Мюнхена Велика Британія та Франція доклали чимало зусиль, щоб забезпечити себе й інші країни Європи надійним захистом від німецької агресії.

Після анексії Гітлером Чехословаччини британські та французькі лідери спробували завадити поширенню нацистської експансії, надавши гарантії безпеки країнам, які перебували у сфері територіальних претензій Німеччини: Польщі, Румунії, Греції, Туреччині, а згодом — країнам Балтії, Югославії та ін. Умовою ефективності цих гарантій було приєднання до них Советського Союзу.

Коли Велика Британія та Франція зрештою відмовилися від політики «умиротворення» і виявили готовність укласти із ССРСР угоду про колективну безпеку, Сталін віддав перевагу пакту з Німеччиною. Англо-франко-советські політичні й військові переговори влітку 1939 р. закінчилися безрезультатно.

Советсько-німецький пакт про ненапад і додатковий *таємний протокол* стали логічним наслідком тривалої советсько-німецької співпраці й поступового зближення в міжвоєнний період. Советські керівники заперечували існування таємного додаткового протоколу до пакту, намагаючись обілити зовнішню політику ССРСР, який став партнером агресора тоді, коли ще можна було завадити війні.

Закитання та завдання

Підготуйте навчальний проєкт на одну з тем (на вибір):

- «Українське питання» в міжнародній політиці непередодні Другої світової війни.
- Ліга Націй в умовах назрівання Другої світової війни: заходи для збереження миру та причини їхньої неефективності.

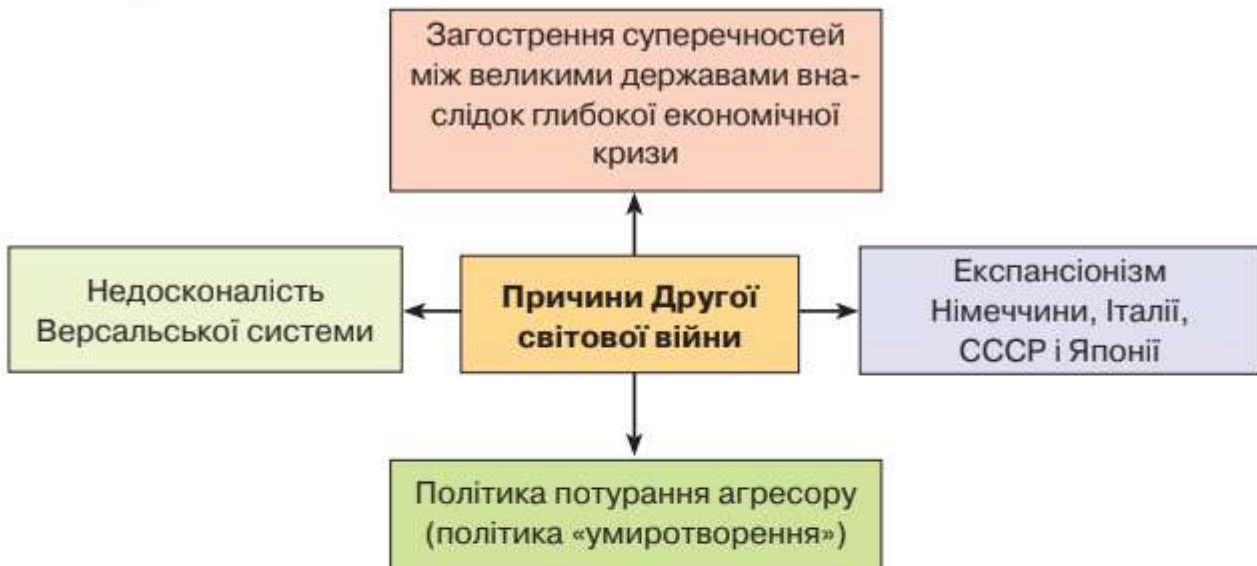
РОЗДІЛ VII

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

§ 21. Початок і розгортання Другої світової війни

1. Причини, характер і періодизація Другої світової війни

Друга світова війна спалахнула через складні політичні й економічні причини.

У Другій світовій війні брала участь 61 держава, на території яких проживало 80 % населення планети. В арміях цих країн воювало майже 110 млн осіб. Єдиною країною, яка брала участь у Другій світовій війні з перших і до останніх днів, була Британська імперія.

У ході війни її *характер* змінювався. На першому етапі (1939–1941) вона була загарбницькою та несправедливою зі сторони Німеччини, інших держав «Осі» та їхніх союзників, а також СРСР. Справедливою і визвольною була війна для жертв агресії — Польщі, Греції, Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії, Данії, Норвегії, Нідерландів, Бельгії, Люксембургу, Франції, Югославії та Великої Британії, що стала на їхній захист.

Періодизація Другої світової війни

<i>Початковий період війни</i> (1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р.)	— від нападу Німеччини й Советського Союзу на Польщу до вторгнення Німеччини та її союзників у ССРСР.
<i>Другий період війни. Розширення агресії</i> (22 червня 1941 р. — листопад 1942 р.)	— від нападу Німеччини та її союзників на ССРСР, переходу Советського Союзу на сторону країн, що боролися проти нацистської Німеччини, до перемоги Великої Британії в битві під Ель-Аламейном і контрнаступу советської Червоної армії під Сталінградом, Курськом та Орлом.
<i>Третій період війни. Перелом у перебігу війни</i> (листопад 1942 р. — 6 червня 1944 р.)	— від перемоги союзників під Ель-Аламейном і на атолі Мідвей, поразки військ «Осі» під Сталінградом, Курськом та Орлом і наступу в Україні до відкриття Другого фронту в Європі 6 червня 1944 р.
<i>Четвертий період війни. Розгром нацизму та фашизму в Європі</i> (6 червня 1944 р. — 8 травня 1945 р.)	— від висадки союзників у Франції та відкриття Другого фронту, наступу на центральній ділянці советсько-німецького фронту до поразки Німеччини та її союзників у Європі.
<i>Завершальний період війни. Розгром Японії. Завершення війни</i> (8 травня — 2 вересня 1945 р.)	— від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії.

2. Воєнні дії в перший період війни (вересень 1939 р. — червень 1941 р.)

Німецько-советська агресія проти Польщі. Наприкінці березня 1939 р. Гітлер розпочав підготовку до нападу на Польщу. Згідно з остаточним планом напад був призначений на 1 вересня. План передбачав блискавичний розгром Польщі, перш ніж зможуть утрутитися Велика Британія та Франція. Польський план оборони полягав у затриманні німців на лінії річок Нарев–Вісла–Сян, поки у війну не вступлять британці та французи. Польські стратеги не припускали, що вона буде блискавичною та повномасштабною.

Напередодні вторгнення німці влаштували на польському кордоні провокації, звинувативши в них поляків. **1 вересня 1939 р.** на світанку вермахт (збройні сили Німеччини) вторгся на територію Польщі. Цей день вважають *офіційною датою початку Другої світової війни*. Розпочався німецький *бліцкриг*, або «блискавична війна».

У відповідь Велика Британія та Франція 3 серпня оголосили війну Німеччині. Німецько-польська війна перетворилася на світову. Швидкий вступ у війну Великої Британії та Франції спантеличив Гітлера, однак він сподівався, що насправді ці дві країни не воюватимуть.

З початком вторгнення німецька авіація знищила більшість польських літаків ще на аеродромах, а танки й піхота змусили польських бійців, незважаючи на їхній відчайдушний опір, відступати по всьому фронту в глиб країни. Залізниця й інші шляхи сполучення було розбомблено. За тиждень німецькі війська стояли вже під Варшавою.

Проте німцям довелося відкласти штурм столиці Польщі, оскільки польські війська завдали контрудару. Але успіх поляків був тимчасовим — 15 вересня німці ввійшли до Любліна й дісталися Бреста. Перша спроба захопити Львів виявилася для німців невдалою.

Коли почалася війна, Сталін, який раніше планував залишатися нейтральним, щоб дочекатися моменту, коли Німеччина, Франція та Британія взаємно виснажать одна одну і Європа впаде до його ніг як перезрілий плід, змінив свої плани. З одного боку, Британія та Франція хоча й оголосили Німеччині війну, але бойових дій не вели, а отже, перспектива їхнього взаємного знищення відкладалася на невизначений час. З іншого боку, Гітлер надзвичайно швидко захоплював Польщу, і сподіватися й собі шматок чужої території була великою.

Отже, згідно з таємним протоколом до «пакту Молотова–Ріббентропа» **17 вересня советські війська** без оголошення війни також **вторглися в Польщу**. Советський Союз оголосив, що діє «для захисту українців і білорусів», які жили в східній частині Польщі. Мовляв, Польська держава розпалася і більше не може гарантувати безпеку власних громадян. Насправді, на той час польські збройні сили — Військо Польське, продовжували чинити опір німецькому вторгненню і Польська держава не розпалася.

Свідчення

- Проаналізуйте уривки з історичних документів. Чи відповідав, на вашу думку, нормам міжнародного права вступ Червоної армії на територію Польщі? Чи вважаєте ви аргументи, наведені в дипломатичній ноті советського уряду, переконливими й достатніми для виправдання дій СРСР? Обґрунтуйте вашу позицію.

«Стаття 1. Договірні сторони... зобов'язуються утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і разом з іншими державами...

Стаття 2. У випадку, якщо одна з договірних сторін зазнала нападу третьої країни чи групи країн, інша договірна сторона зобов'язується не надавати... допомоги й підтримки державі-нападниці впродовж усього конфлікту».

З Договору про ненапад між Польською Республікою та Союзом Советських Соціалістичних Республік від 25 липня 1932 р. (Wapedia mobi/pl_plik;S oviet-Polish_Non_agression_pact_1932.pdf)

«Упродовж десяти діб воєнних операцій Польща втратила свої промислові райони й культурні центри. ...Польська держава та її уряд фактично припинили своє існування. Утратили чинність договори, які були укладені між СРСР і Польщею. ... Польща стала зручною територією для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть становити загрозу для

СССР. ...Советський уряд не може також залишитися байдужим до того, що єдинокровні українці й білоруси, які проживають на території Польщі, покинуті напризволяще, залишилися беззахисними».

З ноти уряду ССРСР, врученої польському послу в Москві вранці 17 вересня 1939 р. (СССР – Германия. 1939–1941. Документи и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989. – Т. 1. – С. 96–97)

Удар у спину, завданий Советським Союзом, значно погіршив становище Війська Польського. У бої із советськими військами вступали на власний розсуд тільки розрізнені польські частини, а головні зусилля поляків були зосереджені на стримуванні німецького наступу.

Німецький і советський генерали під час спільного парад у Бресті. *Фото. 1939 р.*

У результаті щонайменше чверть мільйона польських вояків потрапили до советського полону, і на них чекала трагічна доля. Навесні 1940 р. поблизу російського села Катинь під Смоленськом советська влада здійснила масове вбивство близько 22 тис. польських військових, релігійних діячів та інтелігенції. Пів століття ССРСР намагався перекласти провину за *Катинський розстріл* на нацистів, але зрештою мусив визнати, що цей злочин — справа його рук

Поступаючись агресорам в озброєнні та чисельності, Військо Польське було остаточно розбите об'єднаними діями вермахту і Червоної армії. На деяких ділянках фронту німці проходили далі, ніж було визначено таємною картою до «пакту Молотова–Ріббентропа». У такому разі командування вермахту відводило свої війська, а їхнє місце займала Червона армія. Так, 21 вересня вермахт залишив зайнятий Львів і в місто ввійшла Червона армія. Наступного дня така сама «ротація» окупантів відбулась у Бресті, де було проведено спільний німецько-советський військовий «парад переможців».

Наприкінці вересня припинила опір Варшава, а на початку жовтня були придушені останні осередки організованого польського опору.

Свідчення

- Ознайомтеся із заявою В. Черчилля. Чому, на вашу думку, він, з одного боку, засудив агресію ССРСР проти Польщі, а з іншого — не наполягав на виведенні советських військ із країни?

«Польща знову зазнала вторгнення тих самих двох великих держав, які тримали її в рабстві впродовж 150 років, але не змогли придушити дух

польського народу. ...Росія проводить холоднокровну політику власних інтересів. Ми б воліли, щоб російські армії стояли на своїх теперішніх позиціях як друзі й союзники Польщі, а не як загарбники. Але для захисту Росії від нацистської загрози, вочевидь, було необхідно, щоб російські армії стояли на цій лінії».

З виступу Вінстона Черчилля по радіо 1 жовтня 1939 р. (<https://www.bbc.com/historyofthebbc/anniversaries/october/winston-churchills-first-wartime-broadcast>)

- Перегляньте відеосюжет Радіо Свобода про спільний військовий парад советських і німецьких військ 22 вересня 1939 р. в окупованому ними м. Бресті. Як ці документальні кадри характеризують взаємовідносини між вояками двох країн, що спільно окупували суверенну державу?

Хоча таємний додатковий протокол до «пакту Молотова–Ріббентропа» передбачав, що Польська держава формально збережеться, хоч і зі зменшеною територією, Сталін запропонував Гітлеру поділити країну між собою, і той погодився. 28 вересня 1939 р. в Москві було підписано советсько-німецький договір із промовистою назвою «Про дружбу і кордон», а впродовж кількох наступних днів ще кілька таємних угод. Німеччина отримувала майже всю власне польську територію, а до СРСР відійшли західні частини України та Білорусі. Отже, Советський Союз і Німеччина відтепер мали спільний кордон, який проходив по «лінії Керзона».

СРСР, анексувавши значну територію Польщі, самовільно перетворив 3,5 млн польських громадян, які там проживали, на советських громадян. Протягом двох років після анексії советські каральні органи стратили тисячі людей, приблизно 100 тис. громадян Польщі були заарештовані, а півтора мільйона вислані до Сибіру й інших віддалених районів советської імперії.

- Визначте, використовуючи статистичні дані діаграм та історичну карту атласу, які території відійшли до СРСР, а які — до Німеччини.
- Які, на вашу думку, переваги та які загрози для СРСР і Німеччини виникали через те, що відтепер вони мали спільний кордон?

«*Дивна війна*». Хоч офіційно війна тривала, але протягом пів року бойові дії не відбувалися. На західному напрямку було вп'ятеро більше французьких та англійських дивізій, ніж німецьких. При цьому французи воліли триматися за «лінією Мажино», а англійці активно нарощували військову потужність, аби за допомогою флоту організувати економічну блокаду Німеччини.

Не маючи достатньої кількості кораблів, щоб уже восени 1939 р. висадитися на Британських островах, і остерігаючись несприятливої погоди, Гітлер вирішив зачекати до весни. У перший період війни на Заході союзники в основному протидіяли німецькому флоту, а також пильнували, щоб Гітлер не захопив Норвегію з її покладами залізної руди. Це затишся у війні з легкої руки американського журналіста назвали «*дивною війною*».

Советсько-фінська («зимова») війна 1939–1940 рр. Сталін зажадав від сусідньої Фінляндії, щоб вона «відсунула» кордон від м. Ленінграда (нині Санкт-Петербург) та запропонував «обмінятися» певними територіями.

На переговорах восени 1939 р. советська делегація вимагала від Фінляндії поступитися островами у Фінській затоці, частиною Карельського перешийка, західною частиною півострова Рибачий, а також погодитися зі спорудженням советської військово-морської та авіаційної баз на півострові Ханко. Навзамін фінам обіцяли території в заболоченій місцевості. Коли ж маленька порівняно із СРСР Фінляндія відмовилася, Советський Союз перервав переговори й розпочав підготовку до нападу.

Свідчення

- Проаналізуйте висловлення О. Вехвіляйнена. Чи вважаєте ви аргументи фінського історика переконливими? Чи не було б, на вашу думку, для Фінляндії кращим варіантом піти на поступки, аби уникнути війни?

«Передання території на Карельському перешийку в запропонованих СРСР масштабах розірвало б лінію фінських оборонних споруд, а військова база на півострові Ханко зробила б «діру» в морській системі захисту Фінляндії... Фіни також побоювалися, що СРСР має інші приховані мотиви».

Оллі Вехвіляйнен, фінський історик (Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною та Росією / пер. з англ. — Київ: Темпора, 2010. — С. 52)

Словник

«**Дівна війна**» — образна назва початкового періоду Другої світової війни (вересень 1939 р. — травень 1940 р.), коли Франція та Велика Британія, хоча й оголосили війну Німеччині, не вели активних бойових дій на Західному фронті. «Дивна війна» завершилася з початком німецького наступу на Заході.

Здійснивши збройну провокацію на кордоні, **30 листопада 1939 р.** СРСР розв'язав проти Фінляндії війну. Під облудним гаслом «допомоги» фінському народу в «боротьбі проти «буржуазного уряду» в Москві було оголошено про створення маріонеткового «уряду» з вихідців із Фінляндії — діячів Комінтерну. Після того про нього ніхто вже не згадував. Міжнародна спільнота засудила советську агресію і виключила СРСР як країну-агресора з Ліги Націй. Надала значну матеріальну допомогу та направила до Фінляндії групу добровольців Швеція; на стороні фінів воювали також естонські добровольці та фінсько-американський добровольчий легіон.

- Перегляньте документальний фільм «1939 р. Советське вторгнення у Фінляндію («Зимова війна»)». Чи відповідає, на вашу думку, законам ведення війни бомбардування советськими літаками фінських мирних міст і сіл?
- Як цивільне населення Фінляндії відреагувало на советську агресію?
- Наскільки ефективними постають на відео дії фінської армії?

Советські сили вторгнення втричі чисельно переважали фінську армію, мали в 30 разів більше літаків і в 100 разів більше танків. Утім, зазнаючи великих втрат і потерпаючи від лютого холоду, Червона армія безуспішно намагалася прорвати добре укріплену «лінію Маннергейма» (названа на честь головнокомандувача фінської армії).

На другий тиждень війни фіни зупинили советський наступ на Карельському перешийку. Пересуваючись на лижах, фінські загони, яких підтримувало місцеве населення, діяли швидко й ефективно. Значний внесок в оборону країни зробили фінські жінки.

У лютому 1940 р. Червона армія розпочала другий масований наступ на Карельському перешийку і з великими втратами все ж прорвала фінську оборону. Фінляндія була виснажена й не мала ресурсів, аби продовжувати боротьбу.

Західні держави, зокрема й Німеччина, спонукали Фінляндію погодитися на советські вимоги. Отже, **12 березня 1940 р.** між СРСР і Фінляндією був підписаний *мирний договір*, згідно з яким, Фінляндія втратила 1/10 території та економічної потужності; до СРСР відійшов Карельський перешийок, острови у Фінській затоці, західна частина півострова Рибачий, м. Вііпурі (рос. — Выборг) і ще два міста. Півострів Ханко на три десятиріччя було здано в оренду Советському Союзу; майже пів мільйона фінів мусили залишити свої домівки й перебраться за лінію нового кордону.

У «Зимовій війні» втрати СРСР вбитими перевищили фінські в понад 7 разів, а пораненими — більше ніж у п'ятеро.

Советська анексія Латвії, Литви й Естонії. Приєднання до СРСР Північної Буковини та Бессарабії. Восени 1939 р. советське керівництво нав'язало договори про «взаємодопомогу» трьом сусіднім із Фінляндією балтійським країнам: *Латвії, Литві та Естонії*. Згідно з угодами, СРСР отримав право в разі «загрози інших держав» утручатися у внутрішні справи балтійських держав. Улітку **1940 р.** під вигаданими приводами Советський Союз увів у ці країни війська. Це була «тиха»

окупація країн, які за «пактом Молотова–Ріббентропа» ССРСР вважав своєю «сферою впливу».

В умовах фактичної окупації радянськими військами в країнах Балтії було інсценовано «вибори» до місцевих парламентів, які потім звернулися до Радянського Союзу з «проханням» прийняти країни до складу ССРСР. Як наслідок, у **серпні 1940 р.** у складі ССРСР з'явилися Латвійська, Литовська й Естонська радянські республіки. Російська імперія під назвою «СРСР» продовжувала в такий спосіб повторно окупувати країни, які свого часу вирвалися з її лещат.

Після окупації балтійських країн тамтешніх національних державних діячів і політиків, священників, інтелігенцію, усіх, хто не визнавав радянської окупації, тисячами знищували або відправляли до в'язниць і сибірських таборів.

Наступними об'єктами радянської експансії стали *Бессарабія та Північна Буковина* — землі, які після розпаду Австро-Угорської імперії опинилися у складі Румунії. Заручившись нейтралітетом Німеччини, наприкінці червня 1940 р. ССРСР висунув Румунії ультиматум із вимогою передати йому Бессарабію та Північну Буковину. Румуни, не отримавши підтримки Німеччини, мусили задовольнити вимогу Сталіна. На початку серпня була утворена Молдавська ССР, а Північна Буковина ввійшла до складу Української ССР.

Окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії та Люксембургу. Гітлер кілька разів скасовував наказ про початок наступу на Заході. За новим планом було передбачено вторгнення у Францію в обхід «лінії Мажино». На початку квітня 1940 р. німецькі війська вторглися в Данію і швидко її окупували. Потім настала черга Норвегії, де німці отримали підтримку в особі місцевих *колабораціоністів*.

У відповідь союзні війська висадились у Норвегії та зробили спробу захопити з моря порт Нарвік. Проте німці, отримавши підкріплення, зірвали ці наміри. У результаті Німеччина отримала контроль над запасами залізної руди й захопила норвезькі військово-морські та військово-повітряні бази.

Упродовж місяця Норвегія була окупована; на початку червня британці евакуювали звідти свої війська. Втрата Норвегії була тяжким ударом для Великої Британії та спричинила урядову кризу. Унаслідок цього 10 травня прем'єр-міністром було призначено принципового противника політики «умиротворення» *Вінстона Черчилля*.

Того ж дня Гітлер завдав удару по трьох нейтральних країнах: Голландії, Бельгії та Люксембургу. Німецькі танки швидко розділили *Голландію* на дві частини. Королева й уряд емігрували до Британії, а на окупованій території голландці організували підпільний рух Опору.

Майже так само швидко було захоплено *Бельгію*. Британські та французькі війська потрапили в пастку й ледь не опинилися в ото-

Словник

Колабораціонізм, або **колаборація** (від фр. *collaboration* — співпраця з окупантами; синонім зради).

Особистості

Вінстон Черчилль (1874–1965) — прем'єр-міністр Великої Британії в 1940–1945 і 1951–1955 рр. Обіймав міністерські посади в кількох урядах. 10 травня 1940 р. очолив уряд і водночас став міністром оборони, лідером Палати громад, а також лідером Консервативної партії. Один з ініціаторів створення Антигітлерівської коаліції за участі США та СРСР.

ченні. Німецькі танки стрімко просувалися до французького кордону; війська союзників були притиснуті до моря. У середині травня вермахт в обхід «лінії Мажино» перетнув франко-бельгійський кордон і розпочав наступ у напрямку Ла-Маншу та Парижа.

- Перегляньте документальний фільм «Німецьке вторгнення у Францію». Завдяки якій тактиці й засобам німці змогли швидко просуватися французькою територією?

Наприкінці травня бельгійський король та армія без погодження із союзниками здалися німцям. Пів мільйона британських, французьких і бельгійських солдатів відступали до невеликого порту *Дюнкерк*, щоб евакуюватися до Британії, й опинилися в «мішку», притиснені до моря. Здавалося, усі вони приречені на смерть чи, у кращому разі, полон. Несподівано Гітлер, плекаючи надію тимчасово помиритися з Британією, зупинив танки неподалік Дюнкерка.

Скориставшись паузою, майже 1 тис. британських і французьких військових кораблів, сотні британських рибалок на своїх човнах і маломірні судна за тиждень евакуювали з Дюнкерка до Британії майже 340 тис. вояків. Однак приблизно 40 тис. вояків, переважно французів, усе ж таки потрапили в полон. Німцям також дісталася велика кількість військової техніки та зброї. Евакуація Дюнкерка була найбільшою в історії військовою рятувальною операцією.

Падіння Франції. Скориставшись ситуацією, на початку червня італійські війська вторглися до Франції, але були зупинені французь-

Евакуація англо-французьких військ із Дюнкерка. Фото. 1940 р.

кою армією. Натомість німецький наступ на Париж був нестримним. Французький уряд заради збереження міста від руйнувань ухвалив рішення не захищати столицю, оголосивши її «відкритим містом». 14 червня німці ввійшли до Парижа.

Гітлер зажадав, щоб умови капітуляції були підписані французами в тому ж комп'єнському вагоні, у якому французький маршал Ф. Фош прийняв у 1918 р. німецьку капітуляцію. **22 червня 1940 р.** було підписано *перемир'я*, а через три дні французький уряд капітулював.

Північна частина Франції та все узбережжя Атлантики аж до іспанського кордону були окуповані Німеччиною. На території, не зайнятій німцями, Гітлер дозволив сформувати маріонетковий французький уряд, який розмістився в курортному м. Віші.

Французи, які не змирилися з поразкою, створили в Лондоні комітет «Вільна Франція» (з 1942 р. — «Франція, яка бореться») на чолі з генералом *Шарлем де Голлем*. Згодом було сформовано Французький національний комітет — уряд у вигнанні.

«*Битва за Англію*». Після рішучих заяв В. Черчилля Німеччина почала готуватися до вторгнення на Британські острови. Операція чвертьмільйонного німецького морського десанту отримала назву «Морський лев».

Перший етап операції передбачав знищення Королівських військово-повітряних сил, аби безкарно бомбардувати Британські острови. Англійці ж покладалися на майстерність своїх пілотів і на *радар*, який завчасно виявляв наближення ворожих літаків.

Битва розпочалася в **серпні 1940 р.** масованими бомбардуваннями німецької авіації. Британська розвідка розшифрувала німецькі коди, тому заздалегідь знала про дату й час німецьких авіанальотів. У відповідь британські льотчики бомбардували Берлін, після чого німецька авіація ще завзятіше скидала бомби на цивільні об'єкти в Англії. У середині вересня британські винищувачі відбили дві атаки німецької авіації на Лондон; за два місяці авіанальотів Німеччина втратила майже 1 тис. літаків. У таких умовах Гітлер відклав операцію «Морський лев» на невизначений термін. Унаслідок бомбардувань англійських міст до кінця 1941 р. загинули десятки тисяч мирних жителів, але Британія вистояла. Суттєву роль у цьому також відіграли американські поставки зброї та продовольства, які стали можливими після ухвалення в США в березні 1941 р. закону про *лендліз*.

Війна в Північній Африці та на Балканах. У вересні 1940 р. італійські війська, розташовані в *Лівії*, виступили проти англійців у Єгипті. Спочатку італійцям щастило, однак британці посилили свою армію танками й підрозділами з Індії, Південної Африки, Австралії та

Словник

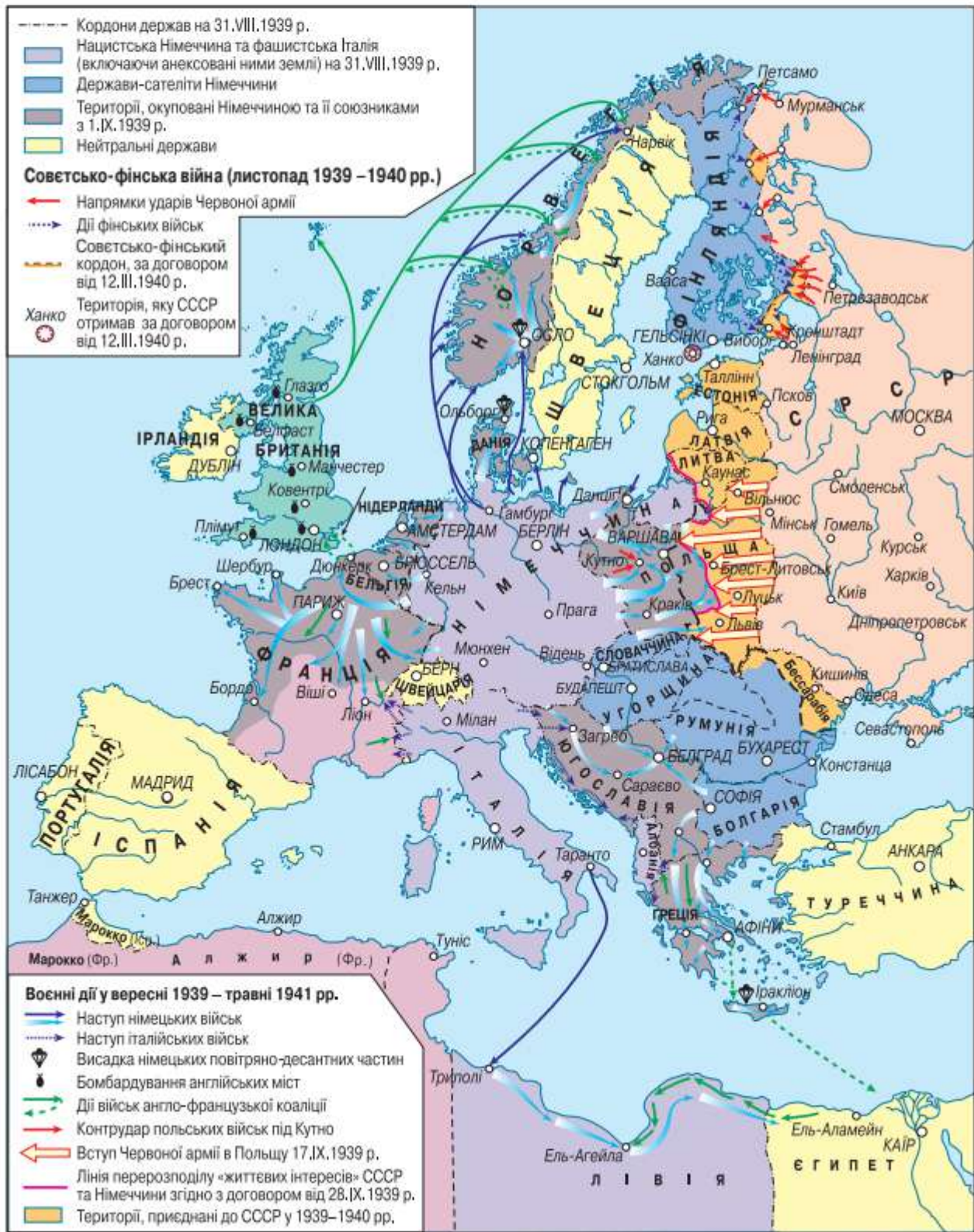
- **Лендліз** (від англ. *lend* — позичати і *lease* — здавати в оренду) — позика чи оренда озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, транспортних засобів, які США надавали країнам антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни.

Нової Зеландії. До літа 1941 р. Італія втратила африканські колонії Еритрею та Сомалі. Щоб зупинити просування британців у Північній Африці, у березні 1941 р. Гітлер направив до Лівії німецькі війська.

Невдачі спіткали Б. Муссоліні також на Балканах. У жовтні 1940 р. італійська армія напала з окупованої Албанії на Грецію, проте греки чинили героїчний опір і вигнали італійців.

Водночас під приводом «надання допомоги», а насправді, щоб узяти під контроль румунську нафту, були введені німецькі війська в Румунію. Невдовзі Гітлер направив війська також до Угорщини й Болгарії.

Воєнні дії (1939–1941)

У квітні 1941 р. німецька армія, а також війська Італії, Угорщини й Болгарії *вторглися в Грецію та Югославію*. За дванадцять днів німці окупували обидві країни. Формально Гітлер передав Грецію Б. Муссоліні, проте у великих містах розмістив німецькі гарнізони. Британські війська евакуювалися на добре захищений із моря грецький о. Крит, але невдовзі острів був захоплений німецьким десантом. Слабкою втіхою для британців було те, що в березні вони завдали значних втрат італійському флоту.

Не здолавши Британію, Гітлер почав готуватися до нападу на СРСР — свого тимчасового союзника.

Підсумки першого етапу Другої світової війни

- Німецько-польська війна переросла у світову.
- Через відсутність реальної підтримки Польщі Британією та Францією («дивна війна») країну поділили між собою Німеччина та СРСР.
- Унаслідок «бліцкригу» на Заході були окуповані Франція та більшість держав Західної Європи.
- Використавши ситуацію, СРСР домігся територіальних поступок від Фінляндії, анексував Латвію, Литву, Естонію, Північну Буковину та Бессарабію, частину Польщі.
- Єдиною країною, яка на першому етапі війни продовжувала чинити опір Німеччині, була Велика Британія.

Основні події

1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. — уторгнення СРСР у Польщу.

1939–1940 рр. — советсько-фінська («зимова») війна.

1940 р. — окупація Німеччиною Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Данії, Норвегії; Советським Союзом — Латвії, Литви, Естонії; анексія Советським Союзом Бессарабії та Північної Буковини; «битва за Англію».

1941 р. — окупація Німеччиною Греції та Югославії.

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «дивна війна», «колабораціонізм», «лендліз».
2. Використовуючи схему на с. 203, охарактеризуйте причини Другої світової війни.
3. Назвіть хронологічні межі й етапи Другої світової війни. Визначте її характер та основних учасників.
4. Визначте за допомогою історичної карти (с. 213) основні театри воєнних дій першого періоду війни.

5. Використовуючи історичну карту (с. 213), висловлення В. Черчилля (с. 206–207), уривки з історичних документів (с. 205–206), діаграми (с. 207), охарактеризуйте наслідки німецького вторгнення в Польщу.
6. Оцініть з погляду дотримання міжнародного права та моралі участь СРСР спільно з Німеччиною у війні проти Польщі.
7. Використовуючи історичну карту атласу, висловлення О. Вехвіляйнена (с. 208), опишіть перебіг і наслідки советсько-фінської війни 1939–1940 рр. для Фінляндії, СРСР і для ситуації в Європі.
8. Розкрийте обставини анексії Советським Союзом країн Балтії, Бессарабії та Північної Буковини.
9. Завдяки чому, на вашу думку, Німеччині вдалося порівняно легко перемогти Францію? Наведіть аргументи на підтвердження вашого висновку.
10. Використовуючи історичну карту (с. 213), опишіть перебіг воєнних дій на Балканах і в Північній Африці на першому етапі війни.
11. Сформулюйте основні підсумки першого етапу Другої світової війни.

§ 22. Події другого періоду війни (1941–1942)

1. Напад Німеччини на СРСР. Початок німецько-советської війни

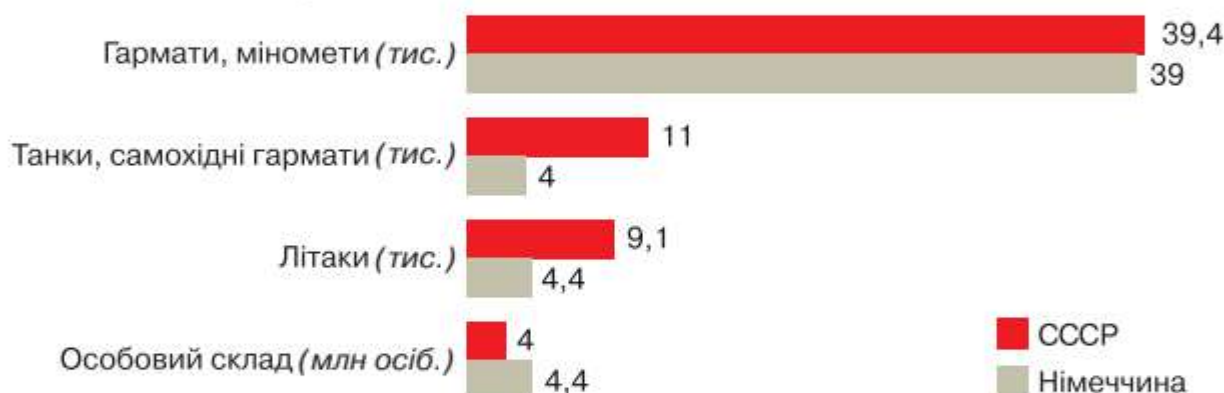
У грудні 1940 р. Гітлер дав вказівку розробити план війни проти СРСР. Німецькі штабісти розробили такий план, назвавши його на честь середньовічного імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси. План «*Барбаросса*» передбачав, що основні сили Червоної армії будуть знищені в прикордонних боях, а німецька авіація зруйнує стратегічно важливі промислові центри СРСР. Удари танковими клинами та моторизованими частинами мали забезпечити швидке просування советською територією. Війна, як передбачалося, закінчиться не пізніше листопада. Імовірність ведення війни в умовах суворої зими не розглядали.

Щодо Червоної армії, то її готували до того, щоб у разі війни відразу перенести бойові дії на чужу територію. Советські війська повинні були відбити ворожий наступ і перейти в контрнаступ у напрямку Берліна. Проявом такої наступальної стратегії згодом стали бомбардування на третій день німецько-советської війни фінської столиці м. Гельсінкі (унаслідок цього Фінляндія оголосила СРСР війну), а в серпні — десятків нальотів советських бомбардувальників на Берлін.

Советське керівництво отримувало від розвідників повідомлення про підготовку нападу, вони називали й конкретну дату — 22 червня. Проте Сталін хотів вірити, що Гітлер не нападе. Відхиляли й попередження від британців та американців. Зосередження німецьких дивізій уздовж кордону також мало б насторожити, однак Советський Союз продовжував сумлінно виконувати свої зобов'язання за договором і постачав Німеччині сировину та стратегічні матеріали. Навіть у перший день нацистського вторгнення до Німеччини продовжували рухатися советські ешелони зі збіжжям.

- Проаналізуйте статистичні дані діаграми. Чи мала якась із двох армій суттєву перевагу?

Збройні сили ССРСР і Німеччини, зосереджені на кордоні перед початком німецько-советської війни

Сталін вірив, що Німеччина не зважиться напасти, оскільки ССРСР мав утричі більше за Німеччину людських, матеріальних і технічних резервів. Проте **22 червня 1941 р.** на світанку німецькі війська атакували советський кордон — розпочалася *німецько-советська війна*. Отож розрахунки Сталіна дочекалися взаємного розгрому й знесення «імперіалістичних держав», щоб самому здійснити «кидок у Європу», виявилися химерою. Жодного виграшу в часі, щоб підготуватися, «пакт Молотова–Ріббентропа» Советському Союзу не дав — Гітлер напав там і тоді, де й коли вважав за потрібне.

У ніч перед німецьким уторгненням війська отримали суперечливий наказ начальника генерального штабу Червоної армії «не піддаватися на провокації». Тому навіть після того як німці прорвали кордон і просувалися советською територією, червоноармійці не могли визначитися, чи розпочалася війна, чи вони мають справу з провокацією, на яку належить «не піддаватися».

Сталін і советська верхівка перебували в стані ступору. На кілька днів Сталін, злякавшись того, що його можуть заарештувати, узагалі зник, і країна була некерованою. Тільки на початку липня він виступив по радіо й оголосив про тактику «випаленої землі»: не залишати загарбникам «ні кілограма зерна, ні літра бензину». Люди на територіях, з яких відступала Червона армія, залишалися без засобів до існування, а підприємства та матеріальні цінності евакуюювали на схід ССРСР.

2. Бойові дії на німецько-советському (Східному) фронті

У перші дні німецько-советської війни Червона армія, яка за своїм озброєнням і розташуванням справляла враження війська, яке готували до наступу, а не до оборони, ще на аеродромах втратила сотні літаків, були зруйновані чи захоплені склади з боєприпасами, паливом, військовою технікою та амуніцією. Прикордонники відчайдушно оборонялися, однак німецькі війська швидко просувалися в глиб ССРСР. Контрудари Червоної армії були безрезультатними.

На північному напрямку фінські війська відвоювали в Советського Союзу Карельський перешийок, а німецька група армій «Північ»

швидко досягла російського м. Пскова. Інша група армій вермахту — «Центр» — протягом двох тижнів наступу в Білорусі оточила й узяла в полон маже 300 тис. червоноармійців.

На території України армії советського Південно-Західного фронту також зазнали поразки й були відкинуті від кордону. Советський контрудар завадив групі армій «Південь» одразу захопити Київ, але загроза для української столиці залишалася.

Війська держав «Осі» просувалися вперед по кілька десятків кілометрів за добу й на початку липня окупували Латвію, Литву, Білорусь, значну частину України й Молдови. На початку серпня група армій «Північ» вийшла до м. Ленінграда (нині Санкт-Петербург), а війська групи армій «Центр» — до російських міст Смоленська та Ярославля.

В Україні група армій «Південь» оточила в районі м. Умані 20 советських дивізій і вийшла до Дніпра. Після цього Гітлер наказав спрямувати удари на південь (Київ, Донбас, багатий на нафту Кавказ) і на північ (Ленінград).

Наприкінці серпня розпочався загальний німецький наступ на Київ, і в середині вересня дві німецькі танкові армії опинилися неподалік міста. Сталін відкинув неодноразові прохання командування Південно-Західного фронту дозволити відвести війська за Дніпро, аби уникнути оточення й полону.

Битва за Київ закінчилася для Червоної армії катастрофою. Німці обійшли місто, унаслідок чого сім советських армій потрапили в оточення. Південно-Західний фронт був повністю розгромлений, його командувач загинув, і 19 вересня 1941 р. німці ввійшли в Київ. Понад пів мільйона червоноармійців потрапило в полон.

- Перегляньте уривок із фільму «Битва за Київ». Яку роль відігравав Київ у військовій стратегії советського командування влітку 1941 р.?
- Чому, незважаючи на перевагу над німцями в живій силі й озброєнні, Червона армія здала столицю України?

Через кілька днів після початку німецької окупації Києва в центрі міста, переважно вздовж Хрещатика, советські диверсійні групи висадили в повітря близько двох сотень будівель. Пізніше вони також знищили Успенський собор Києво-Печерської лаври. Унаслідок вибухів і пожеж Київ назавжди втратив істотну частину історичної забудови.

На північному напрямку на початку вересня німці оточили Ленінград, проте контрудар советських військ завадив їм захопити місто. Розпочалася блокада, що тривала 900 днів і забрала життя сотень тисяч мешканців міста, які померли від голоду.

Наприкінці вересня 1941 р. німці розпочали наступ на Москву й у районі Вязьми та Брянська взяли в полон понад пів мільйона червоноармійців. Наступного місяця німецькі війська захопили українські території: Крим (окрім Севастополя), Харків, головні міста Донбасу. Німецький наступ спричинив паніку в советській столиці: тисячі москвичів намагалися будь-що виїхати з міста. Німці стояли неподалік Москви, однак вони були виснажені й призупинили наступ.

БОЄЦ, ОКАЗАВШИЙСЯ В ОКРУЖЕННІ

БОРИСЬ ДО ПОСЛЕДНЕЙ КАПЛИ КРОВИ

Советський плакат. 1941 р.

- Проаналізуйте советський пропагандистський плакат і німецьку агітаційну листівку. Що, на вашу думку, спільного в цих документах, а чим вони відрізняються?

Німецька листівка, що закликала бійців Червоної армії здаватися в полон. 1941 р.

З листопада 1941 р. США поширили на ССРСР дію закону про *ленд-ліз* і почали доставляти морськими шляхами зброю та інші матеріали. Американські поставки здійснювались у найбільш критичні для Советського Союзу періоди війни й відіграли дуже важливу роль у стримуванні німецького наступу.

До кінця листопада німецькі війська були зупинені на всіх напрямках, а в грудні 1941 р. Червона армія, накопичивши резерви, перейшла в контрнаступ під Москвою. На початок 1942 р. німці вимушено відступили на відстань до 250 км на захід. Невдача під Москвою стала першою великою поразкою Німеччини у війні. Проте закріпити успіх не вдалося. На середину квітня 1942 р. советські війська, зазнавши значних втрат, припинили наступ. Спроби зняти блокаду Ленінграда також не дали результату й призвели до оточення значних сил Червоної армії. Улітку 1942 р. ініціатива знову перейшла до Німеччини.

Советське командування очікувало продовження наступу німців на Москву, однак ті завдали удару на півдні. У травні 1942 р. вони розгромили Кримський фронт, у середині місяця захопили м. Керч, а на початку липня, після 9-місячної оборони, — м. Севастополь. У Криму в полон потрапило чверть мільйона червоноармійців і моряків.

Вермахт загрожував Кавказу, втрата якого суттєво наблизила б ССРСР до поразки, бо без пального стала б непридатною бойова техніка. Невдачі на фронті підштовхнули Сталіна до підписання в липні 1942 р. наказу № 227, що ввійшов в історію під назвою «*Ні кроку назад*». Згідно із цим наказом, на фронті запроваджували *загороджувальні загони*, які розстрілювали всіх, хто наважувався відступити.

Не зумівши захопити нафтові родовища поблизу азербайджанської столиці м. Баку, німецьке командування вирішило перерізати постачання нафти по р. Волзі. Головна битва відбулася в серпні 1942 р. під м. Сталінградом (нині м. Волгоград). Наприкінці місяця німецька 6-та армія та війська союзних Німеччині держав досягли околиць міста. Червона армія вперто оборонялася й у середині жовтня німці зупинилися.

3. Події на фронтах Південно-Східної Азії, Північної Африки та в Атлантиці

З початком німецько-радянської війни на Сході активізувалася Японія. На світанку **7 грудня 1941 р.** майже дві сотні японських літаків атакували тихоокеанську військово-морську базу США в *Перл-Гарборі* на Гавайських островах. Дві хвили авіаційних нальотів понад трьох із половиною сотень японських бомбардувальників і торпедоносців, що піднялися в повітря із шести авіаносців, які непоміченими пройшли в центральну частину Тихого океану, виявилися дуже успішними. Японці вразили всі вісім лінійних кораблів у гавані й потопили чотири з них, а також пошкодили кілька крейсерів та есмінців. На землі було знищено майже 200 літаків і вбито й поранено 3,5 тис. американських військово-службовців. Втрати японців були мінімальними.

Того ж дня *США та Велика Британія оголосили війну Японії*. У відповідь Німеччина, Італія, Румунія, Угорщина й Болгарія оголосили війну Сполученим Штатам. Відтепер ніхто не міг сподіватися, що участь США у війні обмежиться зоною Тихого океану.

Японський удар по Перл-Гарбору був складовою широкого плану зі встановлення панування імперії на Тихому океані. У перші місяці 1942 р. японці окупували Малаю і Сингапур — важливу британську військово-морську базу. У полон потрапили десятки тисяч британських та австралійських солдатів. Невдовзі японці також захопили Індонезію і Філіппіни, уторглися в Бірму (нині М'янма).

- Перегляньте офіційний український трейлер кінофільму «Мідвей» (США, 2019 р.). Які його кадри свідчать про неочікуваність для американців японської атаки? Наскільки запеклим постає бій між американцями та японцями?

Проте американці взяли реванш — улітку 1942 р. американський флот завдав японцям нищівної поразки в чотириденній морській битві в районі атолу *Мідвей* у Тихому океані. Утративши два кораблі й півтори сотні літаків, американці натомість потопили дев'ять японських кораблів і збили майже три з половиною сотні літаків.

Битва за Мідвей поклала край японській експансії та стала поворотним моментом у війні на Тихому океані, одним із вирішальних епізодів Другої світової війни. Протягом двох місяців тривали контратаки союзників. Морські піхотинці й армійські сили США в серпні атакували Соломонові острови, а через місяць спільно з австралійськими військами почали витісняти японців із Нової Гвінеї.

Тим часом Німеччина й Італія розпочали новий наступ у Північній Африці, загрожуючи в Єгипті британським військам, які охороняли Суецький канал. Німецькою армією командував генерал *Ервін Роммель* на прізвисько «Лис пустелі». На щастя для британців, Гітлер так і не збагнув до кінця значення Північної Африки в стратегії цієї війни, тож не надав Е. Роммелю необхідного підкріплення.

Зміцнивши свої бази на о. Мальта в Середземномор'ї, британці могли, з одного боку, забезпечувати всім потрібним свої війська в

Єгипті, а з іншого — блокувати німецькі поставки Е. Роммелю. Як наслідок, до осені 1942 р. британські генерали Г. Александер і Б. Монтгомері отримали значну перевагу над Е. Роммелем.

Наприкінці жовтня 1942 р. Б. Монтгомері розпочав наступ на німецько-італійську армію Е. Роммеля поблизу єгипетського міста *Ель-Аламейн*. На початку листопада війська Британії та її союзників прорвали німецьку оборону й переможно завершили битву. Постачання нафти з країн Близького Сходу через Суецький канал було захищено.

Розвиваючи успіх, британські й американські війська під командуванням американського генерала *Дуайта Ейзенгауера* висадились у Марокко й Алжирі, затиснувши німецьку армію з обох боків. Однак Е. Роммель організував потужну оборону в Тунісі й чинив відчайдушний опір аж до травня 1943 р. У результаті чверть мільйона німців та італійців потрапило в полон, усе Північне узбережжя Африки опинилося в руках союзників, а Середземне море стало безпечним для судноплавства.

3. Дипломатія в роки війни. Утворення антигітлерівської коаліції

Війна велася не тільки на полі бою, а й засобами дипломатії. Німецькі, італійські та японські дипломати докладали зусиль, щоб утримати довкола держав-агресорів їхніх менш потужних союзників і, по можливості, втягнути у свою орбіту нові країни.

Зі свого боку, дипломатичні зусилля Великої Британії та США були передусім зосереджені на об'єднанні зусиль у протистоянні силам агресії. Із цією метою відбувалися політичні й дипломатичні контакти, зустрічі лідерів країн, готували документи щодо створення міцної *антигітлерівської коаліції*.

Першим етапом у формуванні такої коаліції було оголошення Великою Британією та Францією 3 вересня 1939 р. війни Німеччині у відповідь на її напад на Польщу. Однак після поразки Франції та інших європейських держав у 1940 р. тягар боротьби ліг винятково на Велику Британію, якій поставками за лендлізом допомагали Сполучені Штати. **Улітку 1941 р.** дві країни підписали *Атлантичну хартію*, яка визначила, що США та Британія узгоджуватимуть свої дії та воюватимуть до остаточної перемоги над агресорами. Після того як на СРСР напала Німеччина, Советський Союз також приєднався до Хартії.

Наступні етапи утворення антигітлерівської коаліції були пов'язані з підписанням британсько-советської угоди про спільні дії у війні проти Німеччини та вступом у війну США.

Зусилля щодо утворення антигітлерівської коаліції завершилися підписанням на початку 1942 р. у Вашингтоні *«Декларації 26 держав»*. За пропозицією Ф. Рузвельта ці країни почали називати *Об'єднаними*

Словник

Антигітлерівська коаліція — об'єднання держав і народів, які під час Другої світової війни боролися проти нацистської Німеччини та її союзників.

Націями. Головними країнами — членами антигітлерівської коаліції (їх також називають *союзниками* та *альянтами*) упродовж війни були США, Велика Британія з домініонами, СРСР та Китай.

Утворення антигітлерівської коаліції мало велике значення для поєднання зусиль держав, що протистояли Німеччині, Японії, Італії та їхнім союзникам, а також для узгодження політики Об'єднаних Націй у післявоєнному світі.

Підсумки другого етапу Другої світової війни

- СРСР, маючи перевагу в живій силі й озброєнні, програв початковий період війни, але Німеччина не змогла знищити советські війська в прикордонних боях і завадити їм відступити в глиб країни.
- На окупованих територіях нацисти встановили жорстокий режим. Активно боролися проти окупантів сили руху Опору.
- На советсько-німецькому фронті після поразки німців під Москвою виникли передумови для перелому у війні. Вони, проте, не були реалізовані советським керівництвом через провальну весняно-літню кампанію 1942 р. (захоплення німцями Криму, Донбасу, вихід до Волги й Кавказу).
- Завдавши в червні–листопаді 1942 р. поразки німецьким, італійським, румунським та угорським військам у першій битві під м. Сталінградом, німецьким та італійським — під м. Ель-Аламейном і в Північній Африці, японським — біля атолу Мідвей, країни антигітлерівської коаліції перехопили стратегічну ініціативу на всіх фронтах.
- Вступ у війну США, утворення антигітлерівської коаліції та подальше розширення її складу залишали Гітлеру обмаль шансів на перемогу.

Основні події

22 червня 1941 р. — напад Німеччини та її союзників на СРСР. Початок німецько-советської війни й другого періоду Другої світової війни.

7 грудня 1941 р. — напад японців на Перл-Гарбор, вступ у війну США.

грудень 1941 р. — поразка німецьких військ під Москвою.

1942 р. — підписання Атлантичної хартії; офіційне оформлення антигітлерівської коаліції.

жовтень–листопад 1942 р. — перемога британських військ над німецько-італійською армією під м. Ель-Аламейном.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичне поняття «антигітлерівська коаліція».
2. Охарактеризуйте основні події другого етапу Другої світової війни.
3. Чому, на вашу думку, на початковому етапі німецько-советської війни Червона армія не змогла зупинити наступ Німеччини та її союзників?

4. Чи вважаєте ви, що наказ Сталіна «Ні кроку назад» був правильним і своєчасним, аби виправити ситуацію у військах і зміцнити дух армії, чи він свідчив про зневагу до життя солдатів? Обґрунтуйте вашу точку зору.
5. Охарактеризуйте основні цілі та принципи створення антигітлерівської коаліції.
6. Використовуючи статистичні дані таблиці, визначте, наскільки вагомим, на вашу думку, внеском був лендліз для уникнення поразки ССРСР на Східному фронті?

Назва зброї та продукції	Кількість
Танки	12 700
Бронетранспортери	7179
Самохідні артилерійські установки (САУ)	650
Літаки	22 150
Бойові кораблі	608
Кулемети	135 000
Паровози	1981
Вантажівки	375 883
Продовольство (тонн)	4 478 000

7. Визначте та обґрунтуйте фактами підсумки другого етапу війни.

§ 23. Людина під час війни

1. Особливості окупаційного режиму

До осені 1942 р. нацисти захопили величезну територію — від Волги й Кавказу до Атлантики. В окупованих країнах вони встановлювали так званий «*новий порядок*». Управління загарбаними територіями здійснювалось або безпосередньо окупаційною владою, або через дозволені окупантами «уряди» колабораціоністів. Нацистський окупаційний режим у Східній та Західній Європі мав відмінності. Загалом нацистське панування в східній частині Європи було значно жорстокішим, ніж у західній.

Згідно з нацистським таємним планом «Ost» (Схід»), територія Третього рейху мала бути розширена шляхом поглинання земель на сході континенту з метою забезпечення «життєвого простору» для «арійського» населення Німеччини. Отже, завоювання Східної Європи було здійснено, щоб розширити території власне Німеччини та знищити «расових ворогів» нацистів.

Словник

- **Нацистський «новий порядок»** — репресивний режим, запроваджуваний нацистською Німеччиною на окупованих територіях. Супроводжувався фізичним знищенням людей за расовими, національними та політичними ознаками, організацією таборів смерті, примусовим вивезенням людей до Німеччини як рабської робочої сили, економічним грабунком окупованих країн.

Завоювання ж Західної Європи, а також Данії та Норвегії було, насамперед, здійснено, аби захопити українські ресурси та попередити можливий британсько-французький наступ на Німеччину. Нацисти не розглядали західних європейців як «расово неповноцінних». Також не існувало довгострокового плану поглинання цих територій Німеччиною. Метою Гітлера було зробити ці країни слабкими й залежними від «розширеної» Німеччини. Нацистське панування в Західній Європі переважно зводилося до примушування населення дотримуватися встановлених окупантами порядків і виселення євреїв.

У Південній Франції нацисти навіть дозволили існування маріонеткового уряду в м. Віші під керівництвом героя Першої світової війни французького маршала *Філіппа Петена*. В окупованому Парижі художники й інтелігенція продовжували працювати, оскільки практично не постраждали від окупації. Водночас випадки розправ окупантів над цивільним населенням за звинуваченням у підтримці бійців французького руху Опору також були звичною справою.

У країнах Східної Європи, де більшість населення становили слов'яни, які в нацистській расовій ідеології вважалися «нижчими» порівняно з «арійською» німецькою расою, нацисти поводитися більш брутально. У Польщі, Україні, Білорусі, країнах Балтії слов'янське населення примусово переселяли, щоб звільнити місце німецьким колоністам, людей використовували на примусових роботах або вбивали.

Після онімечення східних земель нацисти планували анексувати більшість із них. Окуповані території нещадно експлуатували для німецьких потреб: харчові продукти, сировину й матеріали військового призначення вилучали, місцеве населення примушували задарма працювати на Німеччину. Мільйони людей було вивезено до Німеччини для примусової роботи на підприємствах військової промисловості або в сільському господарстві.

2. Голокост. Праведники народів світу

Однією з найтрагічніших подій в історії людства, що трапилася під час Другої світової війни, був *голокост*. Упродовж війни нацисти зни-

- Пригадайте, чому нацисти вороже ставилися до євреїв (п. 5 § 10)

Фото агентства «Ассошіейтед прес». 12 жовтня 1941 р. (Підпис під фото: «Усе, що ця українка могла запропонувати німецьким солдатам в Україні, — це глечик кислого молока, який вони охоче прийняли».)

Словник

Голокост (англ. *holocaust* — знищення, спалення) — небачене за масштабами й жорстокістю знищення нацистами єврейського народу в роки Другої світової війни, геноцид.

щили за расовою ознакою 6 млн євреїв, серед яких близько мільйона — діти. Понад півтора мільйона євреїв нацисти знищили на території окупованої ними України. Також нацисти знищували за расовою ознакою ромів, переслідували слов'ян, політичних противників у Німеччині, людей з обмеженими можливостями та інших.

Нацисти розробили спеціальний план «остаточного розв'язання єврейського питання» — знищення євреїв як нації на окупованих територіях. Захопивши європейські міста, нацистські окупанти змушували всіх євреїв переселитися в одну частину міста й носити спеціальні наруканні пов'язки. Ця територія, яку називали *гето*, була обгороджена колючим дротом та охоронялася. Мешканці гето страждали через фізичне насилля, нестачу їжі, води, ліків, тисняву.

Євреїв масово відправляли до концтаборів із тюремним режимом. Зокрема, нацисти побудували в Польщі спеціальні табори смерті: Аушвіц, Майданек, Треблінка, Хелмно, Собібор, Белжець. Євреям, яких вивозили з гето, повідомляли, що це звичайне «переселення на Схід», де умови будуть кращими, ніж у гето. Насправді їх доставляли до таборів смерті й примушували писати рідним неправдиві листи.

Смерть, хвороби, голод, перенаселення, тортури й антисанітарія були частиною повсякденного життя в'язнів таборів. Людей примушували виконувати каторжну роботу. Слабких убивали або морили голодом. У деяких таборах були обладнані газові камери, де в'язнів труїли газом, а потім спалювали тіла в крематоріях.

Ставлення місцевого населення в окупованих нацистами країнах до переслідування та знищення євреїв було не однаковим. У кожній із них нацисти виявляли певну кількість місцевих жителів, які були готові співпрацювати з ними у вбивстві євреїв.

З іншого боку, було багато людей, які, ризикуючи життям, рятували євреїв: переховували від нацистів і колаборантів, діставали фальшиві (або чужі справжні) документи, організовували втечі з гето й концтаборів, переправляли до партизанських загонів.

Серед тих, хто допомагав євреям сховатися або втекти, були швед Рауль Валленберг, який урятував 100 тис. євреїв в Угорщині, німецький підприємець Оскар Шиндлер, що співпрацював із нацистами й водночас опікувався понад тисячею євреїв, які працювали на його підприємствах.

Малюнок в'язня Освенцима, на якому зображено будівництво крематорію. 1940-ві роки

Рятівникам єврейських родин Ізраїль присвоює звання «*Праведник народів світу*». Зокрема, його удостоєні понад 2,6 тис. українців. Україна посідає четверте, після Польщі, Нідерландів і Франції, місце у світі за кількістю цих звань. Цифра не остаточна, адже багато імен рятівників залишаються невідомими.

- Перегляньте офіційний трейлер кінофільму «Список Шиндлера» (США, 1994 р.). Якою в ньому постає доля євреїв у нацистських концтаборах?
- Як ви розумієте вислів одного з персонажів кінофільму: «Хто рятує одне життя, той рятує цілий світ»?
- Перегляньте відеосюжет із циклу «Жіночі історії Другої світової» про Праведницю народів світу українку Олександрю Шулежко. Чим, на вашу думку, ризикували такі люди, рятуючи євреїв від нацистів?

Незважаючи на жахливі умови, у яких перебували євреї в окупованій нацистами Європі, вони не були пасивними жертвами. Одним із найвідоміших прикладів збройного єврейського опору було повстання у Варшавському гето навесні 1943 р., яке тривало майже п'ять тижнів. Також відбулися повстання в Мінському, Вільнюському, Білостоцькому гето та в концентраційних таборах (наприклад, у таборі Собібор); єврейські партизанські загони діяли в багатьох окупованих нацистами районах.

3. Стратегії виживання. Рух Опору

У складних умовах війни люди обирали різні стратегії виживання та моделі поведінки: «спостерігачів», колаборантів, учасників руху Опору.

«Спостерігачі» (або «байдужі», «перехожі»), з одного боку, не співпрацювали з окупантами, а отже, не належали до колаборантів, з іншого — не брали участі в русі Опору. Вони намагалися залишатися осторонь подій, обравши модель поведінки «моя хата скраю» як спосіб виживання. «Спостерігачі» не висловлювалися, коли ставали свідками злочинів окупантів, не допомагали людям, які намагалися уникнути переслідувань із боку окупаційних військ та їхніх посіпак.

Питання *співпраці з окупантами* непросте, адже співпраця цивільних осіб в окупованій нацистами Європі мала різні форми. Так, чимало жінок, щоб прогледувати свої родини, мусили прати білизну для німецьких солдатів чи прибирати в їхніх помешканнях. Таку поведінку не можна вважати колабораціонізмом.

На відміну від тих, хто видавав окупантам учасників руху Опору чи «підозрілих», євреїв, ромів, зголошувався працювати на окупантів у створених ними органах влади, записувався до воєнізованих формувань нацистів, брав участь у каральних акціях окупанти — це й було колабораціонізмом.

Рух Опору окупантам мав дві основні форми: мирну і збройну. Мирний опір включав «уповільнення» роботи й організацію страйків на

підприємствах, бюрократичні перешкоди, пропагандистську роботу, переховування євреїв, інших утікачів чи поранених бійців, дрібні диверсії на підприємствах, залізниці тощо.

Менше людей обирали шлях збройної боротьби. Вони переслідували ворога, збирали й передавали розвідувальну інформацію, здійснювали диверсії, карали колаборантів тощо.

Найбільшого розмаху цей рух набув у ССРСР, Польщі, Франції, Югославії. Точна кількість учасників руху Опору невідома, але серед них були як члени збройних загонів і підпільних груп, так і цивільні особи, які таємно протидіяли нацистській окупації. Їхня діяльність включала видання підпільних газет і допомоги у втечі євреям і збитим військовим пілотам країн антигітлерівської коаліції, організацію диверсій, улаштування засідок на німецькі патрулі та передавання розвідувальної інформації союзникам.

Рух Опору не був згуртованим та єдиним. Нерідко до нього входили організації, між якими існували глибокі розбіжності. Так, у *Югославії* активно воювали десятки тисяч комуністичних партизанів, а також сербські й хорватські національні загони. Обидві течії руху Опору воювали як проти німців, так і між собою; співпраці між ними не було.

На окупованих теренах *СРСР* у русі Опору також співіснували національна течія (Українська повстанська армія (УПА), «Лісові брати» у країнах Балтії та ін.) і комуністична (советські партизани й підпільники). Підпільні групи й партизанські загони, створені й керовані советською владою, долучилися до руху Опору тільки на другий рік війни, після того як Німеччина напала на ССРСР.

В Україні та країнах Балтії національний рух Опору боровся не лише з німцями, а й із советськими військами.

На території *Польщі* діяла Армія Крайова (АК), що мала від польського уряду у вигнанні в Лондоні статус регулярної армії. Натомість ССРСР підтримував у Польщі комуністичну течію — Армію Людову. Коли АК підняла влітку 1944 р. Варшавське повстання, воно було придушене німцями за пасивного споглядання ССРСР, чия армія стояла неподалік Варшави й могла прийти на допомогу повсталим.

У *Франції* рух Опору об'єднав групи, створені як комуністами, так і офіцерами, соціалістами, профспілковими керівниками. Роль об'єднавчого органу виконувала Національна рада руху Опору.

Бійці *бельгійського* й *голландського* рухів Опору рятували єврейські та ромські родини від таборів смерті. У *Німеччині* відбулося кілька невдалих замахів на Гітлера. В *Італії* влітку 1944 р. була створена багатотисячна партизанська армія.

На вшанування внеску бійців руху Опору в перемогу над нацизмом щороку 10 квітня відзначають *Міжнародний день руху Опору*.

Словник

Рух Опору — опір у роки Другої світової війни на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях, а також у самій Німеччині.

Бойова група французьких партизанів. *Фото. 1944 р.*

Учасник Варшавського повстання на барикадах. *Фото. 1944 р.*

4. Зміна ролі чоловіка та жінки в повсякденному житті в умовах війни

Майже в усіх країнах, які брали участь у війні, життя жінок істотно змінилося. Роль жінки значно зросла, можливості розширилися, щоправда, разом із розширенням кола обов'язків. Жінки опанували традиційні чоловічі професії. Доля жінок часто була трагічною, однак вони героїчно боролися проти нацизму зі зброєю в руках нарівні із чоловіками, відігравали важливу роль у русі Опору.

Гострою проблемою в тилу в роки війни була нестача робочих рук. На фронт пішли мільйони чоловіків, на виробництві їх замінили жінки, пенсіонери й підлітки.

Жінки працювали на металургійних, хімічних та оборонних заводах, опановували «чоловічі» спеціальності машиністів парових машин, токарів, зварювальників. Сільське господарство повністю трималося на жіночих плечах.

- Перегляньте відеоролики про українок — учасниць війни (<https://old.uinp.gov.ua/news/zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi-u-video>). Зробіть узагальнений висновок про роль українських жінок у Другій світовій війні.

У Великій Британії жінки працювали на військових заводах, фермах, у госпіталях. Їх вербували до небойових підрозділів, які обслуговували Королівський військово-морський флот, цивільну авіацію. Також жінки брали участь у спеціальних операціях, зокрема на території окупованих нацистами країн Європи.

У США жінки брали участь у боях як пілоти, медичні сестри, зв'язківці. Загалом в американському війську служили 350 тис. жінок. Жінки проходили небойову військову службу в спеціальних підрозділах, працювали на військових заводах тощо.

Совєтські жінки не тільки стали основною виробничою силою в тилу, а також брали безпосередню участь у бойових діях і в підпільній діяльності. Ті з них, які вимушено залишилися на окупованих територіях, мусили дбати про дітей та родини, постійно перебували під загрозою насилля. Багатьох із них було насильно вивезено на роботу до Німеччини, а після повернення додому після війни — піддано репресіям.

В окупованій Польщі жінки також відігравали важливу роль у русі Опору, зокрема розповсюджували листівки, були розвідницями,

а)

б)

в)

Плакати часів Другої світової війни: а) советський; б) англійський; в) американський

зв'язковими в партизанських загонах. Під час Варшавського повстання чимало жінок зі зброєю в руках брали участь у бойових діях.

У Фінляндії, союзниці Німеччини, жінки доглядали за пораненими, сигналізували про авіанальоти. Фінські жінки брали участь у допоміжних збройних формуваннях.

Становище жінок у Німеччині в роки війни змінювалося залежно від ситуації на фронті. У переможні роки війни до Німеччини вагонами везли матеріальні цінності з окупованих країн, на виробництві працювали остарбайтери — іноземні робітники й робітниці зі Східної Європи, що позбавляло багатьох німкенів необхідності працювати.

Після серйозних поразок німецьке командування почало залучати жінок до канцелярської роботи. Також їхню працю використовували в армії (зокрема, у службі зв'язку), поліції. Наприкінці війни жінки служили в частинах СС, які охороняли в'язнів концтаборів.

Коли ж розпочалися регулярні бомбардування німецьких міст авіацією союзників, на територію Німеччини вступили війська антигітлерівської коаліції і країна перетворилася на поле бою, німецькі жінки повною мірою пережили страждання, яких упродовж війни зазнавали жінки країн, що стали жертвами нацистської агресії.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «новий порядок», «Голокост», «рух Опору».
2. Визначте цілі й особливості нацистського окупаційного режиму в загарбаних країнах Європи.
3. Які стратегії виживання обирали люди на окупованих нацистами територіях? Яке ваше ставлення до кожної із цих стратегій; перед яким моральним вибором поставали люди?
4. Як ви оцінюєте масштаби й наслідки Голокосту?
5. Що мали на увазі нацисти, коли йшлося про «остаточне розв'язання єврейського питання»?
6. Хто, так само як євреї, стали жертвами нацизму? Чи їхні долі подібні до долі євреїв на окупованих територіях? Чим вони відрізнялися?

7. Хто такі «праведники народів світу» і чим вони заслужили таке звання?
8. Якими були причини розгортання руху Опору на окупованих нацистами територіях, форми та методи боротьби учасників руху?
9. Чим ви пояснюєте наявність різних течій у русі Опору? Як, на ваш погляд, це впливало на боротьбу проти нацизму?
10. Як в умовах війни змінилися ролі чоловіка й жінки? Порівняйте долю жінок у роки Першої та Другої світових воєн.

§ 24. Перелом у Другій світовій війні

1. Події на Східному фронті

Остаточний хід війни в Європі змінився на користь сил антигітлерівської коаліції після кількох серйозних поразок Німеччини на Східному фронті. Насамперед це *Сталінградська битва*, що тривала з літа 1942 р. до початку 1943 р. й стала однією з найзапекліших у війні. Командувач 6-ї німецької армії отримав від Гітлера наказ узяти Сталінград і після цього прорватися до нафтових родовищ на Кавказі. У битві також брали участь італійські, румунські й угорські війська.

Навіть захопивши 9/10 території міста, загарбники все ж не зуміли взяти його повністю. Виснаживши німецькі частини в оборонних боях, у листопаді 1942 р. советські війська завдали контрудару. Майже 300-тисячне німецьке угруповання опинилося в оточенні. Гітлер наказав оточеним військам боротися до останнього солдата.

Проте вже наприкінці січня 1943 р. вибір в оточених був невеликий: або померти від морозів і голоду, або здатись у полон. Ті з них, хто залишився живим, обрали полон і склали зброю.

Під час оборони міста загинуло понад мільйон советських солдатів і десятки тисяч мирних жителів. Загальні втрати серед німців, румунів, італійців та угорців становили також майже мільйон вояків. У Німеччині в день капітуляції залишків 6-ї армії оголосили жалобу.

На початку лютого 1943 р., розвиваючи наступ після Сталінграда, советські війська відвоювали в німців Курськ і Белгород, а в середині місяця — Харків. Проте контратаки німців змусили Червону армію відступити та знову здати Харків і Белгород. Наприкінці березня на Східному фронті завдовжки понад 2 тис. км запанувала тиша.

Вона була перервана на початку липня 1943 р. *Курською битвою* між советськими й німецькими військами під містами Курськ та Орел. Німецька атака дала змогу на початковій стадії наступу суттєво наблизитись до Курська, проте після танкового бою в середині липня напруження бойових дій почало стихати, а німецькі війська закріпилися на своїх позиціях.

Після десяти днів наступу в середині липня Гітлер видав наказ про припинення наступу, а в другій половині серпня бої припинилися. За сучасними оцінками, загальні втрати з обох сторін у цій битві становили близько 1 млн вояків, причому советські втрати вчетверо перевищили німецькі.

- Розгляньте фотографії, зроблені під час Курської битви. Визначте, у початковий чи завершальний період битви зроблено кожну з них.

Після Курської битви советські війська продовжили наступ. Однак командування вирішило пригальмувати й спрямувати війська 1-го Українського фронту на взяття столиці України. Штурм німецької оборони на Дніпрі розпочався на початку листопада 1943 р. Сталін вимагав взяти Київ до 7 листопада — річниці більшовицького перевороту 1917 р.

Помилки, допущені командуванням у плануванні операції, і зневага до життя солдатів призвели до невиправданих втрат людей та бойової техніки. Лише **6 листопада 1943 р.** після запеклих боїв советські війська ввійшли в **Київ**. Через тиждень німці під час контрнаступу знову захопили Житомир і до грудня повторно загрожували Києву. Київська військова операція призвела до загибелі понад 400 тис. червоноармійців, значну частину яких становила «чорна піхота» («чорнопіджачники», «чорносвітники») — невідготовлені й беззбройні чоловіки та юнаки, яких советські командири мобілізували на території, залишеній німцями, і посилали в бій на неминучу загибель.

Загалом літньо-осінню кампанію 1943 р. на Східному фронті вермахт програв. Під час наступу советські війська просунулися на захід на пів тисячі кілометрів і зайняли майже дві третини окупованих раніше німцями територій: західні області Росії, Лівобережну Україну; Червона армія вступила в Східну Білорусь. Вермахт утратив на Сході половину своєї армії. Втрати советських військ також були величезними — понад 700 тис. убитих і поранених.

У 1944 р. наступ Червоної армії продовжився. Наприкінці січня вона відтіснила німецькі й фінські війська від Ленінграда, але остаточно розгромити супротивників і прорватися до Балтики тоді не вдалося.

В Україні в середині лютого 1944 р. в районі Корсуня-Шевченківського (Черкаська область) склало зброю 30-тисячне угруповання німецьких військ. Невдовзі советські війська вийшли до кордону України. Наприкінці квітня 2-й та 3-й Українські фронти, які наступали в напрямку Румунії, прорвалися до Чорного моря, а війська 4-го Українського фронту до середини травня зайняли Севастополь і весь Кримський півострів.

2. Бойові дії на Західному фронті

Критична для Гітлера ситуація на Східному фронті була посилена кризою на *Західному фронті*. Ще в липні 1943 р. союзні війська виса-

дилися на *острові Сицилії* та в середині серпня зайняли. Навесні наступного року капітулювало 240-тисячне німецько-італійське військо в Тунісі, на півночі Африки.

Наслідком цих подій стало падіння фашистського режиму Б. Муссоліні. Король відправив його у відставку й ув'язнив. За кілька тижнів новий керівник італійського уряду попросив про перемир'я. Гітлер направив до Італії німецькі війська, аби зупинити наступ союзників із півдня, який розпочався у вересні. Спеціальна група німецьких парашутистів звільнила Б. Муссоліні, після чого він створив на півночі Італії уряд у м. Салó (звідси назва — «Республіка Салó»). Наприкінці війни Б. Муссоліні схопили й розстріляли італійські партизани.

3. Тегеранська конференція

Питання про відкриття союзниками *Другого фронту* в Європі постійно порушував Советський Союз на всіх переговорах із США та Великою Британією. У листопаді 1943 р. в іранській столиці *м. Тегерані* відбулася *конференція* за участю «*Великої трійки*». На конференції обговорювали військову стратегію на завершальному етапі війни й облаштування післявоєнного світу.

Головні рішення Тегеранської конференції та їхні результати

США та Велика Британія зобов'язалися відкрити Другий фронт у Європі.

Зобов'язання виконане:
у червні 1944 р. було відкрито Другий фронт у Європі (операція «Оверлорд»).

«Велика трійка» ухвалила рішення про створення нової міжнародної організації із забезпечення миру (ООН).

Зобов'язання виконане:
США погодилися замінити Лігу Націй новою міжнародною організацією.

Учасники конференції домовилися, що війна закінчиться тоді, коли Німеччина буде остаточно переможена.

Зобов'язання виконане:
жодна з країн антигітлерівської коаліції не уклала сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками.

У Тегерані Сталін пообіцяв, що майже одночасно з відкриттям Другого фронту в Європі Червона армія розпочне наступ на советсько-німецькому фронті.

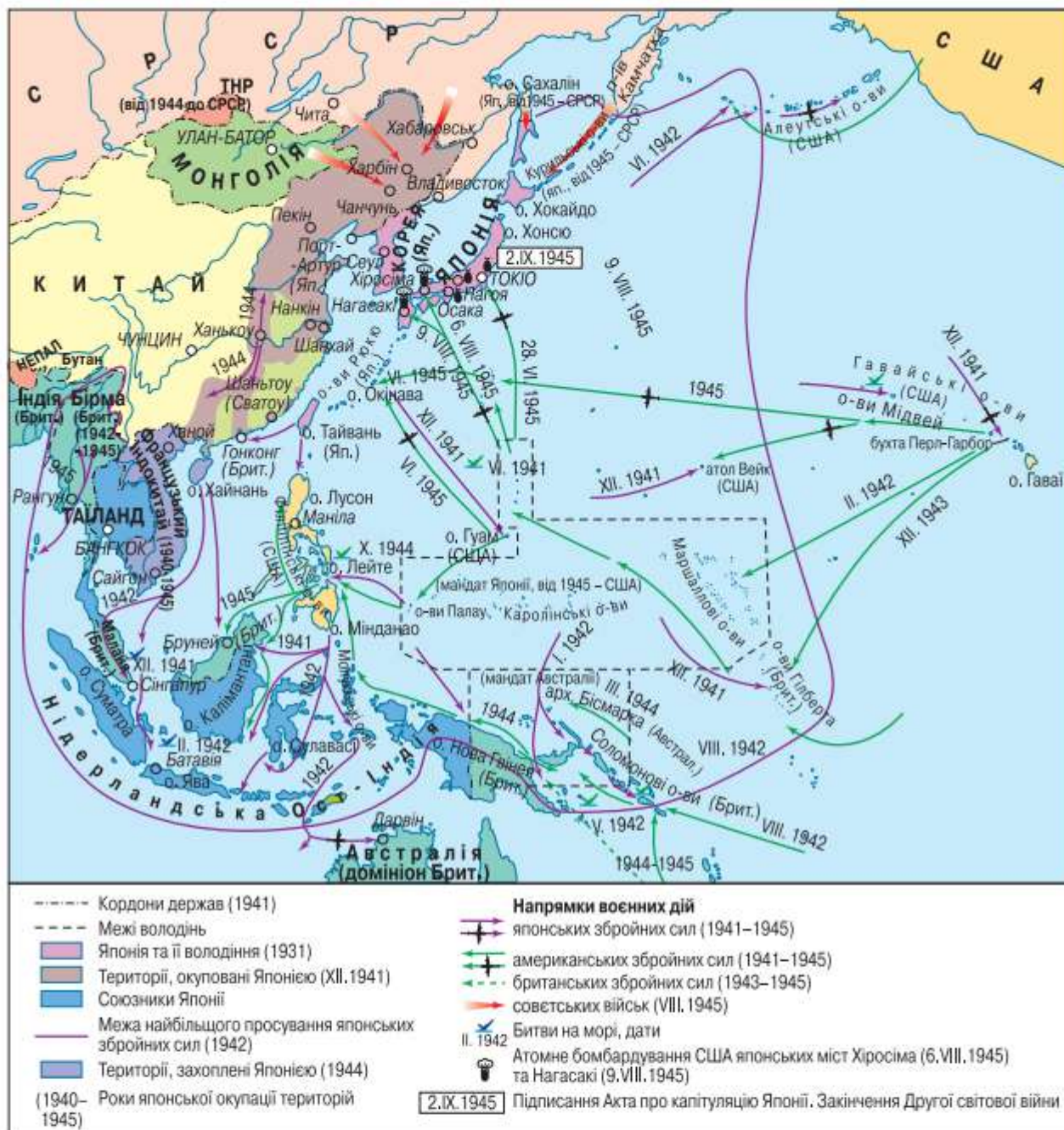
4. Події на Тихому океані

У зоні *Тихого океану* в 1943–1944 рр. Японія відчайдушно обороняла від американських та австралійських військ численні острови, на яких

Словник

«*Велика трійка*» — образна збірна назва керівників трьох провідних країн антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни: Ф. Рузвельта, В. Черчилля та Й. Сталіна.

Війна на Тихому океані (1941–1945)

були розташовані її гарнізони. Війська союзників зазнавали значних втрат, бо добре захищені острови доводилося штурмувати лобовими атаками. У Китаї японців продовжували стримувати війська Чан Кайші.

На початку 1944 р. американські війська захопили оборонні пункти японців на *Маршаллових островах*, а влітку — *Маріанські острови*, звідки здійснювали авіанальоти на Японію. Проте в цьому їм суттєво заважав японський гарнізон на о. Іодзіма з його авіаційною базою та радарною станцією, що завчасно сповіщала про наближення американських бомбардувальників до Японських островів.

Битва за о. Іодзіму тривала в лютому–березні 1945 р. й була однією з найзапекліших у Другій світовій війні. З підземних бункерів, тунелів і печер японці чинили несамопитий опір і лише завдяки застосуванню вогнеметів американцям вдалося діставати їх під землею. Японські *камікадзе* (пілоти-смертники) жертвовно атакували американські кораблі поблизу острова.

Усе ж у підсумку американці здобули перемогу. Під час битви за о. Іодзіму загинув майже весь 20-тисячний японський гарнізон і 28 тис. американців. Це була єдина операція японських збройних сил у війні на Тихому океані, у якій загальні втрати США перевищили втрати японців. Навіть після завершення боїв сотні японських солдатів, не знаючи про поразку, переховувались у підземних тунелях і продовжували чинити опір, а двоє з них здалися в полон тільки через кілька років після закінчення війни.

- Перегляньте відеосюжет про битву за о. Іодзіму. З якими труднощами зіткнулися американці, штурмуючи острів, і яку тактику вони застосовували для здобуття перемоги?

Навесні 1945 р. американці відновили контроль над Філіппінами. Разом із британцями вони розпочали регулярні бомбардування японських міст, зокрема й Токіо.

Важливою подією на Тихоокеанському фронті в 1945 р. стала **битва за острів Окінаву** — одна з останніх великих битв Другої світової війни. У ній брали участь тисячі кораблів і сотні тисяч військовослужбовців США. Бої тривали майже три місяці (квітень–червень). Американці висадили на острів десант і спочатку не зустріли опору. Японці хотіли заманити їх у глиб острова, де була створена потужна мережа підземних тунелів. Передбачалося, що з-під землі японці завдаватимуть несподіваних ударів по десанту. Проте ні ці заходи, ні атаки смертників були не здатні зупинити американців, і вони врешті-решт здобули перемогу. Втрати японців становили понад 100 тис. вояків. Ще десятки тисяч померли в печерах, де вони рятувалися від американських бомб, снарядів і вогнеметів. Загинула також чверть або й третина цивільного населення острова. Американці також зазнали великих втрат, хоча їх вважають увосьмєро меншими за японські.

- Ознайомтеся з американською листівкою. Чого, на вашу думку, у цій листівці більше: уболівання за долю цивільного населення Окінави чи спроби чинити психологічний тиск на гарнізон і мирних мешканців острова?

Звернення до цивільних біженців.
Американська листівка, яку скидали на о. Окінаву з літаків. 1945 р.

(Написи (за годинниковою стрілкою, починаючи з верхнього лівого кута): «Остерігайтеся літака!»; «Остерігайтеся дороги!»; «Не ходіть поблизу складів боєприпасів!»; «Остерігайтеся перебувати поблизу військових позицій!» Напис у центрі, під зображенням пораненого: «Якщо ви знехтуєте будь-яким із цих попереджень, на вас чекає сумна доля»).

Поразка Японії була питанням часу, проте вперта оборона островів засвідчила, що остаточне завоювання імперії з її 2-мільйонною дисциплінованою армією потребуватиме значних жертв від американців.

Підсумки третього етапу Другої світової війни

- Військова кампанія 1943 — весни 1944 р. розпочалася масштабною битвою під Сталінградом, успіх якої був закріплений у Курській битві, завершилася перенесенням бойових дій на територію Східної та Центральної Європи.
- Німеччина на Західному фронті та Японія в зоні Тихого океану остаточно втратили ініціативу й на всіх напрямках перейшли до вимушеної оборони. Неминучість поразки Німеччини та її союзників ставала дедалі очевиднішою.

Основні події

Липень 1942 р. — лютий 1943 р. — Сталінградська битва.
Липень 1943 р. — висадка союзниками десанту на о. Сицилії.
Липень — серпень 1943 р. — битва під Курськом та Орлом.
Листопад 1943 р. — битва за Київ.
Лютий–березень 1945 р. — битва за о. Іодзіму.
Квітень–червень 1945 р. — битва за о. Окінаву.

Закриття та завдання

1. Визначте за допомогою історичної карти місця основних битв на Східному і Західному фронтах, а також на Тихому океані в 1943–1944 рр.
2. Чому, на вашу думку, Німеччина в 1943 р. втратила стратегічну ініціативу на Східному фронті? Які події це спричинили?
3. Охарактеризуйте бойові дії на Західному фронті й на Тихому океані.
4. Як ви оцінюєте обставини битви за Київ?
5. Чому, на ваш погляд, саме битву під м. Аль-Аламейном, Сталінградську битву та битву біля атолу Мідвей вважають переломом у Другій світовій війні?

§ 25. Завершальний період Другої світової війни. Поразка Німеччини та її союзників

1. Відкриття Другого фронту в Європі

Відповідно до попередніх домовленостей «Великої трійки», США та Британія ухвалили рішення про початок улітку 1944 р. операції «*Оверлорд*» («Повелитель») і відкриття Другого фронту в Європі. Відповідальним за операцію було призначено американського генерала *Д. Ейзенгауера*. Планували висадити 150 тис. війська на п'яти пляжах у Нормандії на північному заході Франції, а звідти просунутися в глиб Франції та вибити німців із країни.

Для введення противника в оману поширювали фальшиві документи й листи, радіопереговори союзницьких військових із зазначенням неправдивого місця планованого десанту. Тому німці, які й без того знали, що союзники планують десантну операцію, вважали, що вона відбудеться не в Нормандії, а в районі Кале — найближчого до Британії французького порту.

Операція потребувала секретності й ґрунтовної підготовки. У першій половині 1944 р. на півдні Англії був організований величезний військовий табір, у якому тренувалися війська союзників, що склалися переважно з американських, британських і канадських вояків. В операції також брали участь французькі (підпорядковані «Вільній Франції» генерала Ш. де Голля), польські, бельгійські, голландські, норвезькі, чехословацькі та грецькі підрозділи.

Зону майбутньої висадки десанту обороняли пів сотні німецьких дивізій під загальним командуванням «Лиса пустелі» Е. Роммеля. Сам він не вірив у цю операцію, тому вирушив додому в Німеччину, щоб подарувати своїй дружині пару нових туфель на її ювілей.

5 червня флот із понад 4 тис. військово-морських суден вийшов із портів Британії, прямуючи до Франції. Тієї ночі тисячі десантників були викинуті на парашутах у зону приземлення. Їхнім завданням було захопити важливі міста, дороги та мости в Нормандії, щоб сили вторгнення могли пробитися в глиб країни.

На світанку **6 червня 1944 р.** (ця дата в плані операції була позначена як *День Д*) за несприятливої погоди флот кораблів, заповнений солдатами й танками, прибув до узбережжя Нормандії. П'ять пляжів, обраних як місця висадки десанту, були розкидані вздовж 50-кілометрової берегової лінії. Перш ніж перші солдати висадилися на пляжі, кораблі та літаки союзників обстріляли німецьку оборону. Вони сподівалися її знищити, але деякі форти були так добре побудовані, що німці переcheкали в них обстріл і продовжили впертий опір. Усе ж до кінця дня всі п'ять пляжів були в руках союзників.

День Д: морський десант у Нормандії.
Фото. 6 червня 1944 р.

Словник

Другий фронт — воєнні дії США, Великої Британії та їхніх союзників проти Німеччини в Західній Європі в 1944–1945 рр.

Воєнні дії в Європі (листопад 1942 р. — травень 1945 р.)

Наступними днями німці підтягнули війська, щоб зупинити вторгнення, однак союзникам вдалося поповнити сили й поволі просуватися в глиб Нормандії. Нарешті наприкінці червня американці прорвали німецьку оборону. Коли в липні союзники розпочали нову атаку, опе-

рацію «Кобра», німецькі солдати були виснажені й почали відступати, переслідуювані британськими й американськими військами. Майже 200 тис. німців потрапили в оточення і були взяті в полон.

Операція «Оверлорд» обійшлася високою ціною: було вбито або поранено понад 200 тис. вояків союзників і стільки ж німецьких. На додаток до цього багато цивільних французів було вбито під час бомбардувань і боїв. Хоча війна триватиме ще рік, День Д став важливою подією на шляху до її завершення. Її вважають однією з найуспішніших операцій у військовій історії.

- Перегляньте відеосюжет «Найбільша в історії десантна операція "Оверлорд"» була рівноцінна самогубству — 24 канал». Які труднощі довелося долати союзникам під час підготовки та висадки десанту в Нормандії?
- Яке значення мало успішне здійснення операції «Оверлорд» для подальшого ведення війни й перемоги над Німеччиною?

2. Продовження наступу союзників у Європі

На початок весни 1944 р. і Червона армія, і вермахт були суттєво виснажені боями, проте військову перевагу мали советські війська. Вони й перейшли наприкінці червня у наступ у Білорусь, наслідком якого стало оточення двох німецьких угруповань.

На північному напрямку в червні 1944 р. Червона армія розгорнула наступ у Балтії, проте він не досяг мети. Також советські війська вдруге після «зимової» війни штурмували «лінію Маннергейма», і після втрати Выборга й Карельського перешийка в середині вересня Фінляндія підписала перемир'я.

Наприкінці серпня 1944 р. Червона армія підійшла до Варшави, де майже місяць тривало повстання, яке розпочала Армія Крайова за підтримки польського імміграційного уряду в Лондоні, і зупинилася. Повстання було військово спрямоване проти Німеччини, а політично — проти СРСР. Це була відчайдушна спроба врятувати польський суверенітет перед загрозою насадження у країні Советським Союзом підпорядкованого йому комуністичного режиму. Повстанці, мужньо протримавшись понад два місяці, на початку жовтня змушені були припинити опір. Під час повстання загинуло від 150 до 200 тис. поляків.

У цей же період Червона армія перейшла в наступ на півдні, що спричинило в Румунії політичну кризу: генерала Йона Антонеску було заарештовано, а Румунія оголосила Німеччині війну.

У серпні сталися важливі події на Західному фронті: британсько-американські війська за підтримки французьких військ і партизанів, які підпорядковувалися *Шарлю де Голлю*, рухалися на Париж. У місті в середині серпня вибухнуло повстання, і французька бронетанкова дивізія з власної ініціативи вирушила на допомогу повстанцям. 25 серпня за участі американських піхотинців Париж було звільнено, і наступного дня Ш. де Голль провів на Єлисейських полях парад переможців. Невдовзі було звільнено всю територію Франції.

Особистості

Шарль де Голль (1890–1970) — французький військовий та державний діяч, президент Франції (1958–1969). Закінчив військову академію, воював як офіцер піхоти під час Першої світової війни. Коли Німеччина окупувала Францію, очолив у Лондоні рух «Вільна Франція», перейменованій пізніше на «Франція, що бореться». Рух був визнаний членом антигітлерівської коаліції. У 1944 р. після відступу німців повернувся до Парижа як національний герой та очолив тимчасовий уряд країни.

На початку вересня на сторону антигітлерівської коаліції перейшла Болгарія, а наприкінці жовтня війська 2-го й 3-го Українських фронтів спільно з болгарськими та югославськими військами звільнили Белград.

На Західному фронті в 1944 р. німці застосували проти Англії нову зброю — крилаті ракети «Фау-1» з окупованої території Франції та «Фау-2» — з Нідерландів. Ракети поранили й убили багато цивільних англійців і завдали великої шкоди, але не вплинули на результат війни.

На схід від Рейну німці вперто чинили опір, щоб не допустити прориву союзників на територію Німеччини, однак у вересні ті все ж таки перетнули німецький кордон. Перш ніж перейти до остаточного наступу на Німеччину, західні союзники посилили авіабомбардування німецької території.

З настанням дощів і холодів просування союзників сповільнилося. За сприяння негоди в середині грудня 1944 р. німці розпочали проти англо-американських військ несподівану контратаку в *Арденнах*. Спочатку вона розвивалася для них успішно, та невдовзі закінчилася остаточною поразкою Німеччини в цьому регіоні. Рік закінчився тим, що союзницькі сили на заході та сході були готові до вирішальної битви задля розгрому нацистів.

«Велика трійка»:
В. Черчилль, Ф. Рузвельт,
Й. Сталін (зліва направо).
Фото. Ялта, 1945 р.

Тим часом у Європі після розгрому німецьких та угорських військ у січні–лютому 1945 р. Угорщина підписала перемир'я з Об'єднаними Націями й оголосила війну Німеччині.

3. Кримська (Ялтинська) конференція та її рішення

У лютому 1945 р. в Україні, у ялтинському Лівадійському палаці, відбулася **Кримська (Ялтинська) конференція** «Великої трійки» за участю міністрів оборони й закордонних справ. Їй передувала зустріч Ф. Рузвельта та В. Черчилля у вересні 1944 р. в м. *Квебеку* (Канада). Два учасники «Великої трійки» домови-

лися про створення окупаційних зон союзників у переможеній Німеччині, роззброєння Німеччини, продовження допомоги США Великій Британії за лендлізом і про участь британського Королівського флоту у війні проти Японії. Також обговорили питання про атомне бомбардування, якщо буде необхідність, Японії.

У Ялті були ухвалені ще важливіші рішення. Вони не тільки вплинули на завершення війни, а й визначили на десятиріччя вперед світовий устрій.

Основні рішення Ялтинської (Кримської) конференції

Створення Організації Об'єднаних Націй	<ul style="list-style-type: none"> • Й. Сталін зняв своє попереднє наполягання на прийнятті в ООН усіх без винятку республік ССРСР, щоб мати перевагу в голосах. Було ухвалено компромісне рішення: крім ССРСР членами ООН та її засновниками будуть також Україна та Білорусь. • Постійні члени Ради Безпеки ООН отримали право вето з усіх питань, крім процедурних. • Статут ООН домовились ухвалити на конференції в м. Сан-Франциско (США) (25 квітня 1945 р.).
Порядок та умови окупації Німеччини після її беззастережної капітуляції	<ul style="list-style-type: none"> • Збройні сили ССРСР, США та Великої Британії відповідатимуть у своїх зонах окупації за денацифікацію, демілітаризацію і демократизацію (принцип трьох «д»). Франції запропонували зону окупації, а також участь у Міжсоюзницькій контрольній комісії. • Німеччина повинна максимально відшкодувати союзним державам завдані збитки (виплатити репарації).
Закінчення війни з Японією	<ul style="list-style-type: none"> • ССРСР вступить у війну з Японією через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі. • Кордони й державний статус Монголії не змінюватимуться. • ССРСР передавали південну частину о. Сахалін; також він анексував Курильські острови. • Військово-морську базу Порт-Артур передавали Советському Союзу. • Китайські Східну та Південну залізниці передавали в управління китайсько-советської компанії. • Японія втрачала острови й архіпелаги в Тихому океані, якими вона управляла за рішенням Ліги Націй. • США та ССРСР домовилися визволити Корею від японської окупації та поділити її на дві зони: північну (советську) і південну (американську).
«Польське питання»: визначення кордонів Польщі та формат польського уряду	<ul style="list-style-type: none"> • Східний кордон Польщі по «лінії Керзона» з незначними змінами на користь Польщі. • Західноукраїнські й західнобілоруські землі залишалися у складі ССРСР. • Польща отримає від Німеччини територіальне відшкодування на заході й півночі. • У країні буде утворений уряд національної єдності за участю представників польської еміграції.

Загальні
питання

- Конференція ухвалила Декларацію про визволену Європу, у якій союзники заявили про намір сприяти створенню в європейських країнах демократичних урядів шляхом проведення вільних виборів.

Свідчення

- Проаналізуйте, як історики оцінюють наслідки рішень Кримської конференції. Чому, на вашу думку, існують такі розбіжності стосовно російської позиції, в оцінках ухвал конференції? Якої думки із цієї проблеми дотримуєтеся ви? Аргументуйте вашу позицію.

«Кримська конференція ухвалила рішення історичного значення не тільки з військових питань, а й з питань повоєнного облаштування світу. ... Рішення конференції відповідали інтересам антигітлерівської коаліції».

(Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Крымская конференция руководителей трёх союзных держав — СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.): сб. документов. — Москва, 1984. — С. 5)

«Ялтинська конференція насправді була останнім Мюнхеном ХХ століття, де західні демократії поступилися половиною Європи московському тоталітарному режиму, прирікши народи країн Центральної та Південно-Східної Європи на 50-літню кабалу в советському ярмі».

Анатолій Трубайчук, український історик (Дипломатична історія Другої світової війни. — Київ, 2007. — С. 79)

«США необхідні були компроміси із СССР ... для забезпечення власних інтересів... Рішення ґрунтувалися на потребах великих держав у завершальний період війни, як їх розуміли головні учасники 60 років тому. У Ялті советську військову силу розглядали як загальний ресурс альянсу... Через шість місяців Червона армія стала швидше загрозою, ніж союзником».

Одд Арне Вестад, норвезький історик (Odd Arne Westad. The Yalta Conference and the emergence of the Cold War // Crossroads of European histories. Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe. — Council of Europe Publishing, 2006. — P. 250)

Це була остання зустріч «Великої трійки» — невдовзі Ф. Рузвельт помер. Війна наближалася до завершення, і світові лідери, насамперед «Велика трійка», переймалися не тільки підготовкою воєнних операцій, а й тим, яким буде світ після перемоги над нацизмом.

Восени 1944 р. на міжнародній конференції у Вашингтоні союзники ухвалили рішення створити замість Ліги Націй *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)*. Було вирішено, що кожна країна — член ООН матиме один голос, законодавчим органом буде Генеральна Асамблея, а виконавчим — Рада Безпеки. Постійними членами Ради Безпеки ставали Велика Британія, СССР, США й Китай. Ці країни отримували право вето. Гостра дискусія розгорнулася щодо членства в ООН. Було вирішено обговорити це питання на наступній зустрічі.

4. Остаточний розгром і капітуляція Німеччини

Навесні 1945 р. Німеччина внаслідок шести років війни, яку вона розпочала, була знесилена: бракувало палива, їжі, боєприпасів, навчених солдатів. Вибивши німців з Арденнів, американці й англійці рушили в глиб Німеччини й до кінця березня зайняли половину країни. Німецький спротив також слабнув на інших фронтах: у лютому Червона армія взяла Будапешт, а наступного місяця — Відень. Наприкінці квітня здалися в полон німецькі війська в Італії.

Гітлер залишився у своєму підземному бункері в Берліні, сподіваючись на диво, що принесе порятунок. Як за рятівну соломину він схопився за звістку про смерть 12 квітня Ф. Рузвельта, але його надії були марними. Через тиждень советські війська розпочали штурм Берліна, і щоб уникнути полону, Гітлер разом зі своєю дружиною вночі 30 квітня покінчив життя самогубством. За наказом нацистського міністра пропаганди Й. Геббельса у берлінському бункері було вбито шестеро його дітей.

Сталін вимагав від військового командування взяти Берлін раніше, ніж це зроблять війська союзників. До 25 квітня советські війська повністю оточили місто й того ж дня з'єдналися з американцями на р. Ельбі. На початку травня німці капітулювали в Данії, Нідерландах і на північному заході Німеччини.

Вирішальний штурм советськими військами німецької столиці завершився падінням Берліна. 2 травня берлінське угруповання почало складати зброю, а **8 травня 1945 р.** уповноважений німецький генерал у присутності советської, американської, британської та французької делегацій підписав *Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Друга світова війна в Європі офіційно закінчилася.*

На вимогу Сталіна в передмісті Берліна відбулася повторна церемонія підписання Німеччиною капітуляції. Уже після цього Червона армія здійснила танковий похід до Праги, щоб перешкодити німецьким військам, які там залишалися, прорватися на захід, аби здатися в полон американцям. Проте більш важливою, політичною метою рейду було взяття під контроль післявоєнної Чехословаччини.

Підсумки четвертого етапу Другої світової війни

- Важливою подією стало відкриття США та Великою Британією Другого фронту в Європі.
- Унаслідок наступальних операцій Червоної армії вермахт відступив із Білорусі й України; советські війська ввійшли на територію Німеччини, Румунії, Угорщини, Югославії, Болгарії, Польщі, Австрії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи.
- Війська США та Великої Британії в серпні 1944 р. висадилися на півдні Франції; 25 серпня було звільнено Париж.
- Успіхи держав антигітлерівської коаліції сприяли розпаду нацистського блоку.
- Важливими подіями були міжнародні конференції, зокрема Кримська та Берлінська.

- Узяттям Берліна й підписанням Німеччиною Акта про беззастережну капітуляцію завершилися бойові дії в Європі.

5. Берлінська (Потсдамська) конференція

17 липня — 2 серпня 1945 р. в передмісті Берліна *Потсдамі* відбулася остання під час війни конференція глав урядів США, Великої Британії та СРСР за участю нового американського президента *Гаррі Трумена*, Вінстона Черчилля та Йосипа Сталіна. Оскільки вже під час конференції в Британії пройшли парламентські вибори, які В. Черчилль програв, то за кілька днів до завершення конференції його замінив новопризначений прем'єр-міністр лейборист *Клемент Еттли*. «Велика трійка» остаточно розпалася.

У Потсдамі розглядали питання, пов'язані із закінченням війни й повоєнним урегулюванням. Керівники трьох держав визначили умови й економічні та політичні принципи, за якими Німеччина мала відповісти за агресію та воєнні злочини, а також узгодили спільні дії щодо розгрому Японії.

- Порівняйте рішення Берлінської та Ялтинської конференцій. Наскільки, на вашу думку, ці дві конференції були взаємопов'язані?

Основні рішення Берлінської (Потсдамської) конференції

- Загарбані й приєднані після 1937 р. Німеччиною землі повернуться до складу держав, яким вони належали.
- Австрія буде відокремлена від Німеччини. Німеччина й Австрія, а також м. Берлін і м. Відень будуть поділені на 4 зони окупації.
- У Німеччині буде проведено денацифікацію, демілітаризацію та роззброєння, її економіку буде переведено на випуск мирної продукції під жорстким контролем союзників.
- Німеччина мусить виплатити багатомільярдні репарації. Передбачалося вивезення в рахунок репарацій устаткування, промислових виробів, продукції сільського господарства, інших матеріальних цінностей.
- Увесь німецький флот буде поділений між союзниками.
- Німеччина втратить частину територій, які відійдуть до СРСР і Польщі: а) СРСР отримає м. Кенігсберг (нині Калінінград) із навколишньою територією; б) Польщі буде передано частину території Східної Пруссії та м. Гданськ. Західний кордон Польщі пройде по лінії річок Одер–Західна Нейсе.
- Нацистські воєнні злочинці постануть перед Міжнародним судом.
- До Німеччини будуть переселені німці, які проживають у Польщі, Чехословаччині й Угорщині.
- Ухвалено Потсдамську декларацію щодо умов капітуляції Японії.
- СРСР зобов'язався вступити у війну проти Японії.

Основні події

6 червня 1944 р. — відкриття Другого фронту в Європі.

Лютий 1945 р. — Ялтинська (Кримська) конференція «Великої трійки».

8 травня 1945 р. — беззастережна капітуляція Німеччини. Завершення Другої світової війни в Європі.

Липень–серпень 1945 р. — Берлінська (Потсдамська) конференція.

Заняття та завдання

1. Військова операція, що передбачала вторгнення союзників у Нормандію, — це операція

А «Оверлорд»

В «Кувалда»

Б «Облава»

Г «Смолоскип»

2. Дата Дня Д — це

А 31 травня 1942 р.

В 6 червня 1944 р.

Б 1 червня 1943 р.

Г 10 червня 1944 р.

3. Липневий наступ союзників (вторгнення в Нормандію) — це операція

А «Нептун»

В «Кобра»

Б «Омаха»

Г «Стойкість»

4. Яке, на вашу думку, значення мало відкриття Другого фронту в Європі?

5. Які найважливіші для завершення війни рішення ухвалила Кримська (Ялтинська) конференція?

6. Які з рішень конференції мали бути втілені в життя вже після завершення війни?

7. Охарактеризуйте завершальні операції Другої світової війни в Європі навесні 1945 р. та розгром Німеччини.

8. У чому полягало значення Потсдамської конференції?

§ 26. Завершення Другої світової війни та її наслідки

1. Капітуляція Японії

Коли в Європі нарешті запанувала довгоочікувана тиша, на Далекому Сході тривала війна. Незважаючи на масовані бомбардування Токіо, японський уряд вирішив вести війну до «переможного кінця». Проте ініціатива вже повністю перейшла до союзників. На початку липня 1945 р. генерал *Дуглас Макартур* повідомив про звільнення від японців Філіппін.

Розрізнені вогнища опору на островах були придушені за допомогою напалму та вогнеметів. Готуючись до висадки американського десанту, командування японської армії сформувало окремі підрозділи з камікадзе, але це вже не могло змінити ходу війни.

Збентежені впертим опором японців на островах і великими втратами серед американців, США вирішили застосувати тільки-но створену

Особистості

Дуглас Макартур (1880–1964) — американський генерал, учасник Першої світової війни. Зі вступом США в Другу світову війну керував обороною Філіппін від японців. У 1942 р. був призначений Верховним головнокомандувачем союзних військ у південно-західній частині Тихого океану. 2 вересня 1945 р. на американському флагманському кораблі «Міссурі» він прийняв капітуляцію Японії.

атомну зброю. На час проведення Потсдамської конференції США успішно випробували атомну бомбу. Наприкінці конференції Японії був пред'явлений ультиматум із вимогою капітуляції та погрозою «швидкого й повного знищення». Від японського уряду вимагали, аби він капітулював і назавжди відмовився від милітаризму, видав воєнних злочинців, повернув усі захоплені наприкінці XIX — у першій половині XX ст. території. Японський уряд хотів виграти час, перш ніж дати офіційну відповідь. Однак американці витлумачили цю затримку як зарозумілість Японії, ігнорування ультиматуму та намір продовжувати війну.

Першою ціллю для атомного бомбардування було обрано Хіросіму. У ніч на 6 серпня американський бомбардувальник скинув на місто атомну бомбу. Протягом двох тижнів загинуло майже сто тисяч жителів міста; багато людей померло від радіації в наступні роки.

9 серпня війну Японії оголосив Советський Союз. Двомільйонне советське військо перетнуло кордон Маньчжурії, де Червона армія зіштовхнулася із 700-тисячним угрупованням японських військ і після запеклих боїв змусила японців відступити на південь.

Президент Г. Трумен вирішив: якщо японці не погодяться на капітуляцію до 11 серпня, цього дня буде скинуто ще одну бомбу. Але через несприятливий прогноз погоди американці завдали ядерного удару раніше, 9 серпня, не попередивши японців ні про другу бомбу, ні про зміну дати. Місто, яке планували бомбардувати, було погано видно з повітря, тому літак скинув бомбу на запасну ціль — м. Нагасакі. За кілька хвилин загинули десятки тисяч людей, ще кілька тисяч померли впродовж наступних місяців.

Після атомного бомбардування Нагасакі імператор Хірохіто провів термінову нараду. Військові наполягали на продовженні війни, але імператор вирішив інакше — він доручив уряду підписати капітуляцію за умови, що Хірохіто залишиться на троні. США погодилися на цю умову. Опівночі 14 серпня японці вперше почули по радіо голос свого імператора. Хірохіто повідомив, що заради збереження життів своїх підданих він погодився на капітуляцію.

У Маньчжурії війна тривала до кінця серпня, і врешті-решт советські війська зайняли Порт-Артур.

2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі» у Токійській затоці Японія підписала *Акт про беззастережну капіту-*

ляцію. Від ССРСР акт підписав генерал *Кузьма Дерев'янка*, уродженець Черкащини. *Друга світова війна офіційно закінчилася.*

- Перегляньте відеосюжет про капітуляцію Японії. Чому, на вашу думку, саме американці були організаторами та «господарями» підписання Японією акта капітуляції.

Підсумки п'ятого етапу Другої світової війни

- Завдяки зусиллям армій союзників було розбито армію Японії та створено передумови для звільнення країн Південно-Східної Азії.
- Уперше Сполученими Штатами було застосовано ядерну зброю, що спричинило невинуваті жертви серед цивільного населення.
- Підписанням Японією 2 вересня 1945 р. Акта про беззастережну капітуляцію завершилася Друга світова війна.

2. Нюрнберзький процес над воєнними злочинцями

Процес над головними нацистськими воєнними злочинцями проходив у м. *Нюрнберзі (Німеччина)* з листопада 1945 р. до жовтня 1946 р. Згідно з угодою між урядами ССРСР, США, Великої Британії та Франції, був створений Міжнародний військовий трибунал. Уперше в історії людства за звинуваченнями в кримінальних злочинах на лаві підсудних опинилися вищі посадові особи держави, яких звинувачували в скоєнні *злочинів проти миру та людства*. Підсудним були забезпечені широкі можливості для захисту й надання доказів.

Було проведено багато відкритих судових засідань, заслухано десятки свідків, розглянуто сотні письмових свідчень і тисячі офіційних документів з архівів німецьких міністерств, відомств, генштабу.

Свідчення

- *Що, на вашу думку, змусило американського юриста змінити свою скептичну на початку позицію щодо масштабів злочинів нацистів?*

«Наші докази будуть жахливими, і ви скажете, що я позбавив вас сну. Але саме ці дії змусили здригнутися весь світ і привели до того, що кожна цивілізована людина виступила проти нацистської Німеччини. Німеччина стала суцільною катівнею. Крики її жертв лунали на весь світ і змушували здригатись усе цивілізоване людство. Я один із тих, хто впродовж цієї війни ставився підозріло й скептично до більшості розповідей про найжахливіші звірства. Але докази, представлені тут, будуть... вражаючими».

Роберт Джексон, американський юрист, головний обвинувач від США на Нюрнберзькому процесі (<https://www.roberthjackson.org/speech-and-writing/opening-statement-before-the-international-military-tribunal/>)

Підсудних визнали винними в змові для підготовки й ведення агресивних воєн проти Австрії, Чехословаччини, Польщі, Данії, Норвегії,

Зала засідань Нюрнберзького процесу. Фото. 1946 р.

Бельгії, Югославії, Греції, СРСР та інших країн. Трибунал засудив 12 звинувачених, у тому числі найвищих після Гітлера нацистських керівників, до смерті через повішення; трьох — до довічного ув'язнення, двох — до 20 років, двох — до 15 й 10 років ув'язнення. Трьох звинувачених було виправдано.

Важливо, що трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад нацистської партії та її охоронні загони — СС, таємну поліцію (гестапо) і службу безпеки (СД). Деякі засуджені подали прохання про помилування або зміну вироку, однак вирок були залишені без змін і восени 1946 р. виконані.

3. Токійський процес над воєнними злочинцями

Судовий процес над головними японськими воєнними злочинцями проходив у м. **Токіо з травня 1946 р. по грудень 1948 р.** Справу слухали в Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу.

Агресивна політика Японії в 1930–1940-х роках призвела до масового винищення японськими військовими цивільного населення окупованих ними країн (за різними даними, від 5,4 до 12 млн осіб). Ця політика та її виконавці були засуджені Токійським та іншими судами. Загалом до суду було притягнуто майже три десятки осіб. Вирок ухвалили щодо 25 із них, зокрема кількох колишніх прем'єр-міністрів Японії, майже двох десятків міністрів, послів і генералів.

Підсудні мали широкі можливості для захисту, надання доказів. Було проведено майже тисячу відкритих і півтори сотні закритих засідань, заслухано сотні свідків, представників обвинувачення і захисту. Суд довів злочинну діяльність вищого генералітету та японських промислових груп у підготовці й веденні агресивних воєн і скоєнні злочинів проти людства.

Свідчення

- У яких злочинах звинувачували підсудних і політичні режими, від імені яких вони їх скоювали?

«У Нюрнберзі й Токіо відбувся праведний суд над тими, хто намагався встановити світове панування, хто порушував міжнародні договори, зну-

щався з міжнародного й кримінального права та чинив беззаконня, хто, прагнучи здійснити свої загарбницькі плани, скоїв найтяжчі злочини».

Думка учасника Токійського процесу (Ніколаєв А. Н. Про видання матеріалів Токійського військового трибуналу // Нова і новітня історія. — 1996. — № 1. — С. 228)

Трибунал засудив сімох підсудних до смертної кари через підвищення, майже два десятки — до тривалих термінів ув'язнення аж до довічного. Усі апеляції були відхилені як необґрунтовані. Улітку 1948 р. засуджених до смерті було страчено.

4. Наслідки Другої світової війни

Жертви війни. Друга світова війна була настільки спустошливою, що досі точно не встановлено кількість загиблих, скалічених, зниклих безвісти. У різних країнах цифри щороку уточнюються й іноді суттєво змінюються. Загалом вважають, що в Другій світовій війні загинуло понад 70 млн осіб, з яких майже 27 млн військовослужбовців.

Сумарні людські втрати в Другій світовій війні серед країн антигітлерівської коаліції становлять 85 % усіх жертв війни, а Німеччини та її союзників — 15 %.

Також загинули майже 5 млн військовополонених та 11 млн в'язнів нацистських концтаборів, зокрема 6 млн євреїв. Жертвами війни стали понад 40 млн цивільних осіб.

Загалом найчисленніших людських втрат унаслідок війни зазнали СРСР, Німеччина, Китай, Японія, США, Велика Британія, Угорщина, Румунія, Польща та Франція.

Економічні й соціальні наслідки. Основні країни-учасниці витрачали на військові потреби до двох третин національного доходу. Масова втеча населення від агресорів, переміщення людей майже в усіх країнах Європи, примусове вивезення, внутрішня міграція зумовили зростання смертності, зниження народжуваності, голод, хвороби; для людей війна мала тяжкі психологічні наслідки.

Наприкінці війни мільйони людей залишилися без житла, економіка більшості країн переживала глибоку кризу: промисловість була

- Проаналізуйте діаграми. Про що свідчать наведені в них дані? Які висновки ви можете зробити, аналізуючи ці дані?

Співвідношення військових втрат

Країни антигітлерівської коаліції

Країни «Осі»

або зруйнована, або налаштована на випуск військової продукції, посівні площі скоротилися. Найбільше постраждав у війні Советський Союз, третина економіки якого була знищена.

Економіка Великої Британії також була виснажена. Матеріальна скрута більшості британців призвела до того, що на парламентських виборах 1945 р. вони, віддаючи належне В. Черчиллю як лідеру нації під час війни, усе ж проголосували за лейбориста *Клементу Еттли*.

Політичні наслідки війни. Вони виявилися суперечливими. З одного боку, був розгромлений нацизм і фашизм. Політичні партії, які боролися проти нацизму, здобули перемогу на виборах. Демократичні цінності, взаємоповага й взаємопідтримка, співпереживання були тими рятівними соломинками, які після пережитих трагедій давали людям насагу жити, відбудовувати села, міста, країни. Зокрема, бійці Червоної армії, які повернулись із Західної Європи, сподівалися, що довоєнні порядки в СРСР відійдуть у минуле.

Після війни, наче картковий будинок, почала *розвалюватися колоніальна система*, на політичній карті світу з'являлися нові держави. У Південно-Східній Азії Друга світова війна поклала край європейському імперіалізму й колоніалізму.

З іншого боку, війна ослабила традиційно сильні європейські держави, які впродовж століть визначали політичний клімат у світі, — Німеччину, Велику Британію, Францію. Натомість найпотужнішими стали дві наддержави: Сполучені Штати Америки та Советський Союз. Це означало, що *світ став біполярним*, тобто двополюсним. На одному полюсі опинилися США та країни західної демократії, а на іншому — СРСР і країни, де він нав'язав залежні від нього комуністичні режими.

Ще під час війни відносини між СРСР і західними союзниками ставали дедалі прохолоднішими. Тимчасове, на період спільної боротьби проти Гітлера, потепління між західними демократіями та СРСР наприкінці війни закінчилося загостренням суперечностей.

Основні події

Серпень 1945 р. — атомні бомбардування японських міст Хіросіми й Нагасакі.

2 вересня 1945 р. — підписання Японією Акта про беззастережну капітуляцію. Офіційна дата завершення Другої світової війни.

Листопад 1945 р. — жовтень 1946 р. — Нюрнберзький процес.

Травень 1946 р. — грудень 1948 р. — Токійський процес.

Закриття та завдання

1. Як ви оцінюєте військову доцільність, моральний аспект і наслідки атомних бомбардувань японських міст у серпні 1945 р.?

2. Чим ви можете пояснити той факт, що загальні людські втрати країн антигітлерівської коаліції виявилися незрівнянно більшими за втрати Німеччини та її союзників?

3. Охарактеризуйте економічні й соціальні наслідки Другої світової війни. Які країни, на вашу думку, найбільше постраждали у війні?

4. Якими були політичні наслідки Другої світової війни?

5. Ознайомтеся із фрагментом післявоєнної промови В. Черчилля. Які, на вашу думку, «небезпеки, більші за ті, які ми подолали» він мав на увазі? Чому, за оцінкою В. Черчилля, світ після перемоги над нацизмом і фашизмом не набув миру та безпеки?

«Президент Рузвельт сказав мені якось, що він публічно просив вносити пропозиції щодо назви, яка має бути присвоєна цій війні. Я одразу запропонував свою: "Непотрібна війна". Війну, яка зовсім недавно зруйнувала те, що від світу вціліло після попередньої битви, легше було зупинити, ніж будь-яку іншу. Попри всі зусилля та жертви, принесені сотнями мільйонів людей, попри перемогу правої справи, ми все ще не набули миру та безпеки, і нам загрожують небезпеки, більші за ті, які ми подолали. У цьому найвища точка трагедії людства».

6. Поясніть зміст історичних понять «Нюрнберзький процес» і «Токійський процес».

7. Які цілі ставили перед собою переможці, організовуючи ці процеси? Чи було, на вашу думку, їх досягнуто?

Матеріал до практичного заняття «Примусова праця в Третньому рейху»

З початком Другої світової війни в Німеччині виник значний попит на робочу силу. Для його задоволення нацисти почали вербувати в окупованій ними частині Європи «добровольців», обіцяючи гідні умови й добру платню, а з 1941 р. почали масово завозити до Німеччини в'язнів концтаборів, військовополонених (серед яких значну частину становили українці), цивільних чоловіків, жінок і дітей з усіх окупованих країн Європи. Їх було залучено до роботи на німецьких військових і

Оголошення в газеті «Олевські вісті» про покарання за неявку на медичний огляд для відбору робочої сили. 1943 р.

- Зробіть висновки про методи, які застосовували нацисти на окупованих територіях для залучення іноземної робочої сили до німецької економіки, а також про умови праці й побуту остарбайтерів, використовуючи історичні джерела (фотографії та документи).

Примусове вивезення українців з окупованих територій до Німеччини. Фото. 1942 р.

Спеціальна нашивка для остарбайтерів

хімічних заводах, шахтах, фермах та на лісозаготівлі. Частина іноземних працівників, які добровільно прибули до Німеччини, дійсно отримувала заробітну плату і мала відносно стерпні умови проживання. Проте більшість насильно вивезених було віддано на роботу в жорстоких і принизливих умовах. Значна частина таких працівників на час завершення війни померла від хвороб, голоду, надмірної праці та жорстокого поводження. Багатьох із тих, хто ставав непридатний для праці через виснаження чи хворобу, фізично знищували. На початку XXI ст. уряд Німеччини створив спеціальний фонд, з якого понад півтора мільйона людей із сотні країн, які були примусовими робітниками в нацистській Німеччині, отримали грошові відшкодування. Майже третина з них — українці/українки.

Цифри та факти

- На примусових роботах у Німеччині та в окупованих нею країнах працювало 13,5 млн іноземних робітників — військовополонених, в'язнів концтаборів, цивільних осіб.
- Більшість серед остарбайтерів — робітників зі сходу Європи — становили жінки й підлітки.
- Смертність серед остарбайтерів у 1943 р. перевищувала тисячу осіб на місяць. Загалом у Німеччині померло майже 100 тис. іноземних робітників.
- Після завершення війни більшість остарбайтерів потрапила до таборів для переміщених осіб у західній частині Німеччини. Згідно з рішеннями Кримської (Ялтинський) та Потсдамської конференцій, повернення до СРСР (репатріація) було обов'язковим для громадян, які проживали на советській території до 1939 р. Більшість репатріантів потрапляла до таборів і збірно-пересильних пунктів, де проходила перевірку та фільтрацію.
- Примусова праця іноземців у нацистській Німеччині визнана Нюрнберзьким трибуналом злочином проти людства та грубим порушенням норм міжнародного права.

Остарбайтери на німецькому заводі. Фото. 1942 р.

Українці на сільськогосподарських роботах у Німеччині. Фото. 1943 р.

«Багато хто... виїхав до Німеччини цілком добровільно... Окупаційна влада спочатку розраховувала на добровільність, що, порівняно із жахіттям советських соціалістичних експериментів, Німеччина виглядатиме привабливіше. Серед населення України активно розповсюджували листівки "Так працюють жінки й дівчата в Німеччині"... Інформаційні служби... обіцяли пільги тим, хто виїде до рейху, та їхнім близьким».

Валентина Шайкан, українська дослідниця (Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. — Київ, 2010. — С. 24–25)

«...Нас везли цілий тиждень голодними, лише воду давали. ...На військовому заводі... я пропрацював рік і три місяці. Спершу в механічному цеху — дуже тяжка праця! ...А «харч» був — 20 г хліба, тарілка супу із червоної брукви та дві картоплини на добу. Працювали по 10 годин, вихідний мали лише в неділю. ...Ми жили в бараках, спали на стружці. У кожного був свій номер, нас тільки так і називали. ...Між собою ми мало спілкувалися... Тоді дуже багато остарбайтерів помирало — люди гинули просто під час роботи».

Станіслав Ільницький, колишній остарбайтер (Ярослава Трегубова. Остарбайтер. Від рабства у Третньому рейху до Майдану. — <https://www.radiosvoboda.org/a/28242042.html>)

- Який висновок про ставлення в ССРСР до остарбайтерів ви можете зробити, використовуючи наведені діаграми?

Частка остарбайтерів, відправлених до советських спецтаборів і збірно-пересильних пунктів

Узагальнення до розділу VII «Друга світова війна»

1. Причини й наслідки Другої світової війни

Основною причиною війни була агресивна сутність політики країн «Осі». Гітлер розв'язав війну в Європі в той час, коли Японія вже вела війну в Азії, переважно проти Китаю. До осені 1939 р., коли розпочалася війна в Європі, уже загинули мільйони китайців.

Хоча створена за підсумками Першої світової війни Версальська система була недосконалою та несправедливою щодо Німеччини, проте це було приводом, а не причиною агресивної зовнішньої політики нацистів.

Розгром сил агресії став головним результатом Другої світової війни. Крім жахливих людських втрат і руйнувань, війна також мала серйозні соціальні, економічні та політичні наслідки.

2. Характерні ознаки Другої світової війни

Расовий характер війни Німеччини (Голокост, винищення ромів, плани й дії щодо фізичного винищення слов'ян та інших «расово неповноцінних», з погляду нацистів, народів).

Загальна мобілізація населення.

Масове переведення економіки на військові рейки, зумовлене економічною блокадою та війною на морі, у повітрі й на суші.

Використання всіх засобів пропаганди для підтримання і зміцнення морально-бойового духу військ і цивільного населення.

У бойових діях брали участь не тільки військові, а й цивільне населення. Жертвами повітряної війни, масових розстрілів заручників, помсти за дії партизанів були представники всіх верств населення.

Використання бойових засобів не так для знищення живої сили й техніки противника, як для знищення його військового потенціалу, незалежно від того, про що йдеться, — про матеріальні цінності чи про людей.

Уперше за всю історію партизанська боротьба набула масового характеру й небаченого розмаху.

3. Політичні аспекти війни

Створення єдиного фронту боротьби з нацизмом у роки Другої світової війни — антигітлерівської коаліції — стало безпрецедентним політичним досягненням свого часу. Союзників об'єднувало розуміння, що злу треба протистояти спільно, не шкодуючи сил.

Новим явищем став рух Опору, що об'єднав політичні сили, які в мирний час часто конкурували. Протилежністю руху Опору був колабораціонізм.

Усі без винятку союзні держави виконали свої зобов'язання. Уступивши у війну в різний час, вони спільно переможно її завершили, не допустивши жодних сепаратних домовленостей.

У 1945 р. з метою забезпечення миру, підтримання багатопланового міжнародного співробітництва, сприяння згуртуванню світової спільноти перед новими викликами й загрозами була створена Організація Об'єднаних Націй (ООН).

Війна залишила жахливий та болючий слід в історичній пам'яті народів незалежно від того, виграв чи програв цей народ війну.

Нюрнберзький та Токійський судові процеси започаткували створення міжнародної правової системи для покарання воєнних злочинців, незважаючи на посаду, яку вони обіймали на момент скоєння злочину.

4. Результати війни

Країни-агресори (нацистська Німеччина, фашистська Італія та імператорська Японія) були розгромлені спільними зусиллями

Об'єднаних Націй. Нацистська ідеологія та її носії визнані злочинними й засуджені Нюрнберзьким трибуналом.

Друга світова війна порушила рівновагу сил на планеті й на десятиліття визначила політичні процеси в Європі й Азії. Війна поклала край спробам Німеччини та Японії домогтися статусу великих держав.

Унаслідок війни збільшилася потужність і посилився вплив ССРСР і США. Європа втратила довоєнний статус політичного, економічного й інтелектуального центру світу; у політичному сенсі після війни світ став біполярним.

Війна істотно вплинула не тільки на природне відтворення населення, а й на його міждержавну та внутрішню міграцію. Зокрема, прихід до влади націонал-соціалістів і розпочата ними підготовка до війни спричинили масове переселення людей із Німеччини й інших європейських держав до країн Північної та Латинської Америки, Африки, Австралії.

Після війни розпочався розпад світової колоніальної системи.

5. Жертви війни

Друга світова війна стала тяжким випробуванням для всіх її учасників. Вона охопила всі сфери діяльності — від військово-економічної до моральної та духовної. У найбільш кровопролитну в історії людства війну було втягнуто 4/5 населення світу. Десятки мільйонів убито, поранено, скалічено. Втрати цивільного населення сягали половини загальних втрат (для порівняння: у Першу світову війну — 5 %).

6. Уроки Другої світової війни

Жодна держава не може гарантувати свою безпеку за рахунок безпеки інших країн.

Ідеологічні розбіжності та взаємні підозри, ілюзорні надії «умиротворити» агресора за рахунок інших не повинні переважити усвідомлення необхідності вироблення спільного стратегічного інтересу та здатності захистити його колективно.

Війну легше не допустити, аніж потім приборкати.

Найбільш дієвий спосіб приборкання агресії — об'єднання зусиль демократичних країн і взаємодопомога.

Заняття та завдання

Підготуйте навчальний проєкт на одну з тем (на вибір):

- Праведники народів світу: подвиг в ім'я людяності;
- Друга світова війна в об'єктиві кінокамери (у літературних творах).

РОЗДІЛ VIII

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 27. Найважливіші досягнення науки та техніки. Література

Пригадайте

- Які з наукових винаходів і технічних новинок позитивно вплинули на світову економіку й поліпшили повсякденне життя людей у XIX ст.?
- Які напрями в літературі й мистецтві панували в той час?

1. Досягнення науки у 20–30-х роках XX ст.

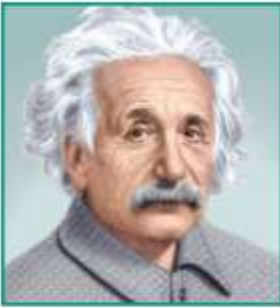
Період між Першою та Другою світовими війнами був часом великих наукових відкриттів та їх упровадження. Досягнення науки мали важливе значення не лише для розвитку промисловості, зв'язку, транспорту, сільського господарства, медицини, а й для поліпшення якості життя людей загалом. Наукові відкриття справляли позитивний вплив на соціальні та культурні зміни того періоду.

Значними були досягнення вчених у галузі *природничих наук*. Зокрема, німецький фізик *Макс Планк* зробив вагомий внесок у термодинаміку. Своїми відкриттями в галузі квантової фізики він поставив під сумнів достовірність учення *Ісаака Ньютона* про абсолютність (безвідносність) матерії, часу й простору.

Суперечності між відкриттям М. Планка й ученням І. Ньютона узгодив німецький та американський фізик *Альберт Ейнштейн*.

Особистості

Альберт Ейнштейн (1879–1955) — автор теорії відносності, один із засновників квантової механіки та статистичної фізики. У 1921 р. за праці з теоретичної фізики А. Ейнштейну присудили Нобелівську премію. Коли до влади в Німеччині прийшли нацисти, учений емігрував до США, де активно виступав проти війни.

Завдяки важливим відкриттям у галузі фізики данця *Нільса Бора*, англійця *Ернеста Резерфорда* й італійця *Енріко Фермі* в 1930-х роках стало реальним отримання атомної енергії. *Фредерік* та *Ірен Жоліо-Кюрі* відкрили явище радіоактивності, революційне значення мало відкриття нейтрона.

У міжвоєнний період було розроблено засади нових наук, зокрема хімічної фізики, біофізики, біохімії, які змінили технологічні й виробничі процеси. Завдяки відкриттю механізмів спадковості було започатковано наукове розведення тварин і виведення гібридів рослин, що значно підвищило продуктивність сільського господарства.

Винайдення в 1928 р. англійцями *Олександром Флемінгом* і *Говардом Флоресом* пеніциліну мало велике значення для розвитку медицини. Не менш важливими виявилися результати досліджень австрійським ученим *Карлом Ланштейном* імунної системи людини. Разом з іншими вченими він відкрив існування різних груп крові, резус-фактора, а також довів інфекційний характер тяжкого захворювання — поліомієліту.

У галузі суспільних наук не можна не згадати основоположників сучасної соціології — француза *Еміля Дюркгейма* (1858–1917) і німця *Макса Вебера* (1864–1920). Е. Дюркгейм справив відчутний політичний та культурний вплив на Францію. Він вважав, що немає потреби створювати нове суспільство, необхідно пристосувати тогочасне до реалій нового часу, урівноваживши прагнення кожної окремої людини з потребами суспільства.

М. Вебер був соціологом, економістом, істориком та юристом. У теорії економіки його цікавили проблема походження власності й природа прибутку. На думку М. Вебера, люди завжди прагнуть накопичувати більше, ніж їм потрібно для особистого споживання. Витоки такої жадоби накопичення вчений шукав навіть в економічній етиці провідних світових релігій.

Досліджуючи політичні засади суспільства, М. Вебер дійшов висновку, що існує принцип владних повноважень, від якого залежать форми

Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі

Еміль Дюркгейм

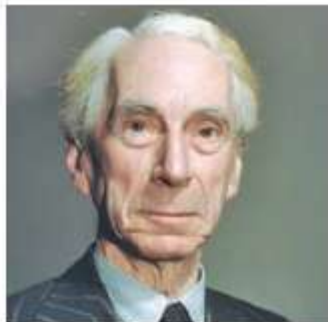
права та форми управління. Серйозною небезпекою для суспільної гармонії він вважав бюрократію, яку потрібно обмежувати й тримати під політичним контролем. Значний інтерес для вченого становив феномен лідерства. М. Вебер навіть розробив теорію «демократії змагального лідерства».

У першій третині ХХ ст. з'явилося кілька яскравих філософів, кожний із яких прагнув пояснити природу й передбачити майбутнє людства. Це насамперед німецький історик і філософ *Освальд Шпенглер*

Освальд Шпенглер

(1880–1936), автор праці «Присмерк Європи», у якій він доводив, що історія — це «живий організм», вона розвивається циклічно, переживає свої «весну», «літо», «осінь» і «зиму». На його думку, не існує загальнолюдської культури, а є єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (західно-європейська) і культура мая. Кожна культура певний час існує. Як стверджував О. Шпенглер, ХІХ ст. стало початком «зими» в історії Європи, у ХХ ст. у боротьбі проти влади грошей перемагають кров та інстинкти; ера лібералізму, індивідуалізму, гуманізму, демократії та свободи поступається місцем ері цезаризму й планетарних воєн. Людство підкориться Цезарям (диктаторам) і знову повернеться до своєї «весни».

Бертран Рассел

Англійський філософ *Бертран Рассел* (1872–1970) досліджував питання захисту прав жінок, розширення соціальної свободи, реформування освіти та боротьбу проти війни. На його думку, уникнути нової світової війни можна лише створивши світовий уряд, який заради відвернення війни матиме право застосувати засоби примусу.

Зигмунд Фройд

Великий вплив на сучасників справив австрійський психоаналітик і філософ *Зигмунд Фройд* (1856–1936). Його ідеї, базуючись на вивченні підсвідомості людини, розкривають уявлення про природу людини, психологічні причини свідомих та неусвідомлених прагнень і вчинків людей.

2. Технічний прогрес

Поступальний розвиток техніки задовольняв насамперед нові запити людей у сфері зв'язку та транспорту, у побуті, у світі моди й розваг. У побуті та на виробництві почали активно використовувати речі з пластмаси (наприклад, грамофонні платівки), а також зі штучного каучуку та капрону.

Автомобільні заводи різних країн випускали тисячі порівняно недорогих машин, які купували представники середнього класу. Лідером в автомобілебудуванні були Сполучені Штати Америки, проте й країни

Західної Європи досягли неабияких успіхів. У 1935 р. кожний двадцятий американець мав автомобіль.

Завдяки створенню електронних ламп розвинулася нова галузь — радіолокація; більшість людей отримала змогу регулярно слухати різні радіопередачі.

1930-ті роки — час зародження телебачення. Після того як на початку 1930-х років *Володимир Зворикін* створив у США першу телевізійну трубку, спочатку в Британії та Німеччині, а потім і в США телевізійні передачі стали регулярними.

Наукові відкриття змінювали побут людей: з'явилися електропраски, електробритви, пральні машини, холодильники й інші пристрої. Спершу вони видавалися дивовижними, але люди швидко до них звикали й не могли уявити без них своє повсякдення.

Завдяки науковим винаходам «скорочувалася» відстань між країнами та континентами. У середині 1920-х років було прокладено першу трансатлантичну лінію телефонного зв'язку між Лондоном і Нью-Йорком, а в 1927 р. американський пілот *Чарльз Ліндберг* здійснив перший трансатлантичний безпосадковий авіапереліт. Удосконалення літальних апаратів зробило можливим освоєння віддалених районів планети.

Сенсаційною авіановинкою став гелікоптер, сконструйований в 1939 р. *Ігорем Сікорським* (1889–1972) — американцем українського походження.

Ігор Сікорський

3. Література

XX ст. — епоха політизації всіх сфер діяльності людини, тому цілком природно, що політизувалась і література. Розпад імперій, революції, дві світові війни, «Велика депресія», поява тоталітарних режимів — усе це не могло не позначитися на літературі. У СРСР виник соціалістичний реалізм, а в Німеччині — «залізний» романтизм.

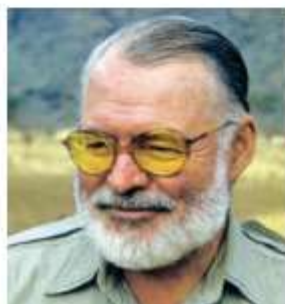
Значний вплив на літературу справили філософські погляди Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса, А. Бергсона, О. Шпенглера. Письменники, які перебували у світоглядному полоні цих філософів, з одного боку, досліджували творчі можливості людини, проблеми пошуку ідеалу, позитивних людських цінностей, поступу й майбутнього людства, а з іншого — прогнозували занепад і крах людської цивілізації.

Світові війни та зміни, які сталися після них, позначилися на всіх аспектах суспільного життя, зокрема й на літературі. Майстри пера намагались осмислити не лише згубні наслідки війни, а й природу людських страждань, витоки тоталітаризму та його вплив на долю людства, пошуки людиною душевної гармонії в умовах індустріального суспільства. Письменники шукали відповіді на ці складні запитання, звісно, кожний по-своєму. У жанрі класичного реалізму успішно творили такі визнані літературні авторитети, як Андре Жід і Ромен Роллан (*Франція*), Генріх Манн (*Німеччина*), Теодор Драйзер (*США*).

- Перегляньте відеосюжет про роман Теодора Драйзера «Фінансист». На які особливості літературної мови та будови сюжетних ліній у романі Т. Драйзера наголошено в огляді його твору?

Теодор Драйзер

Ернест Хемінгуей

Саме Теодор Драйзер (1871–1945), емігрант у першому поколінні, зумів зафіксувати спотворення уявлень про «американську мрію», яка ґрунтувалася на ідеї рівних можливостей для всіх досягти успіху завдяки енергійності, працездатності, винахідливості й ощадливості тощо.

У романі «Американська трагедія», написаному на основі газетних публікацій про судові процеси в США, письменник показав американську дійсність у всій її неоднозначності. Творчість Т. Драйзера стала предметом гострих дискусій.

Особливо вирізнялася творчість представників нового напрямку — літератури «втраченого покоління»: Еріха Марії Ремарка (*Німеччина*), Ернеста Хемінгуея (*США*), Анрі Барбюса (*Франція*) та ін.

Австрійський поет-символіст *Райнер Марія Рільке* (1875–1926) прагнув зрозуміти сутність і покликання мистецтва, намагався поєднати сучасність та античну давнину. Поет намагався за допомогою слова протидіяти ненависті, відчуженості, бездуховності, які заповнили сучасний йому світ.

- Перегляньте відеосюжет про життєвий і творчий шлях Е. Хемінгуея. Яка, на вашу думку, тема єднала представників літературного напрямку «втраченого покоління»?

Творчі пошуки в жанрі соціального роману принесли визнання американському письменнику *Джону Стейнбеку*. На захист людини й людського від «механічної цивілізації» виступив англійський письменник *Девід Герберт Лоуренс*. Майстром детективного жанру був американець *Реймонд Чандлер*.

4. Модернізм

Література реалістичного спрямування не давала вичерпної відповіді на запитання, які ставило життя, і на літературному небосхилі

Словник

• «**Втрачене покоління**» — літературна течія, що виникла в міжвоєнний період. У творах висвітлювалися безглуздя війни, фізичне й моральне каліцтво її учасників, втрата цілого покоління, чия доля була загублена війною.

XX ст. засяяв усіма барвами *модерн*, або *модернізм*. Він виразив дух часу, став культурним феноменом міжвоєнної епохи. Зрілий модернізм перетворився на «мистецтво сучасності».

Міфотворчість, «потік свідомості», конструювання нереальних картин світу, переважання в літературних творах психологічних сюжетів — типові прояви модернізму в літературі. Модернізм мав чимало відгалужень, зокрема й *авангардизм*. Письменники-авангардисти заперечували традиції, канони літературних творів. Найпоширенішими авангардистськими течіями в літературі були сюрреалізм, футуризм, дадаїзм, символізм.

«Батьками» зрілого модернізму вважають Марселя Пруста (*Франція*), Франца Кафку (*Австрія*), Джеймса Джойса (*Велика Британія*). У романі «У пошуках утраченого часу» М. Пруст досліджував проблеми людських взаємин, занепаду аристократичної культури, пошуку сенсу буття. Письменник намагався зобразити світ через свідомість головного героя, вільний потік його спогадів і мрій.

Відомий австрійський письменник *Франц Кафка* у своїх творах змальовував самотність людини в байдужому світі. У новелі «Перевтілення» він зобразив трагедію відчуження особистості. Образ головного героя — гротескний літературний «автопортрет» Ф. Кафки, уособлення «маленької людини» XX ст.

Свідчення

«Єврей за походженням, пражанин за місцем проживання, німецький письменник за мовою й австрійський письменник за культурною традицією, він (через ці обставини) поєднував ознаки: суспільні, родинні, творчі. Через це Кафка став об'єктом запеклих суперечок: естетичних, філософських, ідеологічних. Але — тільки вже помертвено».

Дмитро Затонський, український літературознавець (Феномен австрійської літератури // Вікно у світ. — 1998. — № 1. — С. 77)

Модернізм *Дж. Джойса* втілюється в міфологізації, створенні моделі світу; поєднанні «миті» і «вічності», драматизму й іронії (есе «Джакомо Джойс»), він — Дж. Джойс — майстер «роману одного дня» та епопеї вічних блукань людського духу (роман «Улісс»).

Одним із найяскравіших і найсуперечливіших американських авангардистських поетів 1920-х років був *Езра Паунд*. На його думку, у США панував бездушний лихварський практицизм. Зневіра в ціннос-

Словник

Модерн, або **модернізм** (від фр. *moderne* — сучасний, новітній) — загальна назва течій у мистецтві XX ст., яким властиві захоплення не стільки змістом, скільки формою; культ краси як єдиної цінності; індивідуалізм; пошук нових естетичних принципів.

Авангардизм (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — узагальнювальний термін для позначення новаторських течій у мистецтві.

тях американського способу життя з його демократією та лібералізмом стала причиною захоплення поета постатями найжорстокіших диктаторів: А. Гітлера, Б. Муссоліні та Й. Сталіна. Щоправда, тоталітарними вождями захоплювалося багато інтелектуалів того часу.

Гійом Аполлінер — видатна постать не лише французького, а і європейського літературного авангарду. Саме він символізує характерні ознаки цього напрямку: формальний пошук, спроби перетворити світ за допомогою слова.

Чи не найепатажнішою авангардистською течією був *дадаїзм* (від фр. *dada* — незв'язний дитячий лепет). Методи дадаїстів зводилися до абсурдних сполучень слів і звуків, створення колажів із випадкових предметів або наклейок. Вони влаштовували скандальні літературні вечори, на яких вправлялись у стихійній словотворчості. Основним мірилом був відхід від загальноприйнятих норм.

Андре Бретон

Із дадаїзму зародилась інша авангардистська течія — *сюрреалізм* (від фр. *surrealite* — надреальне). Сюрреалісти розробили особливу поетику, що ґрунтувалася на парадоксальному «порівнянні непорівнюваного». Автор «Маніфесту сюрреалізму» *Андре Бретон* та його послідовники наголошували, що особистість відчувається справді вільною лише в мареннях і снах. Більшість митців міжвоєнної доби належала саме до сюрреалістів: *Поль Елюар*, *Луї Арагон* та ін. Сюрреалісти прагнули очистити мистецтво від недосконалої дійсності завдяки надреальним відчуттям людини. Оновлене мистецтво із часом мало оновити матеріальне буття.

Однією з найяскравіших течій авангардизму був *футуризм* (від латин. *futurum* — майбутнє). Його засновником вважають італійського поета *Філіппо Томмазо Марінетті* — автора «Маніфесту футуризму». Футуристи відхиляли суспільні норми й культурні традиції, захоплювалися технікою та динамізмом сучасного життя великого міста.

У СРСР офіційно визнаним літературним напрямом був «*соціалістичний реалізм*». Його послідовники створювали переважно пропагандистську літературу, покликану змальовувати життя таким, яким воно мало бути. Трагічність полягала в тому, що, з одного боку, цілі покоління виховувалися на цьому «нереальному реалізмі», а з іншого — по-справжньому талановиті письменники й поети мусили або замовкнути, або прислужувати комуністичному режиму.

Основні події

- А. Ейнштейн сформулював теорію відносності.
- Відкриття Н. Бора, Е. Резерфорда, Е. Фермі, Ф. та І. Жоліо-Кюрі в галузі ядерної фізики.
- Відкриття пеніциліну та препаратів для лікування імунної системи.
- Поширення радіо, телебачення та інших засобів зв'язку.
- Творчість представників «втраченого покоління».
- Подальший розвиток модернізму в літературі.

Закриття та завдання

1. Розкрийте зміст понять «модернізм», «авангардизм».
2. Доведіть чи спростуйте правомірність твердження, що «розвиток літератури нерозривно пов'язаний із важливими для кожної епохи подіями».
3. Чому, на вашу думку, критичний реалізм у 1920–1930-х роках утратив провідне становище, поступившись місцем модернізму? Визначте основні відмінності між реалізмом і модернізмом.
4. Чимало письменників і поетів мали недемократичні політичні погляди. Як ви вважаєте, чи правильно ототожнювати творчість митця з його громадянською позицією?

§ 28. Нові напрями в мистецтві

1. Основні ідеї та напрями розвитку мистецтва в першій половині ХХ ст.

Між двома світовими війнами в мистецтві відбувався активний пошук нових стилів, співзвучних епосі. Митці комбінували геометричні фігури або об'ємні тіла, підпорядковували їхні архітектурні форми практичному призначенню, уникали надмірностей, віддаючи перевагу чітким лініям і комфортності приміщень.

Модерну естетику в архітектурі розробляла заснована німецьким архітектором *Вальтером Гропіусом* вища школа будівництва та художнього конструювання «Баугауз» (з нім. *будуй дім*). У 1925 р. за його проектом для школи було зведено будівлю, яка стала символом довершеності нового стилю — *функціоналізму*. За розробленими функціоналістами принципами будують донині. Споруди зі скла та бетону, прості й водночас зручні меблі й інші предмети побуту — це те, на що завжди є попит. З приходом до влади в Німеччині Гітлера школу «Баугауз» було закрито, а більшість архітекторів емігрувала до США.

Видатними представниками функціоналізму були французький архітектор *Шарль Ле Корбузьє* — майстер проектування сучасних міст; засновник «органічної архітектури» американець *Френк Ллойд Райт*; *Людвіг Міс ван дер Рое* — яскравий представник «інтернаціонального стилю» в архітектурі.

Баугауз. м. Дессау (Німеччина).
Сучасне фото

2. Живопис

В образотворчому мистецтві творчість художника *Василя Кандинського*, який багато років прожив в Україні, започаткувала новий напрям — *абстрактний живопис*. Француз *Поль Сезан* з його експериментами на полотнах картин із простором і часом став одним із заснов-

С. Далі. Сон. 1937 р.

ників *постмодернізму*. З ім'ям *Пабло Пікассо* пов'язана поява модерністської течії *кубізму*.

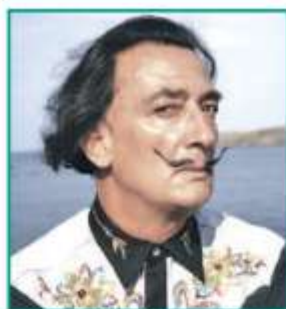
Написана вихідцем з України *Казимиром Малевичем* картина «Чорний квадрат» стала символом нового напрямку — *супрематизму*. Модерністський живопис француза *Анрі Матісса* був спробою продемонструвати нове бачення людини й природи завдяки поєднанню різних кольорів.

Мексиканські художники *Давид Сікейрос*, *Дієго Рівера*, *Хосе Ороско* стали творцями нової школи монументального мистецтва.

Одним із найоригінальніших митців світового рівня був іспанський художник-сюрреаліст *Сальвадор Далі*. Ознайомлення з працями італійських футуристів сформувало в нього кубістичне сприйняття й осмислення світу, проявом якого стала написана в 1923 р. картина «Кубістський автопортрет». Через рік у Барселоні відбулася перша персональна виставка художника. С. Далі зізнавався, що він тільки фіксував свої найхимерніші видіння.

Особистості

Сальвадор Далі (1904–1989) — іспанський художник-сюрреаліст. Народився в іспанській провінції Каталонія. У 1940–1948 рр. проживав у США, а потім знову повернувся до Іспанії. У 1979 р. був обраний іноземним членом французької Академії мистецтв. Останні виставки-шоу відбулися в 1983 р. Помер на батьківщині.

Славу С. Далі в 1930-х роках принесли картини антивоєнного й антитоталітарного спрямування «Передчуття громадянської війни», «Осінній канібалізм», «Загадка Гітлера».

3. Театр

Незважаючи на появу кіно, театр залишався важливим елементом світової культури. Справжній бум театрального будівництва спостерігався в першій половині ХХ ст. в Сполучених Штатах Америки. Будівлі театрів у Лос-Анджелесі, Детройті, Іллінойсі вражали своєю величчю.

Бертольт Брехт

Однак світовим центром театрального мистецтва все ж залишалася Європа. Реформатором драми міжвоєнного періоду вважають німецького драматурга *Бертольта Брехта* (1898–1956). Його авангардистський «епічний театр» кидав виклик традиційному театру й базувався не на розповіді про події, а на їхньому втіленні на сцені, не на перевтіленні актора в сценічний образ, а на демонстра-

ції образу. Якщо для класичного театру головним було змусити глядача співпереживати подіям на сцені, то для «епічного театру» — осмислювати побачене; глядач ставав відстороненим спостерігачем дійства.

- Перегляньте відеосюжет про Б. Брехта. Що він вважав найголовнішим у театрі як жанрі мистецтва?
- За які погляди та діяльність нацисти внесли Б. Брехта до «чорного списку» людей, які підлягали знищенню, а його книжки вони публічно спалювали?

«Легким» жанром театрального мистецтва вважали **мюзикл**, який у 1920–1930-ті роки став улюбленим театральним жанром американців.

У 1930-х роках великої популярності набув **джаз**: повні зали збирали американські джазові оркестри. Найвідоміші джазові музиканти — **Дюк Еллінгтон, Бенні Гудмен, Гленн Міллер, Елла Фіцджеральд**.

4. Кіно

«Німе» кіно з'явилося наприкінці XIX ст. Його демонстрували переважно в ярмаркових балаганах. Воно стало важливою подією у світовому мистецтві та швидко отримало прихильність людей.

На початку XX ст. створювали художні фільми з пишними декораціями й великою кількістю учасників. Першість належала італійцям, однак невдовзі американський режисер **Девід Ворк Гриффіт**, застосувавши паралельну зйомку однієї сцени кількома камерами з різних точок, створив два по-справжньому видатні фільми — «Народження нації» і «Нетерпимість». І хоча перший із них через пропаганду расизму невдовзі був заборонений у більшості штатів, він засвідчив, що кіно — не просто розвага, а потужний засіб політичного й морального впливу.

Культовою постаттю «німого» кіно впродовж багатьох років залишався американський актор **Чарлі Чаплін** — комік, трагик і філософ в одній особі. Неперевершеним зразком «німого» кіно є пригодницька комедія «Золота лихоманка».

Особистості

Чарлі Чаплін (1889–1977) — англійський та американський актор, кінорежисер, сценарист. У 1913–1952 рр. працював переважно в США. Автор численних кінокомедій («Великий диктатор», «Малюк», «Вогні рампи» та ін.), у яких створив трагікомічний образ маленької людини.

Словник

Мюзикл, або **музична комедія**, — сценічний твір, у якому поєднуються пісні та діалоги, музика й танці. Вважають, що мюзикли зародилися з оперети, водевілю та бурлеску.

Джаз — вид музичного мистецтва, що виник на межі XIX–XX ст. на півдні США завдяки поєднанню елементів африканської та європейської музики.

Безсумнівним лідером у кіноіндустрії стали США. Кінобізнес був захопливим і романтичним, але водночас дуже ризикованим, адже ніхто не міг наперед гарантувати успіх фільму. Та ще й «продукт» одразу «застарівав» — уже на другий день після відвідання кінотеатру глядачі вимагали нових фільмів.

- Перегляньте відеосюжет «Чарлі Чаплін у фільмі “Малюк” (1921)». На які особливості акторської манери Ч. Чапліна ви звернули увагу?

Популярність кіно та прибутки його виробників постійно зростали. Щоб знімати фільми цілий рік, американська кіноіндустрія створила в Каліфорнії осередок кіновиробництва — Голлівуд. Проте справжній кінобум розпочався після виходу на кіноекрани в 1927 р. першого «звукового» фільму «Співак джазу». «Звукове» кіно поступово витіснило свого «німого» попередника. Багато акторів залишилося без роботи, адже тепер були важливі не міміка й жестикуляція, а голос і мова актора. Тільки неперевершений Чарлі Чаплін продовжував знімати «німі» фільми («Вогні великого міста», «Нові часи»). Однак навіть його геній уже не міг заманити тисячі людей до кінотеатрів на «німе» кіно.

У період «Великої депресії» кіномитці намагались оминати теми безробіття, страждань людей, а фільми завжди мали щасливе закінчення. Велику популярність також завоювали кінокомедії, вестерни та фільми жахів, особливо після виходу на екрани стрічки про графа Дракулу.

Проте для глядачів вирішальним було те, що у фільмі знімалися улюблені актори. Кіновиробники чудово це розуміли, тому вихід на екрани нового фільму супроводжувався широкою рекламною кампанією. Стрімко розвивалися й удосконалювалися технічні засоби кіно. Наприклад, для фільму «Втрачений світ» (1925) інженери виготовили пів сотні рухомих металевих фігур динозаврів.

Із самого початку в Голлівуді існувала доволі жорстка самоцензура, за допомогою засобів кіно пропагували американські цінності й «добропорядний» американський світогляд.

5. Олімпійський рух

Наприкінці XIX ст. відродився *олімпійський рух* як продовження традицій стародавніх олімпійських ігор. Ці планетарні спортивні змагання не тільки виявляли кращих атлетів світу, а й сприяли налагодженню відносин між країнами та народами, були вагомим миротворчим чинником.

До середини XX ст. Советський Союз не брав участі в Олімпійських іграх. Українські атлети, насамперед із Галичини, Буковини й

Словник

- **Олімпійський рух** — громадський рух на засадах добровільного об'єднання громадян та організацій для пропагування здорового способу життя, розвитку фізичної культури та спорту.

Закарпаття, виступали у складі команд Польщі, Румунії, Чехословаччини, Латвії, США та Канади. Першим українцем — призером Олімпійських ігор став львів'янин кіннотник *Адам Крулікевич*, який на VIII Олімпіаді в Парижі в 1924 р. виборов бронзову медаль у подоланні перешкод. У 1928 р. в Амстердамі та через чотири роки в Лос-Анджелесі його успіх повторив львівський шабліст *Тадей Фрідріх*.

6. Масова культура

Поняттям «масова культура» спочатку американські, а потім й інші соціологи та фахівці в царині культури називали твори, з якими люди могли ознайомитися завдяки сучасним технологіям. Ці твори (кінофільми, радіопередачі, реклама тощо) формували (і донині формують) у людей постійне прагнення до споживання. На відміну від «високої» культури, яка «підтягує» людину до високого рівня осмислення мистецтва, масова культура, навпаки, підлаштовується під те, що певні групи людей хочуть отримати.

Масова культура, використовуючи стандартний набір художніх прийомів, наголошує на розважальності, легкості сприйняття, чутливості. Зміст творів зазвичай спрощений, складні стосунки між людьми — це відтворення боротьби «хороших» із «поганими». Однак масова культура — це також частина культури. Вона несе позитивний емоційний заряд, допомагає людині відволіктися від повсякденних турбот і проблем.

У першій третині ХХ ст. масова культура символізувала нові цінності в житті європейців та американців. Турбота про власне здоров'я і родину, активне споживання матеріальних благ, прагнення до розваг і відпочинку, захоплення новими технологіями (кіно, автомобіль, авіація тощо) — це те, чого прагнули люди, які пережили страхіття війни й тяжкі випробування післявоєнної відбудови.

- Перегляньте відеосюжет про танцювальні вподобання у США в добу «проспериті» у 1920-х роках. Якою мірою, на вашу думку, стабільна соціально-економічна ситуація в першій третині ХХ ст. впливала на загальне захоплення людей різного віку та соціального статусу розкутими танцями й іншим дозвіллям?
- Яку роль відіграло кіно в популяризації тогочасної масової культури?

Кожна родина намагалася створити домашній затишок і досягти матеріального достатку. Батьки прагнули дати дітям те, чого самі були позбавлені в роки випробувань: ошатний одяг, яскраві іграшки, відвідування розважальних заходів тощо. При цьому освіченість залишалася одним із найважливіших показників успішності молоді.

7. Відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах

У демократичних державах культура розвивалася як вияв індивідуальної свободи людини у творчості. Жодна країна, у якій були конституційно закріплені демократичні права та свободи людини, не вка-

зувала діячам культури, що і як вони мають творити. Цим пояснюється розмаїття художніх стилів, напрямів, течій, шкіл, творчі дискусії та, відповідно, яскраві, часто суперечливі, особистості та твори.

Натомість у тоталітарних державах культура була частиною партійно-пропагандистської машини. На основі вигадок і міфів вона мала формувати в людей потрібні тоталітарним режимам стереотипи й смаки, готовність пожертвувати життям за комунізм, нацизм чи фашизм. Кожна творча особистість перебувала під пильним наглядом партії влади. З дозволу режиму створювали «творчі спілки», які об'єднували письменників, художників, архітекторів, музикантів. «Справжніми» митцями вважали лише тих, хто мав членський квиток однієї з таких спілок.

Свідчення

«Від чого залежить... оборона нашої країни? Від культурності населення, від того, яким буде наш солдат, чи розбиратиметься він в елементарних поняттях культури, чи зможе він користуватися, наприклад, компасом, розібратися в картах, чи є в нього хоча б примітивна грамотність, культура, щоб він міг зрозуміти накази».

Йосип Сталін (Беседа тов. Сталина с украинскими писателями от 29 февраля 1929 г. // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — Київ : Генеза, 2001. — С. 105)

Митців щедро винагороджували, твори письменників друкували великими накладками, художникам улаштовували персональні виставки тощо. Водночас твори, у яких автори не прославляли Леніна, Сталіна, комуністичну партію, відправляли на «спеціальне зберігання».

У Німеччині Гітлер наказав знищити спадщину «дегенеративного мистецтва», під яким він розумів усе найкраще, створене за ліберальних часів. «Неправильні» книжки та твори мистецтва нацисти спалювали. Імперські спілки діячів культури, літератури, образотворчих мистецтв, кіно й інші перебували під контролем нацистського міністерства пропаганди й мали сприяти спрямуванню культури відповідно до вказівок Гітлера.

В Італії Б. Муссоліні, який трохи грав на скрипці й тому вважав себе неперевершеним знавцем наук і мистецтва, особисто давав указівки діячам культури, визначав, хто з них заслуговує на підтримку, а хто має бути покараний за небажання чи недостатню активність у прославлянні «великого дуче» і «величі фашизму».

Будь-яку «нейтральність» у творчості тоталітарні режими розцінювали як підривну діяльність із метою повалення чинної влади. Гасло «хто не з нами, той проти нас» утілювали в життя і в СРСР, і в Німеччині, і в Італії. Відмінність між нацизмом, фашизмом і комунізмом у сфері культури полягала в тому, що нацисти та фашисти орієнтувалися на минуле, де «все було краще», а комуністи дивилися в майбутнє, де «все буде краще». Фашизм і нацизм намагалися засобами

культури створити нове середньовіччя, утверджували культ героїзму та войовничості. Невипадково кумиром Гітлера був середньовічний правитель Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, а Б. Муссоліні — Наполеон Бонапарт. Миролюбність і прагнення до спокійного заможного життя, позбавленого переживань, героїзму й жертвності, відхиляли, натомість насаджувалося свідоме прагнення героїчної смерті.

Диктатори приділяли багато уваги кіно як ефективному засобу пропаганди. Майстри кіно, які вірою та правдою служили режиму, почувалися захищеними й успішними. Проте їхня доля після повалення диктатури часто була трагічною.

В архітектурі в Італії, Німеччині та ССРР віддавали перевагу помпезним будівлям, які мали підкреслювати могутність і вічність режиму. Б. Муссоліні наказав споруджувати «палаці фашизму», а також збудувати монумент Голіафу з обличчям дуче. У запровадженому Гітлером «стилі фюрера» було відновлено палац Барлов у Мюнхені, «Народний дім», рейхсканцелярію в Берліні.

Основні події

1920-ті роки — суперництво між різними мистецькими напрямими й течіями; поява звукового кіно.

1920–1930-ті роки — панування «офіційного» мистецтва в тоталітарних країнах.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст понять «мюзикл», «джаз», «олімпійський рух».
2. Що, на вашу думку, нового з'явилося у мистецтві в міжвоєнний період?
3. Чи вважаєте ви, що відсутність єдиного, загальноновизнаного напрямку в мистецтві свідчила про естетичну кризу культури міжвоєнного періоду?
4. Що нового з'явилося у кіномистецтві ХХ ст.? Чим, на вашу думку, був зумовлений стрімкий злет саме американського кіно?
5. Олімпійські ігри в 1916 р. не відбулися, хоча порядковий номер за ними й був зарезервований. Висловіть припущення, чому не відбулася Олімпіада.
6. Як ви розумієте поняття «масова культура»? Як особисто ви ставитеся до цього явища? Наведіть приклади творів масової культури в сучасному світі.
7. Якщо ви поділяєте думку про те, що розвиток культури в тоталітарних і демократичних країнах принципово відрізнявся, наведіть докази на користь такого твердження.
8. Підготуйте есе на тему «Кіно: від наукового експерименту до мистецтва».

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1914–1918 рр.	Перша світова війна
1917 р.	революція в Російській імперії
1917 р.	вступ у війну США
1917 р.	«декларація Бальфура»
листопад 1917 р.	більшовицький переворот у Росії
січень 1918 р.	«14 пунктів» Вудро Вілсона
березень 1918 р.	вихід Росії з війни
1918 р.	революція в Болгарії
1918 р.	розпад Австро-Угорської імперії
1918 р.	відновлення Польської держави
1918 р.	створення Чехословаччини
1918 р.	проголошення Угорщини республікою
1918 р.	проголошення Королівства сербів, хорватів і словенців
1918 р.	британські жінки вперше взяли участь у виборах до парламенту
листопад 1918 р.	Комп'єнське перемир'я; закінчення Першої світової війни
листопад 1918 р.	революція в Німеччині; проголошення республіки
1918–1919 рр.	революція в Австрії
1919–1920 рр.	Паризька мирна конференція
1919 р.	заснування Ліги Націй
1919 р.	Сен-Жерменський мирний договір
1919 р.	Нейїський мирний договір
1919 р.	Версальський мирний договір
1919 р.	ухвалення Веймарської конституції в Німеччині
1920 р.	Тріанонський мирний договір
1920 р.	Севрський мирний договір
1920–1921 рр.	советсько-польська війна
1921–1922 рр.	Вашингтонська конференція

1921–1929 рр.	«проспериті» («процвітання») у США
1922 р.	Генуезька конференція
1922 р.	Раппальський договір
1922 р.	Гаазька конференція
1922 р.	прихід фашистів до влади в Італії
1922–1923 рр.	Лозаннська конференція
1923 р.	Лозаннський мирний договір
1923 р.	проголошення Туреччини республікою
1923 р.	державний переворот у Болгарії
1925 р.	Локарнська конференція
1925–1927 рр.	війна за об'єднання Китаю
1926 р.	загальнонаціональний страйк шахтарів у Великій Британії
1926–1939 рр.	режим «санації» в Польщі
1928 р.	пакт Бріана–Келлога
1929 р.	ухвалення «плану Юнга»
1929 р.	перейменування Королівства сербів, хорватів і словенців у Югославію
1929 р.	державний переворот в Югославії
1929–1933 рр.	світова економічна криза («Велика депресія»)
1930-ті роки	утвердження комуністичного тоталітаризму (сталінізму) в СРСР
1931 р.	«Вестмінстерський статут»
1932–1933 рр.	Голодомор в Україні
1933 р.	призначення Гітлера канцлером Німеччини; прихід до влади націонал-соціалістів
1933–1938 рр.	«Новий курс» Ф. Д. Рузвельта
1934 р.	військовий переворот у Болгарії
1935 р.	приєднання Саару до Німеччини
1935 р.	уторгнення Італії до Ефіопії
1935 р.	підписання англо-німецької військово-морської угоди

1935 р.	британський Акт про управління Індією
1936 р.	Антикомінтернівський пакт між Німеччиною та Японією
1936 р.	окупація Німеччиною демілітаризованої Рейнської зони
1936 р.	утворення в Китаї об'єднаного фронту комуністів із Гоміньданом
1936–1937 рр.	уряд Народного фронту у Франції
1936–1939 рр.	громадянська війна в Іспанії
1937 р.	приєднання до Антикомінтернівського пакту Італії; завершення формування «Осі» Берлін–Рим–Токіо
1937 р.	уторгнення Японії до Центрального Китаю
березень 1938 р.	аншлюс (приєднання) Австрії до Німеччини
вересень 1938 р.	Мюнхенська конференція; підписання Мюнхенського пакту
березень 1939 р.	окупація Німеччиною Чехословаччини
травень–серпень 1939 р.	англо-франко-советські переговори про створення системи колективної безпеки в Європі
23 серпня 1939 р.	підписання советсько-німецького пакту про ненапад («пакт Молотова–Ріббентропа») і таємного додаткового протоколу до нього
1939–1940 рр.	советсько-фінська («зимова») війна
1 вересня 1939 р.	напад Німеччини на Польщу; початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	уторгнення СРСР у Польщу
1940 р.	окупація Німеччиною Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Данії, Норвегії
1940 р.	«битва за Англію»
1940 р.	окупація Советським Союзом Латвії, Литви, Естонії
1940 р.	окупація СРСР Бессарабії та Північної Буковини
1941 р.	окупація Німеччиною Греції та Югославії

22 червня 1941 р.	уторгнення Німеччини та її союзників до ССРСР; початок німецько-советської війни
грудень 1941 р.	напад японців на американську військову базу в Перл-Гарборі; вступ у війну США
грудень 1941 р.	поразка німецьких військ під Москвою
1942 р.	підписання Атлантичної хартії
жовтень–листопад 1942 р.	перемога британських військ над німецько-італійськими під м. Ель-Аламейном
1943 р.	Тегеранська міжнародна конференція
липень 1942 — лютий 1943 рр.	Сталінградська битва
липень 1943 р.	висадка союзників на Сицилії
6 листопада 1943 р.	звільнення Києва від нацистської окупації
6 червня 1944 р.	висадка союзних військ у французькій Нормандії; відкриття Другого фронту в Європі
1944 р.	Квебекська міжнародна конференція
жовтень 1944 р.	звільнення України з-під нацистської окупації
1945 р.	битва за о. Іодзіму
1945 р.	битва за о. Окінаву
лютий 1945 р.	Ялтинська (Кримська) міжнародна конференція
8 травня 1945 р.	підписання Німеччиною акта про беззастережну капітуляцію; офіційне завершення Другої світової війни в Європі
липень–серпень 1945 р.	Берлінська (Потсдамська) міжнародна конференція
серпень 1945 р.	американські атомні бомбардування японських міст Хіросіми та Нагасакі
2 вересня 1945 р.	підписання Японією акта про беззастережну капітуляцію; офіційна дата закінчення Другої світової війни
1945–1946 рр.	Нюрнберзький міжнародний трибунал над воєнними злочинцями
1946–1948 рр.	Токійський міжнародний трибунал над японськими воєнними злочинцями

Навчальне видання

Полянський Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

Підручник
для 10 класу закладів загальної середньої освіти

У підручнику використані ілюстративні матеріали, які знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет.

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

